Fernand Braudel

gramatica civilizațiilor

Editura Meridiane

FERNAND BRAUDEL
Grammaire des civilisations

CARTE FINANŢATĂ DE GUVERNUL ROMÂNIEI
PRIN MINISTERUL CULTURII

Fernand Braudel

gramatica civilizaţiilor

Volumul II

În româneşte de
DINU MOARCĂŞ

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1994

Pe copertă:
GEORGES ROUAULT, *Sfânta Faţă*,
1933, Paris,
Musée d'Art Moderne

ISBN 973-33-0199-X
ISBN 973-33-0197-3

III

CIVILIZAŢIILE EUROPENE

Am început studiul nostru cu civilizaţiile neeuropene: Islamul, Africa Neagră, China, India, Japonia, Coreea, Indochina şi Indonezia. Am considerat a fi un avantaj dacă ne îndepărtăm, într-o anumită măsură, de Europa, dacă schimbăm peisajul pentru a ne convinge că Europa nu este, nu mai este în centrul universului. Europa şi ceea ce nu e Europa: aici se află totuşi contradicţia foarte mare a oricărei explicaţii serioase a lumii.

Vom reveni acum la noi, la Europa, la civilizaţiile sale extraordinare, strălucitoare, pe care le vom putea analiza cu mai multă obiectivitate după ce le-am examinat pe celelalte. Sub această vastă etichetă vor fi plasate nu numai Occidentul, vechea Europă, ci şi cele noi: Europele din America care derivă direct din ea şi acea experienţă europeană multiplă care este, orice s-ar spune şi cu ideologia ei extremă, experienţa spectaculoasă a sovieticilor.

Partea întîi

EUROPA

Mai întîi, ar fi util să amintim cîteva noţiuni, oricît de evidente ar părea ele:

1) *Faptul că Europa este o peninsulă asiatică*, „un mic cap al Asiei", de unde şi dubla ei vocaţie: a) legătura sa spre est cu un spaţiu continental din ce în ce mai important, legătură dificilă odinioară, transformată deunăzi prin dezvoltarea căilor ferate, iar astăzi prin circulaţia aeriană; b) legătura, în toate direcţiile, cu *cele şapte mări ale lumii*. O parte esenţială a Europei înseamnă corăbii, convoaie, victorii pe imensitatea apelor sărate. Petru cel Mare nu se înşală cînd, în prima sa călătorie în Europa, în 1697, va lucra pe şantierele de construcţii navale ale miraculosului sat Saardan, lîngă Amsterdam. De la sfîrşitul secolului al XV-lea, explozia Europei occidentale pe mările lumii, prin Marile Descoperiri, consacră decisiv această dublă vocaţie.

2) *Faptul că există o opoziţie între Est şi Vest, între Nord şi Sud*, între Mediterana caldă, *Mare Internum*, marea interioară din sud şi „Mediteranele" reci din nord: Marea Mînecii, Marea Nordului, Baltica. Aceste deosebiri de tot felul lovesc oamenii, hrana, dispoziţiile, ba chiar şi vechimea variabilă a civilizaţiei respective. „Istmuri" de circulaţie privilegiată leagă Nordul de Sud (istmul rus, istmul german, istmul francez), din ce în ce mai scurte pe măsură ce ne apropiem de Europa de vest, atît de subţiată încît i-a evocat unui geograf extremitatea unei pîlnii care se umple larg spre est.

3) *Faptul că aceste contraste Est-Vest sau Nord-Sud, pe lîngă geografie, se datorează unor cauze istorice.*

Vestul priveşte spre Roma, Estul spre Constantinopol. Gestul imens de separare a fost, în secolul al IX-lea al erei noastre, succesul decisiv al evanghelizărilor Sfîntului Metodiu şi ale Sfîntului Chiril, care au modelat dinainte viitorul oriental, cel al lumii ortodoxe.

Mai tîrziu, se va contura o separare, de astă dată între Nord şi Sud, prin naşterea protestantismului care, destul de curios, „va împărţi creştinătatea aproape după aceeaşi linie ca vechiul *limes* roman.

CAPITOLUL I

SPAŢIU ŞI LIBERTĂŢI

Destinul Europei a fost determinat, de la un capăt la altul, de extinderea nestăvilită a libertăţilor individuale, a *franşizelor*, care sînt tot atîtea privilegii rezervate anumitor *grupuri*; unele restrînse, altele largi. Adeseori, aceste libertăţi se află în contradicţie, se exclud chiar unele pe altele.

Bineînţeles, problema acestor libertăţi nu s-a pus decît atunci cînd Europa occidentală s-a constituit ca spaţiu omogen, ca adăpost sigur. Atunci cînd o casă nu este apărată, nu pot exista, evident, libertăţi posibile. Cele două probleme formează, de fapt, una singură.

Spaţiul european se defineşte: secolele V—XIII

Cele două hărţi care însoţesc explicaţiile ne permit să grăbim pasul şi să evităm o plictisitoare enumerare de accidente şi catastrofe în cursul cărora s-a construit încet-încet, într-un tot coerent, sau cel puţin destul de coerent, extremitatea occidentală a peninsulei europene.

• ***Spaţiul european s-a delimitat în cursul unei serii de războaie şi invazii. Totul începe prin ruperea în două a Imperiului roman, rupere ce consacră, dar nu creează, împărţirea făcută de Theodosie, în 395.***

Dintotdeauna, sau aproape dintotdeauna a existat un Orient mediteranean populat, cu o civilizaţie foarte veche, animat de numeroase industrii şi, o dată cu însuşi principiul cuceririi romane, un Occident, să-i spunem un Far West, frust dacă nu incult, unde Roma, creînd oraşe, a instalat uneori o civilizaţie, a sa sau imaginea ei deformată.

Împărţirea odată înfăptuită (395), *pars Occidentis* va cunoaşte o serie de cataclisme pe cele trei frontiere care o învăluiesc: la nord-est, de-a lungul Rinului şi al Dunării; la sud, în Mediterana; pe întinsele ei frontiere „oceanice", multă vreme liniştite, din Danemarca în Gibraltar. Aceste pericole, reacţiile pe care le-au provocat vor delimita, vor crea spaţiul european.

1) *La nord-est, limesul* dublu al Rinului şi Dunării nu a rezistat presiunilor barbarilor ce se retrăgeau din faţa hunilor: în 405, puternicul val numit al lui Radagaise atinge Italia şi ia sfîrşit în Toscana. Cîteva momente mai tîrziu, la 31 decembrie 406, mai multe popoare barbare trec Rinul îngheţat, în apropiere de Mainz, şi acoperă provinciile galeze.

Poarta forţată nu va fi închisă decît după eşecul hunilor pe Cîmpiile Catalonice, în 451. După aceea, restabilirea a fost relativ rapidă. Galia merovingiană reconstituie frontiera Rinului, deplasînd-o curînd spre est; carolingienii o vor menţine departe de fluviu, supunînd autorităţilor întreaga Germanie, întinzîndu-se chiar pînă la „Ungaria" avarilor. Convertirea la creştinism, dominată de numele măreţ al Sfîntului Bonifaciu, consolidează această pătrundere enormă spre est. Occidentul reuşeşte astfel acolo unde eşuase prudenţa lui Augustus şi a lui Tiberiu.

De atunci, Germania protejează lumea occidentală de Estul asiatic. Meritul ei va fi de a-i opri pe cavalerii unguri la Merseburg (933) şi de a-i zdrobi apoi la Augsburg (955). Sfîntul Imperiu Roman Germanic îşi va găsi raţiunea de a fi în 962, cînd se va substitui Imperiului carolingian (întemeiat de Carol cel Mare de Crăciun, în anul 800).

Astfel, frontiera de est care nu mai este ameninţată, înmugureşte, se întinde spre est prin naşterea statelor

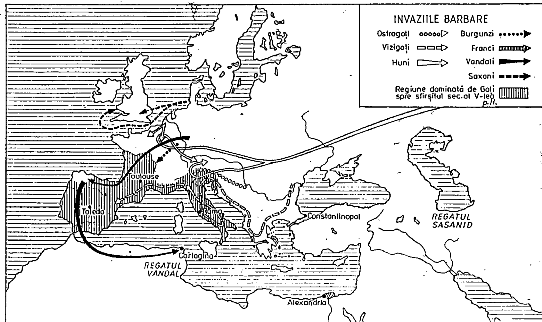
creştine (Polonia, Ungaria, Boemia), o dată cu înaintarea colonizării germanice (secolele XI—XIII). În această parte totul va fi aproape liniştit, pînă la imensul val mongol (pe la 1240), miraculos oprit la marginea Poloniei şi a Adriaticii. Doar Rusia kieviană i-a căzut victimă.

2) *Spre sud* se precizează o frontieră periculoasă o dată cu primele succese ale cuceririi musulmane, cu atît mai mult cu cît în Mediterana au avut loc „trădări" succesive ale Africii de nord, creştină pînă atunci, ale compactei peninsule spaniole, apoi a Siciliei. Mediterana devine la vest un „lac musulman". Prima reacţie eficace va fi crearea unei cavalerii grele, care îi va permite lui Charles Martel să triumfe la Poitiers (732). Această victorie va determina şansa imensă, dar scurtă, a carolingienilor, ale cărei efecte s-au făcut simţite dincolo de Rin, pînă în Saxonia şi Ungaria.

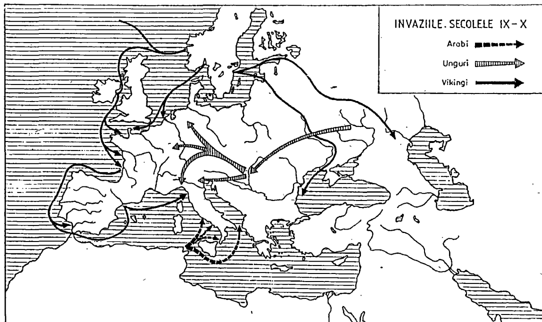
Împotriva Islamului, vecinul superior, creştinătatea va trebui să angajeze o luptă dificilă, dramatică, şi să inventeze ideea — forţă a războiului sfînt, *cruciada*. Luptele vor fi interminabile: Prima Cruciadă — evident nu prima luptă împotriva Islamului dar prima care a fost colectivă, conştientă, răsunătoare — are loc în 1095; ultima, care nu marchează nici ea sfîrşitul luptelor, este expediţia lui Ludovic cel Sfînt în Tunisia, în 1270.

După ce egiptenii au recucerit fortăreaţa Saint-Jean-d'Acre, în 1291, punînd capăt acestor mari aventuri orientale, amintirea cruciadei va continua în Occident să frămînte spiritele şi inimile, cu resurgenţe neaşteptate în secolul al XV-lea, al XVI-lea... Chiar şi în secolul al XVII-lea au existat „solitari ai cruciadei", cum i-a numit istoricul Alphonse Dupront, care a urmărit pînă în secolul al XIX-lea această mistică obsedantă, uşor de recunoscut pînă în aventurile coloniale de mai ieri.

Între 1095 şi 1291, cruciadele au costat oare Occidentul, slab populat pe atunci (abia 50 milioane de fiinţe), 4 sau 5 milioane de oameni, aşa cum estimează calculele unor statistici recente şi foarte hazardate? Nimeni nu poate spune. În orice caz, ele au constituit drama Europei care se năştea, primul ei triumf, cel puţin dublu: recucerirea precară şi provizorie a Sfîntului

14. Marile invazii I.

15. Marile invazii II.

Sepulcru şi cea, definitivă, a Mediteranei purtătoare de bogăţii. Ele au desăvîrşit stabilirea spaţiului occidental în marginile lui meridionale, pentru multă vreme cele mai importante, pînă la Marile Descoperiri maritime din secolele al XV-lea şi al XVI-lea.

3) *La vest şi la nord-vest*, pînă la Mediterana, Europa, care şi-a găsit vocaţia maritimă tîrziu (cu excepţia Ţărilor de Jos, Irlandei, Italiei), va fi surprinsă în secolele VIII, IX şi X de invaziile normande — surprinsă şi neputincioasă, deci cu atît mai perturbată de ele. Dar în cele din urmă ea va profita de pe urma acestor invazii.

Nu este vorba de o pledoarie în favoarea acestor piraţi nemiloşi. Ei au prădat cu cruzime Europa. Însă, totuşi, cum să nu le admiri minunatele acţiuni: raidurile întreprinse în adîncimea platformei ruse, descoperirea Americii, deîndată uitată pentru că, după cum scrie Henri Pirenne, „Europa nu avea încă nevoie de ea?" Istoricii economişti sînt şi mai indulgenţi în privinţa *vikingilor*: ei susţin că jefuirea tezaurelor (îndeosebi ecleziastice) a repus în circulaţie o parte a metalelor preţioase imobilizate şi dormitînde, în timpul reculului economic al Occidentului ce a urmat căderii Romei. Prin aceste jafuri, vikingii au fost furnizori de monedă, moneda care a relansat economia occidentală.

• ***Pentru a înţelege prima civilizaţie europeană, trebuie recapitulate catastrofele, imaginate „nopţile" atroce ale secolelor al IX-lea şi al X-lea şi sărăcia de început a unei Europe care a trebuit să lupte zilnic pentru a supravieţui.***

De fapt, privată de largi debuşee, redusă la o economie de subzistenţă, „citadelă asediată sau mai bine spus invadată" (Marc Bloch), această Europă nevoiaşă nu poate suporta povara unor state întinse. Abia edificate, acestea se prăbuşesc sau se degradează. Imperiul lui Carol cel Mare, construit rapid, se prăbuşeşte la puţin timp după moartea marelui împărat (814). Sfîntul Imperiu German va fi destul de curînd doar o mare

casă ruinată. Atunci Europa occidentală se fracţionează în numeroase seniorii minuscule. Regimul feudal (de la fief, *feodum*) menţine unităţi mai mult teoretice decît reale în interiorul diferitelor regate din Occident, unele modernizîndu-se, dar foarte lent, ca regatul Franţei, altele rămînînd, dimpotrivă, „foarte arhaizante", ca *Reichul*.

Totuşi, această lume frămîntată, chinuită înăuntru, hărţuită din afară, este deja o civilizaţie de o omogenitate evidentă. Dincolo de diversitatea ei, trebuie vorbit de o „civilizaţie feudală" (Lucien Febvre) căreia i se pun, oriunde ani privi, aceleaşi mari probleme, în condiţii şi cu soluţii adesea analoage. Această civilizaţie s-a născut din multiple amestecuri etnice, economice, din lupte repetate, din credinţe comune şi mai ales „din aceleaşi necazuri" pe care încearcă să le remedieze.

• ***Feudalitatea edifică Europa. Această Europă ajunge, între secolele al XI-lea şi al XII-lea, la prima tinereţe, la prima ei vigoare, sub semnul unei feudalităţi vii, adică a unei ordini politice, sociale şi economice specifice, pronunţat originale, a unei civilizaţii care se află deja la a doua sau a treia fermentaţie.***

Dar cum să definim această civilizaţie multicoloră?

Nu există feudalitate, în Europa sau altundeva, fără descompunerea prealabilă a unui vast corp politic. În cazul actual, acest corp politic îl constituie vastul Imperiu carolingian, această primă „Europă" al cărei nume s-a afirmat chiar atunci (*Europa, vel regnum Caroli*), pentru a dispare o dată cu marele împărat şi pe care un poet de la curte îl slăvea drept *pater Europae*.

Feudalitatea a fost consecinţa firească a acestui dezastru. Un ofiţer francez, în timpul dezastrului din iunie 1940, ar fi dorit ca fiecare unitate combatantă să-şi poată redobîndi pentru un moment, ca prin miracol, autonomia, dreptul de a acţiona cum crede de cuviinţă, fără a respecta ordinele generale care o legau de un comandament tot mai puţin eficace şi care, fără să vrea, împingea fiecare grup spre refluxul înfrîngerii. Regimul feudal s-a născut dintr-o reacţie analoagă, cu

deosebirea — una dintre deosebiri — că nu s-a născut dintr-un dezastru atît de rapid ca cel din 1940. I-au trebuit mai multe secole pentru a se stabili. Prin natura sa el este atît o reacţie de *apărare* cît şi o reacţie *locală*. Castelul întărit pe *colina* sa, avînd în apropiere un sat sau mai multe pe care le protejează, nu este un sistem gratuit, sau un lux, ci un instrument de apărare.

Feudalitatea mai este însă şi altceva: o societate bazată pe relaţii de la om la om, pe un lanţ de dependenţe; o economie în care pămîntul nu este singurul, ci cel mai frecvent mijloc de a plăti serviciile. Seniorul a primit de la rege, suzeranul său, sau de la un senior de rang mai înalt decît al lui, un fief (*feodum*), o seniorie, cu obligaţia de a-i furniza o serie de servicii, între care *ajutor în patru cazuri*: 1. trebuie să plătească răscumpărarea pentru senior; 2. cu prilejul învestirii în calitatea de cavaler a fiului mai mare; 3. cu prilejul căsătoriei fiicei mai mari; 4. cînd seniorul pleacă în cruciadă. La rîndul său, seniorul cedează porţiuni sau elemente din senioria lui altor seniori mai mici, sau chiar unor ţărani. El a dat acestora din urmă un teren sub formă de arendă pe care fiecare ţăran îl va cultiva contra plată în bani (censul), sub formă de cote-părţi din recoltă (dijmă sau zeciuială), prestaţii în muncă (corvoadă). În schimb, seniorul trebuie să-i apere şi să-i protejeze.

Prin această piramidă socială, cu obligaţiile, regulile, fidelităţile sale, prin această mobilizare de forţe Occidentul a trebuit să supravieţuiască, să conserve vechea moştenire creştină şi romană căreia îi va adăuga idei, virtuţi şi ideologii proprii regimului seniorial (propria lui civilizaţie).

Practic, Europa — care atunci şi-a uitat chiar numele de Europa — se constituie ca o lume închisă, unde mica regiune, strîmta patrie este singura care contează.

Cu siguranţă au fost mari avantaje, foarte mari în acest început de viaţă europeană, constînd în faptul că fiecare regiune a avut posibilitatea de a se dezvolta cum îi place, ca o plantă liberă. Dintr-odată, fiecare s-a constituit într-o entitate, a devenit o personalitate *robustă*, o unitate *conştientă*, gata să-şi apere teritoriul, independenţa.

Interesant este că în pofida închistării politice s-a stabilit o convergenţă evidentă de civilizaţie, de cultură. Călătorul pelerin pe un asemenea drum (cel al Sfîntului Iacob din Compostella, de pildă), sau în interes de afaceri se simte în largul său atît la Lubeck cît şi la Paris, la Londra cît şi la Bruges, la Colonia cît şi la Burgos, Milano sau Veneţia. Valorile morale, religioase, culturale, regulile războiului, amorului, vieţii, morţii sînt pretutindeni aceleaşi, de la un fief la altul, indiferent de disputele lor, de revoltele sau conflictele lor. Iată de ce există într-adevăr o Creştinătate, *una singură* (Marc Bloch) şi ceea ce se poate numi o *civilizaţie a cavalerismului*, a trubadurului şi a truverului, a amorului de curte.

Cruciadele atestă această unitate, pentru că ele se afirmă ca mişcări de ansamblu, ca aventuri, pasiuni colective, comune acestor nenumărate mici patrii.

Libertatea, sau mai bine spus, libertăţile: secolele XI–XVIII

Să presupunem că din secolul al V-lea pînă în epoca actuală, sau mai degrabă pînă în secolul al XVIII-lea, ar fi posibil să strîngem întreaga masă a cunoştinţelor asupra istoriei europene, apoi să o înregistrăm (dacă poate fi concepută o asemenea înregistrare) într-o memorie electronică şi să avem, în sfîrşit, curiozitatea de a cere acestei memorii polivalente *acea* problemă care apare cel mai frecvent, atît în timp cît şi în spaţiu, în decursul acestei istorii interminabile. Cu siguranţă va fi problema *libertăţii*, sau, mai bine, a *libertăţilor* europene. *Cuvîntul libertate este cuvîntul cheie.*

În orice caz, faptul că lumea occidentală, în lupta ei ideologică de azi, a ales pentru ea, cu intenţii ce nu pot fi calificate în întregime drept curate, denumirea de „lume liberă", se dovedeşte a fi o strategie bună, excelentă, în lumina istoriei europene concepută în mişcarea sa multiseculară.

• ***Prin libertate trebuie înţelese toate formele de libertate inclusiv cele abuzive.***

Aceste libertăţi nu încetează să se ameninţe unele pe altele. Una dintre ele o limitează, o suprimă pe alta, şi va ceda la rîndul ei în faţa unui nou adversar. Această succesiune, niciodată paşnică, a fost unul din secretele progreselor Europei.

Mai trebuie precizat ce se înţelege prin „libertate". Nu atît libertatea individuală, obişnuita măsură a „lumii libere" de azi, cît libertatea grupurilor. Este semnificativ că Evul Mediu vorbeşte mult mai mult de *libertates* decît de *libertas*. Pus astfel la plural, cuvîntul nu se deosebeşte deloc de *privilegia* sau *jura*. În realitate, libertăţile sînt ansambluri de *franşize*, de privilegii, la adăpostul cărora se pune o colectivitate sau alta de persoane şi interese, iar apoi, întărită de această protecţie, se năpusteşte asupra altora, adeseori fără menajamente.

A durat mult pînă ce aceste libertăţi colective şi-au atins plenitudinea, iar mai tîrziu, pînă ce au fost aduse la limitele juste, sau au fost desfiinţate. În general ele au o viaţă grea.

• ***Eliberarea ţăranilor va fi printre primele care se conturează, cu siguranţă ultima înfăptuită — se poate afirma chiar că ea nu a fost desăvîrşită nici pînă azi.***

După cum vedem noi lucrurile, nu există decît dacă între ţăran şi pămînt nu se interpune nici o proprietate străină, seniorială, municipală sau capitalistă; decît dacă nici o servitute nu afectează persoana ţăranului; în sfîrşit, decît dacă activitatea acestuia este suficient de productivă pentru a-i asigura hrana, lăsîndu-i un excedent şi dacă acest excedent, dacă reuşeşte să-l plaseze pe piaţa vecină, nu constituie doar profitul intermediarului, ci-i permite ţăranului să cumpere cel puţin necesarul trebuinţelor sale.

O sumedenie de condiţii deci. Se poate afirma că ţăranul european, în trecutul său, a avut avantaje şi chiar anumite libertăţi, dar numai raportat la alţi ţărani,

cu siguranţă mult mai aserviţi decît el. În general, fiecare elan economic i-a fost benefic.

Aşa s-a întîmplat în timpul deşteptării economice a Europei, cel mai devreme începînd din secolul al X-lea. În această vreme producţia agricolă sporeşte pretutindeni, atît în ţările „noi" din Nord, unde, plecînd de la ţinuturile germanice şi Polonia, se propagă *asolamentul trienal*, cît şi în regiunile din Sud, (Italia, Franţa meridională), unde *asolamentul bienal* (cereale, ţelină) rămîne regula.

Această creştere a producţiei este legată de creşterea demografică şi de dezvoltarea oraşelor. Aceasta din urmă a fost o condiţie esenţială, dar la rîndul ei s-a bucurat de efecte benefice.

Din secolul al XI-lea, şi atît cît durează creşterea economică, soarta ţăranului, pînă atunci legat de glie ca şerb, se modifică în ritm alert. „După ce a aparţinut omului de arme, apoi, în concurenţă cu el, omului Bisericii, ogorul ajunge în mîinile omului de la plug... Pămîntul a fost cedat tuturor muncitorilor care au vrut să-l ia, în schimbul unui foarte mic beneficiu anual de plătit foştilor proprietari." Această *luare în arendă* avea loc „într-o vreme în care pămîntul era mult iar omul rar, prin consecinţă munca umană era mai căutată decît pămîntul" (d'Avenel). Este neîndoielnic că în regiuni întinse (nu în toate) s-a afirmat atunci o anumită eliberare ţărănească. „Eram liberi încă din secolul al XII-lea" — exclama istoricul Henri Pirenne gîndindu-se la ţăranii din Occident.

Această eliberare nu este totuşi nici completă, nici generală, şi mai ales nici definitivă. Este adevărat şi că există un anumit echilibru — foarte răspîndit, ce-i drept —, că acest echilibru lasă *de fapt* pămîntul ţăranului, că acesta este stăpîn, ba chiar „senior în casa lui", că-şi poate ceda sau vinde pămîntul. În sfîrşit, că redevenţa *în bani* este fixată destul de curînd — iată ce-l va avantaja pe ţăran pe termen lung, căci moneda nu va înceta, de-a lungul secolelor, să se devalorizeze iar redevenţele în bani, stabilite odată pentru totdeauna, vor deveni uneori, în timp, derizorii.

Cu toate acestea, nu este vorba aici de avantaje bine stabilite pe plan juridic. Seniorul continuă să dispună în

ce priveşte terenul de un drept superior care, potrivit circumstanţelor şi locului, este întotdeauna în stare să-i redea puterea opresivă. Istoria răscoalelor ţărăneşti stă mărturie: jacqueriile din Franţa (1358), revolta muncitorilor şi ţăranilor englezi (1381), imensa şi spontana răscoală a ţăranilor germani (1524—1525) sau, în Franţa din nou, tulburările ţărăneşti în lanţ din prima jumătate a secolului al XVII-lea. De fiecare dată aceste răscoale, aceste „greve generale“ au fost zdrobite. Doar ameninţarea lor mereu prezentă îi va ajuta pe ţărani să-şi salveze o parte din libertăţile şi avantajele pe care le dobîndiseră.

Acestea le vor fi din nou contestate în întreaga Europă o dată cu *impulsul economic şi capitalist al lumii moderne. Din secolul al XVI-lea, şi mai ales din al XVII-lea, capitalismul — care, din cauza regresului economic, nu mai găseşte cu uşurinţă mînă de lucru — se reîntoarce la pămînt.* Ca o pată de ulei, o vastă reacţie „seniorială“, burgheză cît şi seniorială, se instalează în jurul oraşelor, mari şi mici, debordează asupra ţinuturilor învecinate. Proprietăţi de tip nou (*ferme, conace, moşii* — cuvintele variază potrivit regiunilor şi nu au întotdeauna sensul lor actual) se constituie în domenii, de preferinţă ale unui singur proprietar, în primul rînd în detrimentul pămîntului ţărănesc. Un veritabil spirit capitalist îi animă în general pe aceşti proprietari preocupaţi de randament, de profit. Ţăranii împrumută bani de la ei, şi într-o bună zi se trezesc că pămîntul le este luat sau că asupra lui este instituită, în beneficiul bogatului, una din acele nenumărate *rente* înscrise în contractele de care abundă registrele notariale. Totul (chiar şi contractele de arendă stipulate adesea în natură, în grîu, nu întotdeauna în bani) îl defavorizează pe ţăran.

Limpede în întreaga Europă, această reacţie este deosebit de tragică în Europa centrală şi orientală, în Germania de dincolo de Elba (Ostelbien), în Polonia, Boemia, Austria, ba chiar şi în Balcani şi la Moscova. O dată cu sfîrşitul secolului al XVI-lea, pretutindeni în aceste regiuni (unele „încă sălbatice“) se instaurează ceea ce istoricii numesc, tot mai mult, *a doua iobăgie.* Ţăranul este prins din nou în verigile unui regim

seniorial, mai rău decît cel dinainte. Seniorul este şeful exploatării, antreprenor, negustor de grîu. Pentru a răspunde cererii crescînde de cereale, el îi constrînge pe ţărani să-şi înmulţească corvezile (cinci zile pe săptămînă în Boemia, unde ţăranul nu-şi cultivă pămîntul decît sîmbăta, în vreme ce în Slovenia corvezile, limitate la zece *zile* pe an în secolul al XV-lea, ajung la şase *luni* pe an la sfîrşitul secolului al XVI-lea) pentru a cultiva pămîntul pe care îl posedă direct (domeniul vecin sau rezerva). Acest regim, care în Est va dura *pînă în secolul al XIX-lea*, este fără îndoială în mare parte răspunzător de întîrzierile suplimentare pe care le vor înregistra aceste regiuni în raport cu cele din Vest.

Într-adevăr, în Occident, sub regim liberal prin comparaţie, un reflux favorabil ţăranilor a început din secolul al XVIII-lea — în Franţa o dată cu sistemul lui Law care a precipitat totul (inclusiv alcoolismul). Revoluţia franceză desăvîrşeşte această evoluţie, eliberînd dintr-odată pămîntul ţărănesc de drepturile feudale care-l împovărau, exemplu care se va propaga de-a lungul războaielor revoluţionare şi napoleoniene.

• ***Libertăţile urbane. Oraşele sînt motoare mereu în mişcare. De la primul avînt al Europei, ele au fost singurele care au dus greul. Au obţinut beneficiu de pe urma „libertăţilor" lor.***

Îndelungatul regres al Occidentului a dus, în secolul al X-lea, la o regresie înspăimîntătoare a oraşelor — abia dacă mai existau. Cînd fluxul economic îşi schimbă sensul o dată cu dezvoltarea materială din secolele XI—XIII, el inaugurează *o vie renaştere urbană*. Totul se petrece ca şi cînd o dată cu această redresare oraşele ar prospera mai iute decît greoaiele state teritoriale. Acestea nu vor începe să se afirme cu caracteristicile lor *moderne*, sau deja moderne, decît cel mai devreme, o dată cu secolul al XV-lea. Oraşele sparg cadrele statelor feudale, în care încep să pătrundă din secolele al XI-lea şi al XII-lea. Moderne, devansîndu-şi vremea, ele anunţă viitorul. Ele sînt deja acest viitor.

Evident, ele nu sînt întotdeauna, şi de la bun început, strict independente. Mari cetăţi libere se afirmă totuşi curînd în Italia, ţara cea mai avansată pe atunci din tot Occidentul. La fel şi în Olanda, „această a doua Italie". Veneţia, Genova, Florenţa, Milano, Gand, Bruges sînt deja oraşe „moderne" în epoca în care regatul lui Ludovic cel Sfînt este tipic „medieval".

În spatele acestor oraşe guvernate de duci, dogi sau consuli, nenumărate oraşe de rang mai mic obţin, nu fără lupte (în virtutea *cartelor* lor), să se administreze singure, să vegheze asupra finanţelor lor, a justiţiei, a pămînturilor pe care le posedă.

În general, deplina libertate este recompensa unei prosperităţi materiale care, singură, permite cîtorva oraşe luxul de a-şi asigura, concomitent cu viaţa economică, apărarea externă. Sînt oraşele-state. Doar unele au atins această poziţie, dar toate afirmă în comerţ şi activitatea meşteşugurilor principiul unei anumite independenţe, al unui drept la libertăţi deosebite.

Aceste meserii lucrează atît pentru piaţa locală cît şi pentru *comerţul îndepărtat*. Este neîndoielnic că *economia urbană* a prosperat, aşa cum a făcut-o, numai pentru că a depăşit cu mult economia locală. În secolul al XV-lea oraşul Lubeck, cel mai important din vasta asociaţie comercială numită Hansa, ansamblu de oraşe negustoreşti diseminate de la Baltica pînă la Rin, are raporturi cu ansamblul lumii pe atunci cunoscute. Acelaşi lucru poate fi spus despre Veneţia, Genova, Florenţa sau Barcelona.

În aceste centre privilegiate *un prim capitalism triumfă prin „comerţul la distanţă"*. Este începutul domniei *negustorilor-antreprenori* care furnizează materii prime şi muncă şi asigură vînzarea produselor industriale, şefii breslelor devenind tot mai mult salariaţi, la fel ca şi „tovarăşii" lor, într-un *Verlagsystem* (cuvînt intraductibil al istoricilor germani care desemnează în mare *munca de prelucrare*). Negustorii sînt marile personaje aparţinînd acelui *popolo grasso*. Oamenii mărunţi, oamenii „slabi" se vor revolta adeseori fără folos: la Gand, de exemplu, sau la Florenţa, unde în 1381 *ciompii* fac o revoluţie violentă...

Aceste lupte interne (*taquebans*, spune Beaumanoir

vorbind de artizanii din Flandra care fac ceea ce am numi azi greve pentru a obţine creşterea salariilor) atestă de fapt tensiunile sociale, lupte de clasă deja, din oraşele industriale. Cu atît mai mult cu cît treptat, se va manifesta şi opoziţia dintre şefii breslelor şi lucrători. Aceştia, ţinuţi la distanţă de dificultatea costisitoarelor lucrări de artă care le condiţionează promovarea în cadrul breslei, au grupările lor, asociaţiile, „lojile“ lor, de la un oraş la altul, peregrinările lor... Ei au constituit primul proletariat muncitor.

Totuşi, acest proletar, *dacă este „cetăţean“*, este un privilegiat chiar şi numai prin această singură calitate, cel puţin atît cît va dura marea epocă a oraşelor independente sau semiindependente.

A existat oare o *tipologie* specifică, caracteristică oraşelor din Evul Mediu european, „oraşe închise“, cum le defineşte Max Weber?

Este adevărat că ele sînt exclusiviste şi refuză să aibă vreo consideraţie oarecare pentru ce se află dincolo de zidurile lor. Deasupra lor nu se mai află nimic care să semene atît de bine cu despotismul eficient al mandarinului chinez, reprezentantul statului. Satele învecinate care le înconjoară le sînt adesea supuse: ţăranul, niciodată cetăţean, este obligat să-şi vîndă toate cerealele în halele oraşului şi frecvent i se interzice să exercite acasă vreo meserie. Afară de cazul cînd, dimpotrivă, oraşul are nevoie de serviciile lui în acest domeniu. Regimul este cu siguranţă total diferit de cel al cetăţii antice, *deschisă* din punct de vedere politic faţă de ţinutul înconjurător: ţăranul atenian, în epoca clasică, are aceeaşi calitate de cetăţean ca şi locuitorul oraşului.

Nu-i deci de mirare că drepturile de cetăţenie sînt acordate cu parcimonie, doar în cazurile cînd pentru oraş apare urgenţa extremă de a-şi spori populaţia. Astfel, în 1345, după Ciuma Neagră, Veneţia acceptă dinainte ca noi cetăţeni pe toţi cei care ar dori să se instaleze în oraş... De obicei, „Senioria“ este mai puţin generoasă. Ea recunoaşte două tipuri de cetăţenie, una numită *de intus* care nu creează decît un *citadino* de clasa a doua, şi o alta, cetăţenia deplină, numită *de intus et de extra*,

strict supravegheată de o aristocrație preocupată să-și apere privilegiile. Sînt necesari cincisprezece ani de ședere la Veneția pentru a avea drept la cetățenia *de intus* și douăzeci de ani pentru cealaltă. Uneori se face distincția și între „vechii" și noii cetățeni. Un decret din 1386 precizează că doar „vechii" venețieni vor avea dreptul să negocieze cu negustorii germani instalați la Veneția.

Orașul egoist, vigilent, feroce este gata să-și apere libertățile față de oricine, adeseori cu mult curaj, eventual fără a se preocupa prea mult de libertățile altora. Luptele urbane, atroce, prefigurează luptele naționale din secolele următoare.

Dar libertatea orașelor va fi curînd amenințată, cînd statele moderne, a căror creștere este mai lentă decît a orașelor, se vor dezvolta începînd cu secolul al XV-lea.

Din acest moment, orașele vor fi adeseori supravegheate de către stat, împărțitorul de sancțiuni sau de privilegii, după caz. Apar prin urmare crize grave: acele *comunidades* din Castilla, în 1521; supunerea Gandului de către Carol Quintul, în 1540... Numeroase compromisuri sînt inevitabile, căci monarhia modernă nu a fost posibilă decît grație colaborării orașelor. Va trebui ca acestea să se supună, să renunțe la unele privilegii pentru a salva altele. În schimbul libertăților la care au renunțat, orașelor le va fi deschis cîmpul fertil al statului modern: traficuri mai întinse, împrumuturi profitabile, iar în unele țări, în Franța îndeosebi, achiziționarea de funcții publice (venalitatea funcțiilor publice). Se afirmă acum o *economie teritorială*, care se substituie economiei urbane, stadiu precedent. Dar economia teritorială rămîne condusă de oraș, care continuă să conducă jocul, alături de stat.

• ***Vremea așa-numitelor state teritoriale (de fapt statele moderne) vine tîrziu. Vechea regalitate, fondată pe legăturile de sînge, pe relațiile de la suzeran la vasal, a avut nevoie de mult timp ca să dispară, sau cel puțin să se transforme.***

Cotitura este făcută în secolul al XV-lea și mai întîi aproape exclusiv acolo unde revoluția urbană nu se

produsese cu intensitate. Nici Italia, nici Olanda, nici chiar Germania, care aveau atîtea oraşe libere, active şi bogate, nu vor fi terenul alegerii noului tip de guvernare. Monarhia modernă se dezvoltă în primul rînd în Spania, în Franţa, în Anglia, prin suverani de un tip nou: Juan II de Aragon (părintele lui Ferdinand catolicul), Ludovic al XI-lea, Henric al VII-lea de Lancaster.

În serviciul statelor teritoriale intervin „funcţionari", să spunem, pentru a nu fi anacronici, „ofiţeri", toţi slujitori ai statului, precum şi „legişti" formaţi prin studiul dreptului roman, marii comişi, „miniştrii"...

În favoarea statelor intervine şi veneraţia maselor populare, care văd în monarh un protector natural împotriva Bisericii şi a nobililor. În Franţa, pînă în secolul al XVIII-lea, monarhia a putut conta pe devoţiunea populară, pe o „religie de dragoste" (Michelet).

Acest stat modern se naşte din necesităţile noi şi imperioase ale războiului: artileria, flotele de luptă, efectivele în creştere fac tot mai oneroasă conducerea lui. Războiul, mama tuturor lucrurilor, *bellum omnium mater*, a făurit şi modernitatea.

Curînd, statul modern nu mai recunoaşte nici o superioritate, nici cea a împăratului Sfîntului Imperiu Germanic, de care nu ţin seama nici chiar prinţii din Imperiu; nici pe cea a papalităţii, odinioară imensă autoritate morală şi politică. Fiecare stat se vrea singur, fără control, *liber*: *raţiunea de stat* (expresia apare pentru prima dată în textul predicii ţinute de cardinalul della Casa lui Carol Quintul în legătură cu mărunta întîmplare a cuceririi Mantovei, în 1552) devine *ultima ratio*. Ea se prezintă ca o trăsătură revelatoare a acestei evoluţii în care formele politice occidentale trec de la *regalitatea* tradiţională, paternalistă şi mistică, la *monarhia* modernă a juriştilor.

Foarte curînd, cîteva spirite vor anunţa această întronare a statelor, „*superiorem non recognoscentes*", potrivit formulei juristului Bartolo de Sassoferrato (secolul al XIV-lea). Dar ele devansau actualitatea politică.

În Franţa, teoria suveranităţii nelimitate a statului va fi apărată de-abia în 1577, de Jean Bodin în al său *Tratat despre republică* (prin republică se înţelege, în

sensul latin, lucrul public). Statul suveran se află deasupra legilor civile, se supune doar legilor naturale şi divine; în regatul oamenilor nu se află nimic deasupra lui. „Şi la fel cum pana nu-şi leagă niciodată mîinile, cum spun canoniştii, la fel prinţul suveran nu-şi poate lega mîinile, chiar dacă ar dori. Astfel, putem citi, în încheierea edictelor şi ordonanţelor, aceste cuvinte: Căci aceasta este dorinţa noastră, pentru a înţelege că legile prinţului suveran, chiar dacă sînt date din raţiuni bune şi drepte, ele nu depind totuşi decît de voinţa lui, singură şi deplină.“

Această voinţă a suveranului copleşeşte statul. „Das Ich wird der Staat“, Eu-ul devine Statul, scrie un istoric german. Este formula celebră: „Statul, sînt eu“, atribuită în general lui Ludovic al XIV-lea şi cel puţin o dată Elisabetei a Angliei. Faptul că suveranii spaniol care se numesc *Regi Catolici* sau cei francezi care sînt *Regi Foarte Creştini* apără uneori împotriva papalităţii libertăţile Bisericii galice, sau interesele seculare şi spirituale ale regatelor Spaniei, constituie un semn al timpurilor noi, căci dacă au existat precedente la asemenea acţiuni, acestea devin de acum înainte sistematice, fireşti. Ele vin de la sine.

Pe măsură ce statul modern îşi va impune amprenta, civilizaţia europeană, pînă acum fruct urban, copt în multiple şi mici cetăţi privilegiate şi originale, va deveni *„teritorială“, naţională. Secolul de Aur* spaniol (în limitele largi 1492–1660), *Marele Secol* francez, se extind fiecare la un stat întreg.

În inima acestor civilizaţii lărgite se afirmă rolul *capitalelor*, susţinute prin însăşi prezenţa şi cheltuielile statului, promovate astfel la o categorie încă inedită, cea de super-oraşe. Paris, Madrid îşi afirmă imensa lor reputaţie. Londra devine Anglia. Greutatea şi viaţa întregului stat încep să se învîrtă în jurul acestor monştri urbani, de acum înainte fără rivali, instrumente de lux, maşini de fabricat civilizaţia şi de asemenea mizeria oamenilor.

Se poate imagina imensa mişcare de oameni, de capitaluri, de bogăţii pe care marile state au determinat-o şi, în acelaşi timp, vasta deplasare care se operează în geografia libertăţilor, unele frînte, cel mult tolerate,

altele favorizate sau chiar nou create. Apar oraşe privilegiate, Marsilia va primi comerţul cu Levantul, Lorient, creat în 1666, va avea în curînd monopolul comerţului cu Indiile — mic privilegiu faţă de cel, enorm, al Sevilliei care în 1503 obţinuse comerţul exclusiv cu America, „Indiile Castiliei“ (comerţ pe care l-a pierdut în 1685, în favoarea Cadixului).

Există şi libertăţi smulse statului, care nu putea face tot, sau păstra totul: astfel, în Franţa, statul absolutist, de la moartea lui Colbert (1683) la Revoluţie, pierde progresiv din eficienţă şi burghezia care cumpără „funcţii“, îşi însuşeşte o parte considerabilă a autorităţii politice. Împotriva regelui se ridică libertăţi provinciale. Privilegiile sociale (cler, nobilime şi starea a treia) rămîn încrustate în structura statului francez, care nu reuşeşte să se debaraseze de ele şi de aceea va rata reformele „luminate“ din secolul al XVIII-lea.

Chiar şi ţările care acced acum la libertatea politică nu fac decît să pună responsabilităţile statului în mîinile unui grup puternic de privilegiaţi: este cazul Provinciilor Unite şi al burgheziei lor de afaceri; este cazul Angliei după Revoluţia din 1688. Parlamentul ei reprezintă o dublă aristocraţie, *whig* şi *tory*, burghezia şi nobilimea, sigur nu ansamblul ţării.

• ***Ce poate deveni libertatea individuală în cadrul acestei mulţimi de „libertăţi“ privilegiate?***

Întrebarea n-ar avea nici un sens dacă înţelegem *libertatea individului* în accepţiunea actuală: libertatea oricărui om ca om, pentru simplul fapt că este om. Va trebui multă vreme pentru ca însuşi conceptul acestei libertăţi să fie definit. Cel puţin ne putem întreba dacă libertatea individului, *în fapt*, se află sau nu în progres. La această întrebare, răspunsul nu poate fi decît contradictoriu şi pesimist.

Mişcarea intelectuală a Renaşterii, cea a Reformei (în măsura în care pune *principiul* unei libertăţi de interpretare individuală a revelaţiei) au degajat bazele unei libertăţi de conştiinţă. Renaşterea şi umanismul afirmă respectul, măreţia omului ca individ, îi exaltă

inteligența, puterea personală. *Virtù* nu este în *Quattrocento* virtutea, ci gloria, eficacitatea, puterea. Din punct de vedere intelectual, idealul este *uomo universale* al lui Alberti. În secolul al XVII-lea, o dată cu Descartes, întregul sistem filozofic pleacă de la *Cogito*, de la *individul* rațional.

Această importanță filozofică acordată individului coincide cu *exaltarea valorilor tradiționale*. În secolele XVI—XVIII începe să se impună tot mai mult o *economie de piață* eficace, accelerată de sosirea metalelor prețioase din America și de extinderea instrumentelor de credit. Banul răstoarnă, rupe vechile reglementări ale grupurilor economice și sociale (bresle de meserii, comunități urbane, bresle de negustori etc.); ele își pierd, o dată cu o parte a utilității lor, și vechea rigiditate. Astfel, individul găsește o anumită libertate de alegere pe planul vieții cotidiene. Dar în același timp cu structurile moderne ale statului se stabilește o nouă ordine care pune limite stricte acestui joc: datoriile individului față de societate, respectarea privilegiilor și privilegiaților.

O scrisoare a lui Descartes pune bine problema. Dacă, teoretic, fiecare este liber și constituie o unitate în sine, cum va trăi societatea, ce reguli va urma ea? — l-a întrebat prințesa Elisabeta. Filozoful îi răspunde la 15 septembrie 1645: „Deși fiecare din noi este o persoană separată de ceilalți și ale cărei interese sînt, în consecință, într-un fel distincte de cele ale restului lumii, trebuie să ne gîndim că nu putem trăi singuri și că de fapt sîntem una din părțile universului, mai concret chiar, una din părțile acestui pămînt, una din părțile acestui stat, acestei societăți, acestei familii de care sîntem legați prin locuință, prin jurămînt, prin naștere. Trebuie întotdeauna să preferăm interesele întregului din care sîntem parte celor ale propriei persoane în special."

În numele acestor „interese ale întregului", secolul al XVII-lea întreprinde o campanie severă nu numai împotriva săracilor, ci a tuturor elementelor „inutile" ale societății, a tuturor celor *ce nu muncesc*. Este adevărat, că creșterea îngrijorătoare a sărăcimii (legată de creșterea demografică de-a lungul secolului al XVI-lea și de criza economică ce începe la sfîrșitul acestui secol

şi se va agrava în al XVII-lea), această creştere deci a sărăcimii, care se traduce prin cerşetorie, vagabondaj, furturi, a provocat o represiune necesară. Din 1532, parlamentul Parisului a hotărît să-i aresteze pe cerşetori „pentru a-i constrînge să lucreze la canalele de scurgere... legaţi cu lanţuri doi cîte doi". O hotărîre similară adoptă, în 1573, şi oraşul Troyes.

Sînt însă măsuri trecătoare. De-a lungul întregului Ev Mediu, nenorocitul, vagabondul, nebunul fuseseră protejaţi de dreptul la ospitalitate al celui sărac, care îi era recunoscut, în numele Domnului, pentru că sărăcia a fost sfinţită de Christos, care a luat într-o zi înfăţişarea unui sărac, săracul putînd fi deci oricînd un trimis al lui Dumnezeu. Întreaga mişcare spirituală personificată de Sfîntul Francisc exaltă valoarea mistică a Doamnei Sărăcii, sfînta sărăcie. În orice caz, nefericiţii, nebunii, epavele societăţii vagabondează din oraş în oraş, fiecare grăbindu-se cel mai adesea să-i îndepărteze decît să-i primească între zidurile sale.

De unde o anumită formă de libertate, *libertate fizică cel puţin*, cea a ţăranului care fuge de la senior pentru a-şi găsi un altul mai puţin de temut sau pentru a ajunge la oraş; a soldatului în căutare de recrutor; a imigrantului care pleacă spre un salariu mai bun sau spre Lumea Nouă, cu iluzia unei vieţi mai bune; dar şi libertatea şomerilor, vagabonzilor înveteraţi, cerşetorilor, săracilor cu duhul, infirmilor, hoţilor pe care caritatea sau hoţiile îi ţin în viaţă, în afara unei munci regulate.

Toată această lume, protejată pînă atunci de umbra lui Dumnezeu, va deveni în secolul al XVII-lea inamicul unei societăţi urbane, capitalistă deja, avidă de ordine şi randament şi care construieşte statul în acest spirit şi acest scop. *În întreaga Europă* (protestantă ca şi catolică), săracii, bolnavii, şomerii, nebunii sînt întemniţaţi fără milă (uneori cu întreaga familie) alături de delincvenţii de toate felurile. Este ceea ce Michel Foucault (care a studiat fenomenul nebuniei în epoca clasică) numeşte „marea întemniţare" a săracilor, o sechestrare legalizată, organizată de o administraţie meticuloasă, care va permite de altfel şi întemniţarea, la cererea familiei, a fiului desfrînat sau prodig, sau a „tatălui risipitor", cît şi, la ordinul regelui, a adversarului politic.

În acest scop sînt create un număr foarte mare de stabilimente: spitale, *ateliers de charité*, *workhouses*, *Zuchthäuser*. Oricum s-ar numi, ele sînt cazărmi aspre, ateliere de muncă forţată. În Franţa, după decretul din 1656 care înfiinţează *Spitalul General* şi în acelaşi timp organizează în mare această întreagă nouă politică socială, aproximativ o persoană dintr-o sută se va afla întemniţată în oraşul Paris! Duritatea acestor represiuni nu se va atenua decît în secolul al XVIII-lea.

Într-o lume în care libertatea nu exista decît pentru privilegiaţi, secolul al XVII-lea a contribuit la restrîngerea libertăţii elementare a fugii, a migrării — singura care pînă atunci fusese permisă săracilor. Concomitent se înregistrează şi un regres al libertăţilor ţărăneşti, după cum am mai amintit. La începutul „Luminilor", Europa ajunge la fundul mizeriei sale.

Un singur corectiv poate fi adus acestui pesimism: libertatea de care nu au parte majoritatea oamenilor rămîne în Europa *idealul* spre care gîndirea, dar şi istoria înaintează lent. Este una din tendinţele majore ale istoriei Europei, al cărei sens major este dat de numeroasele revolte ţărăneşti din secolul al XVII-lea, răscoalele populare nu mai puţin frecvente (Paris 1633, Rouen 1634—1639, Lyon 1623, 1629, 1633, 1642) şi tendinţele politice şi filozofice ale secolului al XVIII-lea.

Nici chiar Revoluţia franceză nu va reuşi să restabilească în plenitudinea ei această libertate pe care nu ne putem lăuda că o posedăm pe deplin astăzi. Revoluţia suprimă drepturile feudalilor în noaptea de 4 august, este adevărat, dar în faţa ţăranului rămîn creditorul şi proprietarul; ea suprimă corporaţiile (1791, legea Le Chapelier) dar în acelaşi timp lasă muncitorul la discreţia patronului. Va trebui să mai treacă un secol, în Franţa, pentru ca sindicatele muncitoreşti să devină licite (1884). Asta nu înseamnă că Declaraţia Drepturilor Omului şi Cetăţeanului din 1789 nu rămîne o dată esenţială în istoria libertăţii, fundamentală în geneza civilizaţiei europene.

Libertate sau căutarea egalităţii? Napoleon credea că francezul nu doreşte libertatea, ci egalitatea, adică egalitatea în faţa legii, abolirea drepturilor feudale, pe scurt sfîrşitul libertăţilor particulare, al privilegiilor.

Libertăţi în slujba libertăţii — această formulă explică istoria Europei într-una din direcţiile ei fundamentale.

• ***Noţiunea de libertate, încă „abstractă", teoretică, care a fost elaborată de la Renaştere şi Reformă pînă la Revoluţie, a dobîndit o putere nouă fiind formulată în Declaraţia Drepturilor Omului şi Cetăţeanului. Prin liberalism, ea a devenit doctrină.***

De atunci, conceptul de libertate — la singular — intră în conştiinţa lumii şi a cursului istoriei. De la ea pornesc — legitim sau abuziv — aproape toate ideologiile şi revendicările secolului al XIX-lea, mişcări foarte diferite pe care le cuprinde cuvîntul artificial de liberalism, foarte echivoc, fiind prea bogat în sensuri.

Liberalismul desemnează în acelaşi timp o doctrină politică (sporirea puterilor legislativă şi judiciară şi limitarea puterii executive, în acest sens opunîndu-se autoritarismului); *o doctrină economică* sub semnul victorios *„laissez faire, laissez passer"*, care exclude statul de la orice intervenţie în jocul economic dintre indivizi, clase şi naţiuni; *o doctrină filozofică* ce reclamă libertatea de gîndire şi susţine că unitatea religioasă nu este condiţia *sine qua non*, fie a unităţii sociale, fie a unităţii naţiunii, ceea ce implică în mod necesar o idee de toleranţă, de respect faţă de altul şi faţă de persoana umană, potrivit formulei antice: *Homo homini res sacra.*

Liberalismul este astfel, mai mult decît „doctrina unui partid..., un climat de opinie". Luptînd împotriva circumstanţelor multiple ale secolului al XIX-lea, el îşi asumă nenumărate sarcini, înfruntă nenumărate obstacole. În Germania şi în Italia liberalismul se confundă cu naţionalismul: libertatea ce trebuie cucerită nu este oare mai întîi chiar libertatea naţiunii? În Spania, în Portugalia el se loveşte de forţele încă monstruoase ale unui Vechi Regim solid, sprijinit de Biserică. În Anglia şi în Franţa, în schimb, va merge pînă la capătul revendicărilor sale politice, sau aproape pînă la capăt. Încet, imperfect, statul liberal, constituţional se organizează cu libertăţile sa-

le fundamentale (libertăţi de opinie, a presei, parlamentară; libertate individuală; extinderea dreptului de vot).

• ***Liberalismul, de-a lungul întregii prime jumătăţi a secolului al XIX-lea, are totuşi rolul unui paravan, în faţa întronării politice a unei burghezii şi aristocraţii de afaceri, a unei clase avute.***

„În afara acestui cerc îngust, individul căruia liberalismul îi apără drepturile cu atîta zel nu a fost niciodată altceva decît o abstracţiune, căreia îi era imposibil să beneficieze din plin de aceste avantaje.“ Este la fel de adevărat în Anglia conservatorilor şi liberalilor, a vechilor şi noilor bogaţi, ca şi în Franţa Restauraţiei şi a monarhiei din Iulie. Această clasă avută care-şi spune liberală se ridică imediat împotriva sufragiului universal, împotriva masei. Or, cum să susţii o asemenea politică de egoism în faţa societăţii industriale, ale cărei realităţi oribile se precizează curînd? Liberalismul economic care presupune la plecare o luptă egală între indivizi nu este decît o pioasă minciună. Cu cît va trece timpul, cu atît enormitatea acestei minciuni va fi evidentă.

De fapt, *acest prim liberalism „burghez“ a fost o luptă de ariergardă, şi nu dezinteresată, împotriva Vechiului Regim aristocratic*, „o sfidare a drepturilor dobîndite pe care tradiţii vechi de o jumătate de mileniu le făcuseră sacre“. Astfel, el se insereează între Vechiul Regim şi societatea industrială în care proletariatul muncitor îşi reclamă drepturile. Pe scurt, această pretinsă căutare a libertăţii pare să se alăture, în pofida aparenţelor, vechilor lupte ale grupurilor pentru *libertăţi*, care sînt tot atîtea privilegii.

Revoluţiile din 1848 (în Franţa s-a stabilit atunci sufragiul universal) vor marca o dată crucială pentru liberalism (în Anglia, data importantă este reforma electorală din 1832). De acum înainte el nu va mai putea supravieţui, cu sau fără sinceritate, decît sub forma unui liberalism democratic, extins în principiu la toate clasele. Alexis de Tocqueville şi Herbert Spencer, fiecare în felul său, anunţă venirea sa inevitabilă şi triumful redutabil al maselor. Dar odată relansat, liberalismul se loveşte

curînd de curentul puternic şi deschis al socialismului, căruia îi este promis viitorul, şi în acelaşi timp de acei vestitori ai autoritarismului — unii spun deja ai „fascismului", — care sînt fie Carlyle, fie Napoleon al III-lea.

Aşadar, între o nouă revoluţie care se anunţă — socialismul, ale cărui mutaţii vor fi numeroase — şi o contrarevoluţie care nu-şi ştie încă numele, şi nici pînă unde poate merge, liberalismul şi-a continuat viaţa, şi-a multiplicat guvernele, actele de înţelepciune şi de egoism burghez, neputîndu-şi regăsi, în Franţa, o mică flacără decît în lupta împotriva Bisericii. Liberalii sînt de acum conştienţi de insuficienţele lor, de lupta lor îndoielnică. În 1902—1903, în *Revista de metafizică şi de morală*, apar o serie de articole despre *Criza liberalismului*, referitoare în special la monopolul învăţămîntului. Dar adevărata criză, ultima are loc ceva mai tîrziu, între cele două războaie mondiale.

Cine ar îndrăzni totuşi să afirme că liberalismul, alungat aproape din politică şi acţiune, demonetizat pe plan intelectual, ar fi astăzi mort? A fost mai mult decît o epocă politică, mai mult decît abilitatea sau paravanul unei clase. A fost idealul civilizaţiei occidentale, şi aşa abandonat cum este, el face parte din moştenirea noastră rămînînd, în limbajul, în reflexele noastre. Orice atentat la libertăţile individuale ne afectează, ne intrigă. Şi chiar din punct de vedere politic, faţă de statul autoritar şi tehnocrat, faţă de societatea veşnic înrobitoare, un anumit liberalism, anarhic şi libertar, îşi continuă, în numele individului şi drepturilor sale, cariera occidentală şi mondială.

CAPITOLUL II

CREŞTINISM, UMANISM, GÎNDIRE ŞTIINŢIFICĂ

Viaţa spirituală şi intelectuală a Europei se află sub semnul violent al schimbării. Ea iubeşte, creează rupturile, discontinuităţile, furtunile, în căutarea fără sfîrşit a unei lumi mai bune.

Totuşi, aceste lovituri de teatru nu trebuie să lase să se piardă din vedere continuităţile tenace ale gîndirii şi civilizaţiei sale, vizibile prin toate experienţele succesive ale gîndirii europene, de la *Suma* Sfîntului Toma de Aquino la *Discursul despre metodă* al lui Descartes, de-a lungul Renaşterii, Reformei, Revoluţiei franceze însăşi... Iar Revoluţia industrială, ruptură esenţială, nu a atins toate sectoarele vieţii sale, nici ale gîndirii sale.

Creştinismul

Toate religiile evoluează. Ele constituie totuşi, fiecare în felul său, universuri particulare, cu fidelităţile lor, cu permanenţele, cu coordonatele lor originale.

Creştinismul occidental a fost şi rămîne componenta majoră a gîndirii europene, chiar a gîndirii raţionaliste care s-a constituit împotriva lui şi plecînd de la el în acelaşi timp. De la un capăt la altul al istoriei Occidentului, el rămîne în inima unei civilizaţii pe care o animă, chiar şi atunci cînd se lasă dus sau deformat de ea, civilizaţie pe care o înglobează, chiar şi atunci cînd ea încearcă să-i scape. Pentru că a gîndi împotriva cuiva,

înseamnă a rămîne în orbita sa. Ateu, un european rămîne prizonierul unei etici, unui comportament psihic, puternic înrădăcinate într-o tradiţie creştină.

El este de „sînge creştin", s-ar putea spune, aşa cum Montherlant afirma că este de „sînge catolic" fără să-şi fi păstrat totuşi credinţa.

• *Larg propagat în Imperiul roman, creştinismul a devenit religia lui oficială, prin edictul lui Constantin din 313, la trei secole după naşterea lui Christos.*

Imperiul roman (adică toate ţările mediteraneene şi, alături de Europa, cîteva ţări aflate la graniţa măslinului şi a viţei de vie) a fost spaţiul rezervat, la început, tinerei religii triumfătoare, „aria creştină", a spus Paul Valéry dorind, prin acest joc de cuvinte, să marcheze legăturile creştinismului cu pămîntul, pîinea, vinul, grîul şi viţa, şi chiar cu uleiul sfînt; legăturile cu bazele geografice mediteraneene pe care confesiunea creştină urma ulterior să le depăşească.

Astfel, înaintea valurilor de invazii din secolul al V-lea şi a catastrofelor provocate de victoriile Islamului din secolul al VII-lea pînă în al XI-lea, creştinismul a avut într-un fel timpul să se adapteze la lumea romană, să-şi constituie aici o ierarhie, să înveţe să distingă cu claritate temporalul — „ce este al Cezarului" — de spiritual, să depăşească luptele dogmatice foarte vii datorate în primul rînd subtilităţilor, agilităţii limbii şi spiritului grec, dar şi necesităţii de a preciza bazele teologice ale creştinismului, de a-i fixa aspectele, de a degaja consecinţele.

La această muncă înceată, grea vor contribui primele Concilii (Niceea, 325; Constantinopol, 381; Efes, 431; Calcedonia, 451 etc.) şi Părinţii Bisericii, *Apologiştii*, care, înaintea lui Constantin, au luptat împotriva păgînismului, apoi *Dogmaticii*, care au definit doctrina creştină faţă de sectele disidente. Sfîntul Augustin nu este ultimul din această succesiune (despre care unii exegeţi consideră că ea se prelungeşte pînă în secolul al VIII-lea, ba chiar pînă în al XII-lea), însă el este de departe cel mai important pentru Occident. Berber,

născut în 354 la Tagast (azi Souk-Ahras), în *Africa*, a murit în 430 episcop de Hippona (azi Bône) pe cînd vandalii asediau oraşul. Strălucirea excepţională a operei sale (*Cetatea lui Dumnezeu*, *Confesiunile*), înseşi contradicţiile sale, dorinţa de a asocia credinţa şi inteligenţa, adică în general civilizaţia antică şi civilizaţia creştină, vinul vechi şi vinul nou, aceste încercări conştiente fac din el într-o anumită privinţă un raţionalist. Credinţa domină la el totul. El spune totuşi: *credo ut intelligam*, cred pentru a înţelege. Mai spune: *Si fallor, sum* — dacă mă înşel, exist; *Si dubitat, vivit* — dacă se îndoieşte, trăieşte. Ar fi abuziv să vedem în aceste afirmaţii acel *Cogito ergo sum* al lui Descartes, dar este evident că îl evocă. Fără îndoială, viitorul i-a rezervat cea mai mare atenţie Sfîntului Augustin teologul, afirmaţiilor sale despre predestinare. Dar augustinismul a dat şi culoare, posibilităţi de mişcare şi dezbatere creştinismului occidental, chiar şi numai prin insistenţa asupra necesităţii imperioase de a nu se angaja în credinţă fără a-i cunoaşte cauza, ci numai după o profundă reflecţie personală, cu dorinţa de a acţiona în consecinţă.

Catastrofele apocaliptice ale invaziilor nu surprind o Biserică aflată în stadiul copilăriei, nesigură de căile sale. În momentul acestor dezastre din secolul al V-lea, ea se afirmă ca Imperiul însuşi, ca însăşi civilizaţia lumii antice pe care şi-a însuşit-o şi pe care o va salva într-un fel, salvîndu-se pe sine însăşi.

● ***Biserica se salvează într-o lume în pericol, dar cu preţul a mii de acte de curaj.***

Convertirea noilor veniţi; convertirea ţăranilor parţial creştinaţi, sau care se desprind prea uşor de învăţătura Bisericii; convertirea locuitorilor noilor regiuni în care se instalează Occidentul; menţinerea unei ierarhii legate de Roma şi de episcopul de la Roma, papa, în vreme ce feudalitatea rupe spaţiul occidental în minuscule districte şi în multiple episcopii; încheierea cu succes a numeroase lupte dificile, din care cea mai celebră, cea care opune Sacerdoţiul Imperiului, se va termina — dar fără a lua propriu-zis sfîrşit — prin concordatul de la Worms asupra

Învestiturilor (1122)... Reprezintă, în mare, o muncă imensă, un învăţămînt repetat, obositor, marcat de înfrîngeri, de reînceperi, totul fiind la nesfîrşit repus în cauză. Dezvoltarea vieţii monahale (benedictini, cistercieni) ajunge la o colonizare materială şi spirituală a mediului rural (secolele XI–XII), apoi, prin dominicani şi franciscani, la o evanghelizare puternică a oraşelor (secolul al XIII-lea).

Fiecare secol va avea sarcinile, luptele sale: secolul al XIII-lea — lupta împotriva catarilor; violentul secol al XV-lea — marea dezbatere între concilii şi papalitate (conciliile de la Konstanza şi Basel); al XVI-lea — izbucnirea Reformei, instalarea concomitentă a Contrareformei (condusă de iezuiţi), evanghelizarea Lumii Noi, definiţiile autoritare ale Conciliului de la Trento (1545—1563); în secolul al XVII-lea apare alerta jansenistă; în al XVIII-lea se agravează lupta împotriva adepţilor unui anumit ateism, mai puţin discreţi decît „libertinii" din secolul anterior; luptă ce nu se va sfîrşi o dată cu secolul; abia începe cînd izbucneşte Revoluţia franceză.

În sfîrşit, pe lîngă această ostilitate între adversari sprijiniţi pe ideologii elaborate, Biserica a trebuit să facă faţă constant decreştinării regulate, monotone care adesea nu este decît o vulgară decivilizare. În toate regiunile în care circulaţia se face cu greutate, în afara marilor axe (în Alpi sau la marginile Europei, la Mecklenburg în secolul al XIII-lea, în Lituania, în Corsica, de astădată în plin secol al XV-lea şi al XVI-lea), vechi culte păgîne apar cu orice prilej: ici cultul şarpelui, dincolo cel al morţii şi astrelor, precum şi o sumedenie de superstiţii legate de un folclor tenace pe care Biserica, neputîndu-le face faţă, s-a mulţumit adesea să le mascheze.

În lupta sa, creştinismul s-a servit de toate armele sale, de învăţămîntul, de predicile sale, de forţa-i seculară, de arta, de teatrul său religios, de miracole, de cultul popular al sfinţilor, atît de copleşitor uneori încît slujitorii Bisericii chiar se alarmează şi reacţionează.

În 1633, la Lisabona, doi capucini nu se pot abţine să afirme că „Sfîntul Anton din Padova pare a fi Dumnezeul Lisabonei... Săracii nu cer de pomană decît în

numele său şi... nu invocă pe altcineva cînd se află în pericol. Pentru ei Sfîntul Anton este totul, este nordul lor şi, cum spune predicatorul, este sfîntul ácelor (sfîntul călăuzitor): o femeie care şi-a pierdut acul, îl va şi găsi cu ajutorul Sfîntului Anton". Moda Sfîntului Anton a trecut marea, un secol mai tîrziu un călător francez notînd în Brazilia această „prodigioasă devoţiune".

De fapt superstiţia populară este mereu capabilă să mineze, să compromită dinăuntru viaţa religioasă, deformînd-o pînă la fundamentul însuşi al credinţei. Totul trebuie atunci luat de la capăt.

Cînd Sfîntul Ioan al Crucii se instalează cu doi camarazi la Durvelo, în Castilia, unde Sfînta Tereza aşezase prima mînăstire de călugări a Carmeliţilor Reformaţi, o face pentru a duce cea mai cumpătată dintre vieţile monastice, în mijlocul zăpezilor iernii, dar nu o viaţă retrasă: „Adesea el mergea în picioarele goale pe drumuri înspăimîntătoare, să predice Evanghelia ţăranilor, ca unor sălbatici...". O dovadă, dacă mai era nevoie, că în plină ţară creştină evanghelizarea trebuie adesea luată de la început.

Opera creştinismului a fost continuată astfel pe două paliere diferite: pe cel al unei vieţi intelectuale, unde îşi apără poziţiile în faţa unor adversari bine intenţionaţi uneori, dar care, cu siguranţă, nu au lipsit vreodată; şi pe cel al unei acţiuni asupra maselor, pe care viaţa grea şi izolarea le îndepărtează prea uşor de sentimentul religios şi de ortodoxia elementară.

• ***Această operă a cunoscut mari fluctuaţii, succese, reculuri, îndelungate stagnări, ce nu pot fi percepute decît în linii mari, din afară, în măsura în care viaţa religioasă cotidiană, realitatea sa curentă ne este adesea necunoscută. Totuşi, în mare, nu ne putem înşela asupra mişcării generale.***

Din secolul al X-lea pînă în secolul al XIII-lea, dezvoltarea creştinismului se afirmă pretutindeni cu vigoare. Bisericile şi mînăstirile existente încă stau şi acum drept mărturie: Biserica întreagă este antrenată de o mişcare puternică, care este şi cea a dezvoltării economice, a

dezvoltării sociale într-o Europă activă, plină de viaţă şi aflată pe drumul unei expansiuni rapide. Urmează apoi Ciuma neagră şi o dată cu ea un recul catastrofal şi brutal. Totul va da atunci înapoi, chiar şi progresele creştinismului, în timpul îndelungatei serii de tulburări şi lupte pe care istoricii o denumesc *Războiul de o sută de ani* (1337—1453) şi ale cărei seisme s-au extins mult dincolo de marii beligeranţi, Franţa şi Anglia, de fapt în tot Occidentul.

Din a doua jumătate a secolului al XV-lea este vizibil un nou flux religios, care afectează întreaga întindere a unei Europe ce revine la pace dar care, în acelaşi timp, resimte puternice frămîntări. Din 1450 pînă în 1500, date aproximative, se desfăşoară *vremurile frămîntate* (Lucien Febvre) pe care istoricii au greşit numindu-le simplu Pre-Reforma, pentru că frămîntarea spiritelor, generală atunci, nu va duce obligatoriu la atitudinea „protestantă“ şi protestatară a Reformei. În ţările care vor rămîne credincioase Romei, această frămîntare religioasă va duce de fapt la o altă „Reformă“, catolică de astă dată, pe care istoricii o numesc de obicei Contra-Reformă. Nici de această dată cuvîntul nu este bine ales.

În orice caz, secolele al XVI-lea şi al XVII-lea vor trăi sub semnul unor pasiuni religioase pline de zel, al disputelor spirituale extreme a căror incandescenţă nu trebuie să surprindă: este exemplul disputei aprinse dintre rigorismul Janseniştilor şi morala mai simplă, tolerantă dar umană a iezuiţilor, pe vremea lui Saint-Cyran, a domnilor de la Port-Royal, a doamnei de Sévigné, a lui Racine, a lui Pascal.

O dată cu secolul al XVIII-lea începe un reflux important. De astă dată, elanul material nu serveşte cauza Bisericii, ci este însoţit de o mişcare ştiinţifică şi filozofică ce se ridică împotriva ei, în numele progresului şi raţiunii.

Umanismul şi umaniştii

Gîndirea europeană nu este de conceput decît în cadrul unui dialog cu creştinismul, chiar şi atunci cînd dialogul este aprins sau discuţia violentă. Această perspectivă

este esenţială pentru înţelegerea *umanismului*, aspect fundamental al gîndirii în Occident.

• ***Mai întîi o problemă de limbă: cuvîntul umanism este ambiguu, şi ar fi periculos dacă nu i-am preciza deîndată accepţiunile şi statutul său.***

Este un cuvînt de erudiţie, inventat în secolul al XIX-lea de către istoricii germani (momentul exact al apariţiei este 1808). Pierre de Nolhac, autorul lucrării *Petrarca şi umanismul*, „a revendicat onoarea de a-l fi introdus în limba oficială a Universităţii franceze în 1886, prin cursul său de la École des Hautes Études". Este deci un cuvînt *tîrziu* şi de aceea se pretează cu uşurinţă interpretărilor personale, corecte sau abuzive. Pînă atunci erau cunoscuţi *umaniştii*, cuvînt ce se aplica unui grup precis de oameni, care, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, şi-au dat singuri acest nume.

Cuvîntul umanism nu a rămas legat doar de „umanişti" şi numai de „spiritul Renaşterii italiene şi europene". Pe lîngă aceste sensuri el a căpătat numeroase altele, astfel că în 1930 o anchetă a relevat expresiile de umanism *nou*, umanism *creştin*, umanism *pur* şi chiar *tehnic*, *ştiinţific*... Un sondaj întreprins astăzi ar ajunge la aceleaşi rezultate, dovadă că acest cuvînt erudit ieri tinde să devină popular, că dobîndeşte sensuri noi, deci că răspunde la întrebări, la orientări vii.

Pe planul istoriei se va vorbi la fel de bine de umanismul secolului al XII-lea (care include scolastica), ca şi de cel al Renaşterii sau al Reformei, de umanismul Revoluţiei franceze, a cărei bogăţie şi originalitate o vom explica sau, pentru a relua expresia unui istoric de azi, de „umanismul lui Karl Marx sau Maxim Gorki"... Ce apropie oare această serie de „umanisme", dacă nu interesul evident de a le concepe ca o familie de probleme!

Poate ar fi rezonabil să împrumutăm de la Augustin Renaudet, istoric al umanismului toscan şi european, o definiţie largă şi care pare convenabilă pentru acest sens general. „Prin numele de umanism se poate defini o etică a nobleţei umane. Orientată concomitent spre studiu şi

acţiune, ea recunoaşte, exaltă măreţia geniului uman, puterea creaţiilor sale, opune forţa sa forţei brute a naturii neînsufleţite. Esenţial rămîne efortul individului de a dezvolta în sine, prin intermediul unei discipline stricte şi metodice, toate puterile umane, pentru a nu lăsa să se piardă nimic din ce dă măreţie umanului şi magnificului. «A tinde printr-un efort neîntrerupt spre cea mai înaltă formă a existenţei», spune Goethe în începutul la *Al doilea Faust*. La fel, Stendhal îi spunea lui Eugène Delacroix (31 ianuarie 1850): «Nu neglijaţi nimic din ceea ce vă poate face mare». O asemenea etică de nobleţe umană impune societăţii un efort constant pentru a realiza, în ea însăşi, cea mai înaltă perfecţiune a raporturilor umane; o imensă cucerire, o muncă imensă de cultură, o ştiinţă mereu mai largă a omului şi lumii. Ea fondează o morală individuală şi colectivă; întemeiază un drept şi o economie; ajunge la o politică; hrăneşte o artă şi o literatură."

Această definiţie minunată ar trebui să fie suficientă. Dar ea nu semnalează cu suficientă vigoare sensul însuşi al mişcării, care era exagerat, dimpotrivă, de afirmaţia brutală a lui Etienne Gilson: umanismul Renaşterii, spune el în esenţă, înseamnă Evul Mediu — „nu *mai mult* omul, ci *mai puţin* Dumnezeu". Formula este injustă, excesivă, însă ea indică înclinaţia firească, conştientă sau inconştientă a oricărui umanism: acordă importanţă mai mare omului, îl eliberează, micşorează partea lui Dumnezeu, chiar dacă nu-l uită cu totul.

Într-un anume fel, umanismul înseamnă întotdeauna şi *împotrivă*: *împotriva* supunerii exclusive faţă de Dumnezeu; *împotriva* oricărei concepţii exclusiv materialiste a lumii; *împotriva* oricărei doctrine ce neglijează sau pare să neglijeze omul; *împotriva* oricărui sistem ce reduce responsabilitatea omului... Este o revendicare veşnică, rod al orgoliului.

Calvin nu se înşală: „Ce înseamnă oare altceva, atunci cînd sîntem învăţaţi să înaintăm prin forţa şi virtutea noastră, decît că sîntem ridicaţi în vîrful unei trestii care nu ne poate susţine, se rupe imediat iar noi cădem?" Calvin nu este din aceia care cred mai întîi în om.

Pentru umanist, situaţia se prezintă invers. Credinţa lui, dacă are una, trebuie să se ajusteze la încrederea în om. În sensul acestei tradiţii înveterate a umanismului european pot fi înţelese cuvintele sociologului Edgar Morin, rostite la părăsirea partidului comunist: „Marxismul, bătrîne, a studiat economia, clasele sociale; este minunat, bătrîne, dar a uitat să studieze omul."

• ***Umanismul este elanul, demersul bătăios spre o emancipare progresivă a omului, atenţie constantă acordată posibilităţilor omului de a-şi ameliora sau modifica soarta.***

Istoria lui este multiplă, sacadată, întreruptă de opriri, de reculuri, de contradicţiile evidente cu care este pavat întregul trecut al Europei.

Europa pare să fi trăit întotdeauna în căutarea neliniştită a unei soluţii *alta* decît cele ale prezentului, la problemele şi dificultăţile sale. De unde dorinţa aproape maladivă de a se îndrepta spre nou, spre dificil, spre interzis, de asemenea, şi adesea chiar spre scandal, temă din care Occidentul oferea un material informativ foarte bogat.

Din lipsă de spaţiu ne vom reduce studiul la trei cazuri excepţionale, semnificative: *umanismul Renaşterii, umanismul Reformei*, care este contemporanul său sau aproape, apoi la mare distanţă de ele, în secolul al XVIII-lea, *umanismul vehement al Revoluţiei franceze*.

• ***Umanismul Renaşterii se prezintă drept dialogul Romei cu Roma, al Romei păgîne cu Roma lui Christos, al civilizaţiei antice cu civilizaţia creştină.***

Acest umanism este, cu siguranţă, unul dintre cele mai bogate dialoguri — niciodată întrerupt — pe care le-a cunoscut Occidentul.

a) *Este vorba de a trăi, de a retrăi cu Anticii. A fost deseori citată această frază decisivă care termină* Dell'arte della Guerra *a lui Machiavelli: „Această ţară (este vorba evident de Italia) pare născută pentru a resuscita lucrurile moarte"*. Dar dacă aceste *cose morte* sînt rechemate, şi încă atît de intens, la viaţă înseamnă

că viaţa are nevoie de ele şi că ele sînt la îndemînă, deloc moarte.

În realitate, Roma păgînă nu a murit niciodată în Occident. Într-o carte de o extremă precizie tehnică, Ernst Curtius a dezvăluit uimitoarea supravieţuire a civilizaţiei Imperiului Tîrziu din care Occidentul a trăit neînchipuit de mult, trăgîndu-şi de la el temele literare, moduri de gîndire, chiar şi locurile comune, metaforele.

Faptul că Europa creştină s-a acomodat cu această vecinătate zilnică a Romei antice este cu atît mai firesc cu cît nu a avut o soluţie de schimb, o altă civilizaţie concurentă, iar creştinismul îi acceptase de bunăvoie *coexistenţa*, încă dinaintea căderii lumii romane. Sfîntul Iustin spunea în secolul al II-lea: orice gînd nobil, „de oriunde ar veni, este un bun propriu creştinilor". Sfîntul Ambrozie afirma: „Orice adevăr, oricine i-ar fi interpretul, vine de la Sfîntul Duh." Doar Tertullian a exclamat: „Oare ce este comun între Atena şi Ierusalim!", dar vocea i-a rămas aproape neauzită.

Totuşi, dacă moştenirea antică trecuse în viaţa, în obiceiurile de gîndire şi de limbaj ale Evului Mediu occidental, literatura Antichităţii, poeţii, filozofii sau istoricii ei încetaseră să mai trezească pasiunile sau interesul intelectualilor. Dacă latina rămînea o limbă vie, greaca era aproape necunoscută. În bibliotecile cele mai bogate, manuscrisele lucrărilor antice se acopereau de praf. După aceste texte vechi aleargă pretutindeni umaniştii, pentru a le citi, edita, comenta cu pasiune; pentru a restabili măreţia lucrărilor şi limbii anticilor — greci şi latini — cu care vor trăi literalmente.

Nimeni nu a spus-o probabil mai bine decît Machiavelli, în timpul celui de-al doilea exil (1513), în amurgul vieţii. El se afla atunci în mijlocul ţăranilor, tăietorilor de lemne... „Seara mă întorc acasă. Intru în bibliotecă şi încă din prag mă despoi de boarfele de toată ziua, acoperite de tină şi noroi, pentru a îmbrăca hainele de curte... Înzorzonat onorabil intru astfel în vechea curte a Anticilor: aici sînt primit cu afabilitate şi îmi iau hrana care prin excelenţă este a mea şi pentru care m-am născut; nici o ruşine să vorbesc cu ei, să-i întreb despre mobilurile acţiunilor lor. Iar ei, în virtutea omeniei lor, îmi răspund."

Umanismul Renaşterii se află sub semnul acestor lecturi, al acestor conversaţii neîntrerupte; Rabelais, Montaigne sînt umanişti în acest sens; stau mărturie cărţile lor, încărcate de amintiri de lectură... Alături de fiecare umanist, poate fi recunoscut cu un surîs de complicitate sau răuvoitor Anticul care-l conduce de mînă şi, astfel, îl explică sau îl demască. Erasmus din Rotterdam, cel care va fi numit Prinţul umaniştilor, este Lucian — spun duşmanii lui. „Lucianici", de asemenea, sînt Rabelais, Bonaventura din Périers, în vreme ce Machiavelli este Polybius...

b) *Nu este simplu de datat această largă mişcare de gîndire. Cuvîntul umanism folosit de noi artificial şi cel de Renaştere (aproape la fel de artificial, creat de Jules Michelet şi Jacob Burckhardt) sînt echivoce. Cele două mişcări se confundă, atît în timp cît şi în spaţiu.*

Neîndoielnic, Avignon a lansat umanismul şi, o dată cu el, Renaşterea deja. El se însufleţeşte la revenirea lui Petrarca (1337) şi va fi multă vreme, graţie şederii papilor, oraşul cel mai „european", cel mai luxos din Occident (chiar şi după revenirea papalităţii la Roma, în 1376, el îşi va păstra antipapii, luxul, iradierea). Totuşi, Florenţa va fi cea care va găzdui, mai tîrziu, Renaşterea în toată plenitudinea sa, ea conferindu-i „hegemonia culturală", pînă la moartea lui Lorenzo Magnificul (1492) şi chiar pînă la cucerirea Florenţei de Imperiali şi Cosimo de Medicis, în 1530.

Aceste limite cronologice, 1337 şi 1530, sînt cu siguranţă valabile pentru ansamblul mişcării, care nu a inclus doar Italia, ci *întregul Occident*: ultimul prinţ al umanismului, Erasmus, născut la Rotterdam (1467), moare la Basel (1536).

Dar aceste două lungi veacuri de istorie nu-şi capătă sensul deplin decît dacă se deschid larg spre trecut, înainte de 1337 (dată nesigură) şi spre viitor, după 1530.

Spre trecut pentru că între Evul Mediu şi Renaştere nu a existat o ruptură atît de totală cum se credea pînă acum. Renaşterea nu a fost opusul filozofiei medievale, indiferent de sarcasmul umaniştilor la adresa scolasticii. „În urmă cu cincizeci de ani — scrie, în 1942, un istoric

— între Evul Mediu şi Renaştere se vedea aceeaşi diferenţă ca între negru şi alb, între zi şi noapte, o diferenţă izbitoare. Apoi, o raţiune împingînd-o pe alta, hotarele între cele două epoci au devenit în aşa măsură confuze încît, pentru a le distinge, a început să se facă simţită nevoia unei busole."

Spre viitor pentru că nu este evident că cel mai tîrziu o dată cu moartea lui Erasmus (1536), omul iubit retrospectiv de toate spiritele liberale de azi, o civilizaţie, cea a Renaşterii libere, ar fi murit sub suflul îngheţat al războaielor religioase cărora le va aparţine apoi un secol întreg, ba chiar mai mult.

Fără îndoială, mişcarea triumfală a Renaşterii se întrerupe atunci. Dar cînd este vorba de realităţi ale civilizaţiei, ceea ce a durat peste două secole nu se va putea pierde într-o clipă. Umaniştii au cîştigat o anumită partidă pe termen lung. Ei au cîştigat în învăţătura pentru care Antichitatea a rămas pînă în zilele noastre pîinea de fiecare zi. De-abia acum începem să ne îndepărtăm de ea. Şi mai ales, Europa nu va mai uita, de la umanişti încoace, încrederea în măreţia şi inteligenţa umană pe care ei o exaltau şi care va rămîne cea mai mare incitare la gîndire şi la viaţă a Occidentului.

Umanismul a fost opera unor cercuri restrînse (latinişti pasionaţi, elenişti mai puţin numeroşi dar nu mai puţin pasionaţi, ebraişti ca Thomas Platter, frînghierul, Pico de la Mirandola sau Postel), opera „cîtorva spirite de elită", dar nu s-a limitat deloc la cîteva oraşe sau curţi princiare, cum era curtea strălucitoare a lui Francisc I. Aceste cîteva spirite sînt răspîndite în toată Europa şi sînt unite prin relaţii epistolare strînse (corespondenţa minunată a lui Erasmus, în latină fireşte, a fost publicată de Allen în 12 volume in-octavo). Întreaga Europă a fost atinsă de această mişcare a spiritelor: Italia în primul rînd, dar şi Franţa, Germania (fără a uita rolul particular al Boemiei), Ungaria, Polonia, Ţările de Jos, Anglia... Ar putea fi citate liste întregi de nume, iar pentru Franţa crearea de „lectori legali", de fapt profesori excathedra însărcinaţi de Francisc I să predea materiile respinse de Universitate şi care vor deveni mai tîrziu Colegiul Franţei.

c) *Este umanismul Renaşterii o luptă împotriva creştinismului sau nu? Ar trebui apreciată oare această mişcare ca tinzînd într-un singur elan spre ateism şi ireligiozitate? Sau, cel puţin, ar trebui salutaţi în Machiavelli, în Rabelais sau Montaigne autentici precursori ai gîndirii libere?*

Ar însemna poate să judecăm Renaşterea prea mult cu ochii de astăzi. Cert este că ea se îndepărtează de învăţătura tradiţională a scolasticii şi teologiei. Este neîndoielnic că savurează o literatură antică cu totul păgînă şi că sensul mişcării gîndirii sale este exaltarea omului — dar nu înseamnă neapărat că ea se îndreaptă împotriva lui Dumnezeu sau a Bisericii.

Concluzia care se desprinde din analiza minuţioasă întreprinsă de Lucien Febvre asupra operei lui Rabelais este că în vremea sa era *imposibil* sau cel puţin extrem de dificil să se ajungă la un ateism *filozofic*, sigur de el însuşi: înzestrarea mentală a epocii nu permite deloc aşa ceva; nu oferă nici cuvintele cheie, nici raţionamentele percutante, nici indispensabilul sprijin ştiinţific. Renaşterea nu a neglijat cercetarea ştiinţifică, dar nu a plasat-o în centrul preocupărilor sale.

De fapt nu pot fi trase concluzii valabile dacă nu au fost cîntărite şi recîntărite sentimentele, spiritele, regăsită atmosfera acestei vieţi îndepărtate, cercetate unul cîte unul procesele de ateism deschise prea repede de polemicile contemporanilor sau de pasiunea istoricilor. Aproape de fiecare dată judecătorul va trebui să recunoască erori şi ambiguităţi insolubile.

Dialogul lui Lorenzo Valla, *De Voluptate*, din 1431, care a stîrnit scandal în epocă, este o dispută scrisă, în latina ciceroniană între *epicurieni* şi *stoici*. Aceştia din urmă se aflaseră pînă atunci la modă (Petrarca, Salutato, Poggio) — jocul este acum inversat — dînd o mînă de ajutor celorlalţi. O pură dezbatere literară, la sfîrşitul căreia autorul reapare de altfel pentru a afirma ordinea supranaturală a creştinismului.

Ipocrizie, s-ar spune. Dar înseamnă a reface istoria prea mult după bunul plac, înseamnă a refuza faptul că ateismul s-a putut făuri abia mai tîrziu, pe baza unei ştiinţe materialiste solide. În secolul al XVI-lea, *ca regulă generală*, negarea lui Dumnezeu nu face deloc

parte din preocupările, din dorinţele, ba chiar din nevoile oamenilor.

Şi nici Machiavelli nu trebuie acuzat prea repede de a fi păgîn pentru că a criticat preoţii şi Biserica „care ne-au făcut antireligioşi şi răi“, sau pentru că a reproşat creştinismului „de a-i fi sanctificat pe cei unici şi contemplativi, de a fi plasat binele suprem în umilinţă... în vreme ce religia antică îl plasa în măreţia sufletului“. I se va reproşa cu mai mult temei că a cedat presiunilor îngrozitoarei sale epoci şi că a aşezat politica în afara moralei — unde a şi rămas de atunci...

De asemenea, să stabilim exact locul Academiei întemeiate de Lorenzo de Medici. Neoplatoniciană, ea mizează pe filozofia idealistă a lui Platon şi ia astfel poziţie împotriva aristotelismului, şi poate caută un fel de *compromis* între Antichitate şi creştinism. Dar faptul că Pico de la Mirandola, care o frecventează, ţine un discurs despre demnitatea omului — *De dignitate hominis* — nu-l împiedică cîtuşi de puţin să viseze, la sfîrşitul vieţii sale prea scurte, că va predica Evanghelia „cu crucifixul în mînă, în picioarele goale, prin oraşe, sate şi burguri“ şi că va fi înmormîntat în haina celui de-al Treilea Ordin dominican. Este un exemplu, între o sută altele, a ceea ce s-a numit: *umanismul religios*. Chiar şi cazul padovanului Pomponazzi, ateu evident pentru unii, rămîne îndoielnic pentru alţii. Cazul lui Bonaventura din Périers, personaj singular şi autorul unui straniu *Cymbalum Mundi* (1537—1538), a fost analizat într-o carte minunată de Lucien Febvre (1942). Concluzia: dacă în aceste dialoguri Mercur este Christos, ceea ce este cert, iată de astă dată un atac împotriva lui Christos, un semn al ateismului. Să nu ascundem, dar nici să nu exagerăm anvergura acestei cărţi ce rămîne foarte deosebită în literatura epocii.

Philippe Monnier, istoric pasionat de *Quattrocento*-ul florentin, pretinde că umanistul, fascinat de prestigiul anticilor, „îi copiază, îi imită, îi repetă, adoptă modelele, exemplele şi zeii lor, spiritul şi limba lor“ şi că „o asemenea mişcare împinsă la limitele logicii nu *ar încerca* altceva decît suprimarea fenomenului creştin“. Potrivit logicii *noastre*, poate. Nu însă potrivit celei din secolele al XV-lea şi al XVI-lea. „Ar fi... lipsit de sens,

scrie cu pasiune sociologul Alexander Rüstow, să căutăm un asemenea antagonism atunci cînd victoria Antichității asupra Bisericii... se află în plină desăvîrșire și în însuși interiorul Bisericii. Nu s-a dezvoltat oare Roma ca centru de iradiere a Renașterii, și nu papii sînt oare inițiatorii acestei mișcări? Alexandru al VI-lea este cel care îl doboară pe dușmanul umaniștilor la Florența, Savonarola, ars pe rug la 20 mai 1498. În plus, Antichitatea care retrăiește în spirite este tolerantă. Filozofii greci asistau la sărbătorile și cultele zeilor indiferent dacă credeau sau nu în ei. De ce discipolii lor să se fi ridicat împotriva unei Biserici care le este atît de puțin ostilă? Cuvîntul îi aparține lui Erasmus: «Sfinte Socrate, roagă-te pentru noi!»"

d) *Renașterea se îndepărtează de creștinismul Evului Mediu nu atît pe terenul ideilor, cît pe cel al vieții în sine.*

Este, dacă vrem, o trădare culturală, nu filozofică. Atmosfera ei era cea a unei bucurii vii, multiple, cea a ochilor, a spiritului, a trupului, ca și cînd Occidentul ieșea dintr-un post multisecular.

Renașterea ține de o sociologie, de o psihologie a bucuriei. Rar în istorie oamenii au avut în asemenea grad senzația atît de vie de a trăi o epocă fericită. „După *Memento mori* din Evul Mediu, iată că urmează *Memento vivere*." Contemplarea morții, dansurile macabre caracteristice sfîrșitului secolului al XV-lea au dispărut ca prin minune, ca și cînd Occidentul se *împărțise* (în sensul în care Michel Foucault folosește acest cuvînt), adică separase în spiritul său meditația asupra morții. Schimbarea poate fi urmărită în numeroasele și succesivele *Artes moriendi* (aceste tratate despre moartea cea dreaptă): moartea încetează treptat să fie moartea celestă, trecerea calmă la o viață mai bună, la adevărata viață; ea devine o moarte *terestră*, cu toate stigmatele oribile ale trupurilor în descompunere, o moarte umană, încercarea supremă prin care omul trebuie să treacă. Nimeni nu mai spune cu plăcere, ca Sfîntul Augustin: „Sîntem aici, jos, călători ce suspină după moarte" și, în același timp, nimeni nu mai crede că „această viață este mai degrabă o moarte decît o

viaţă; (că) este un fel de Infern". Viaţa şi-a regăsit valoarea, anvergura.

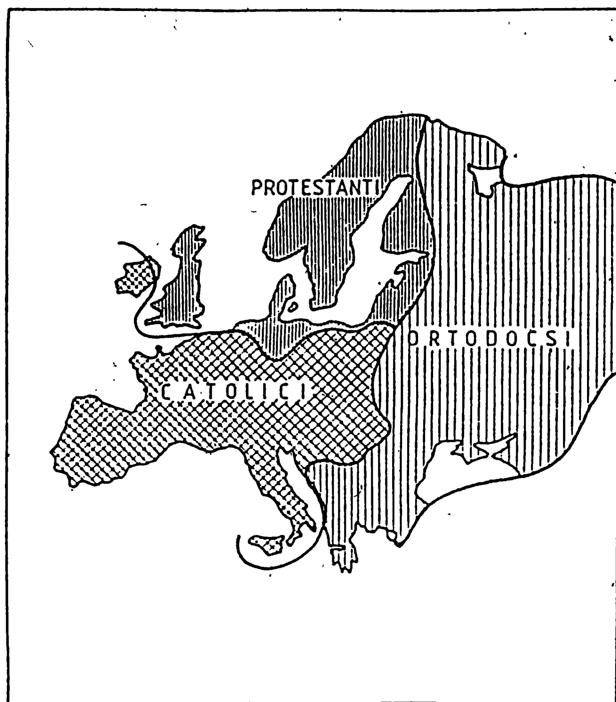
Omul trebuie să-şi organizeze regatul pe pămînt şi această convingere nouă conduce la instaurarea tuturor „forţelor pozitive ale culturii moderne: eliberarea gîndirii, dispreţul faţă de autorităţi, victoria formării intelectuale asupra privilegiului naşterii (sau, în termenii din *Quattrocento*, victoria conceptului de *humanitas* asupra celui de *nobilitas*), entuziasmul pentru ştiinţă, eliberarea individului..." (Nietzsche).

Umaniştii sînt pe deplin conştienţi de această fermentaţie nouă. „Fără nici o îndoială, aceasta-i epoca de aur", exclamă Marsilio Ficino (1433–1499). În 1517, Erasmus afirmă aproape acelaşi lucru: „Trebuie să-i urăm noroc veacului: va fi epoca de aur." În celebra lui scrisoare adresată la 28 octombrie 1518 umanistului Willibad Pirkheimer, din Nüremberg, Ulrich von Hütten exclamă: „Ce secol! Ce scrieri! Cît este de plăcut să trăieşti!" Nu îndrăznim să vorbim aici de abaţia Thelema imaginată de Rabelais, atît de cunoscut, de arhicunoscut este exemplul... Şi totuşi!

Nimeni nu va contesta că această acută conştientizare a posibilităţilor multiple ale omului a pregătit, cu mult înainte, toate revoluţiile modernităţii, şi de asemenea ateismul. Dar umaniştii erau mult prea ocupaţi să-şi organizeze propriul regat pentru a se gîndi să-l conteste pe cel al lui Dumnezeu.

În prima treime a secolului al XVI-lea, mişcarea şi bucuria Renaşterii vor fi frînate. „Oamenii trişti" vor ocupa treptat scena Occidentului. Ca orice epocă de bucurie, însorită, ca toate marile perioade fericite sau care s-au crezut astfel: Secolul în care a strălucit oraşul Alexandria, Secolul lui August, Secolul Luminilor, Renaşterea va dura puţin în perfecţiunea sa.

• ***Umanismul protestant. Imensul val al Reformei îşi are izvoarele între secolele XV şi XVI. El devine cunoscut prin afişarea pe porţile de la Schlosskirche din Wittenberg, la 31 octombrie 1517, a celor 95 de teze ale lui Luther.***

16. Cele trei creştinătăţi ale Europei.

Acest val străbate îngrozitoarele excese ale războaielor religioase. Ele încep cu adevărat în Germania în 1546, chiar în anul morţii lui Luther, şi nu se vor încheia decît un secol mai tîrziu, în 1648. În acest timp, ele au cuprins alte ţări şi pretutindeni au lăsat în urmă ruine imense. Au fost semnate compromisuri, tardive şi *mai mult sau mai puţin durabile*: pacea de la Augsburg (1555), edictul de la Nantes (1598), scrisoarea de Maiestate (în Boemia, 1609). Dar mii de oameni (căci Reforma, spre deosebire de umanismul Renaşterii, atrage de îndată masele), mii de bărbaţi şi femei ce-şi apărau credinţa au trebuit să înfrunte războiul civil, represiunea violentă (ca în Ţările de Jos pe vremea lui Filip al II-lea, sau în Franţa după revocarea edictului de la Nantes, în 1685 şi a insurecţiei din Cévennes) sau exilul, fie spre Lumea Nouă, fie spre

o ţară favorabilă credinţei lor, cu riscurile pe care le comportă adagiul *Cujus regio, ejus religio.*

Toate aceste frămîntări se domolesc o dată cu secolul al XVIII-lea, în unele locuri mai curînd. Protestantismul le-a supravieţuit pînă în zilele noastre, punîndu-şi amprenta, prin umanismul său particular, pe o mare parte a lumii occidentale, îndeosebi ţările anglo-saxone şi germanice. Nu este totuşi uşor de precizat culoarea exactă a acestui umanism, căci nu există *o singură* Biserică protestantă, ci *mai multe* Biserici, care corespund unei pluralităţi de umanisme protestante, mai multor tipuri de oameni. Aceştia, la rîndul lor, nu aparţin unei aceleiaşi familii, mai ales cînd sînt confruntaţi cu vecinul lor, Occidentul catolic.

Moştenirea transmisă Europei moderne este cea care ne interesează, şi nu *Reforma în sine.* Nu ne vom opri deci la istoria clasică a Reformei şi protestantismului. La nevoie, vom recurge la rezumatul inspirat al lui Emile Léonard.

Două protestantisme, două lungi „valuri" s-au succedat la o distanţă de douăzeci de ani, unul dominat de acţiunea impetuoasă a lui Martin Luther (1483–1546), celălalt condus de acţiunea cumpănită şi autoritară a lui Calvin (1509–1564). Cei doi bărbaţi nu seamănă deloc. Luther este un ţăran din provinciile de graniţă ale estului germanic. Există ceva direct, puternic, natural în revolta spirituală a acestui sătean, în această ţărănie a spiritului, *Bauerstand des Geistes*, cum spune Nietzsche. Denunţarea abuzurilor, a absurdităţilor, a dezordinilor Bisericii; ieşirea din aceste incertitudini mizînd numai pe salvarea prin credinţă („cel drept este salvat de credinţa lui"), mulţumindu-se cu cucerirea unor poziţii emoţionale, de moment, fără preocuparea de a le ordona ulterior cu meticulozitate — aceasta este poziţia clară, simplă a tînărului Luther, o poziţie romantică şi revoluţionară. „Dumnezeu nu o va mai suporta multă vreme, exclamă el. Lumea nu mai este cea de pînă acum, cînd oamenii erau alungaţi şi hăituiţi ca vînatul!" Este adevărat că Luther nu-şi va putea menţine această atitudine care îl opune celor puternici, bogaţi. În 1525, reformatorul va trebui să se despartă de ţăranii germani

răsculaţi — în parte din cauza lui — între Elba, Rin şi Alpi.

La el aproape totul se află în opoziţie cu Calvin, orăşanul, literatul cu mintea rece, organizatorul răbdător, energic, juristul care simte întotdeauna nevoia de a merge pînă la capătul deducţiilor sale. Luther concepe predestinarea ca o revelaţie; Calvin o pune în ecuaţie, îi deduce consecinţele. Aleşii au fost dintotdeauna preferaţi: nu trebuie deci ca ei să-i guverneze pe ceilalţi? Acest lucru îl şi face Calvin la Geneva, cu o mînă fermă, fără a înceta să se refere la spiritul de umilinţă (1536—1538; 1541—1564); ceea ce va face şi Cromwell în Anglia aspră a puritanilor.

Acestea sînt cele două protestantisme majore. Ariile lor sînt diferite, dar au puncte comune numeroase: ruptura cu Roma, cu cultul sfinţilor; desfiinţarea clerului regulat; reducerea sacramentelor de la şapte la două: euharistia şi botezul. Mai sînt însă dezacorduri uneori în privinţa euharistiei.

Nu trebuie să pierdem din vedere, ceea ce am putea numi, simplificînd (căci lista exactă ar fi lungă), protestantismele aberante sau marginale: astfel, încă de la început, sau aproape de la început, se disting un protestantism umanist (Zwingli la Zürich, Oecolampade la Basel, Henric al VIII-lea în Anglia) şi un protestantism „pietist", cel puternic persecutat al anabaptiştilor.

Oare *graniţa dintre lumea catolică şi lumea protestantă* — care constituie încă în zilele noastre o anumită articulaţie a civilizaţiei europene — se datorează numai hazardului luptelor?

Europa, ca şi lemnul copacilor, s-a format din straturi succesive, de vîrstă diferită. Lemnul cel mai vechi al Occidentului, inima copacului, este ceea ce cucerise odinioară — şi civilizase — Imperiul roman, cînd se întindea spre vest şi spre nord pînă la dubla şarnieră a Rinului şi Dunării de o parte, iar de cealaltă pînă în insulele britanice, din care nu a ocupat, decît o parte, şi pe aceasta cu neîndemînare (bazinul Londrei, în mare).

Dincolo de aceste frontiere, civilizaţia europeană s-a propagat tîrziu, *după prăbuşirea Imperiului roman*: acestea sînt straturile noi, de suprafaţă ale pomului.

Occidentul medieval a *colonizat*, în sensul nobil al cuvîntului, această lume vecină, instalînd aici bisericile, misionarii lui. Abaţiile, episcopiile îndepărtatei Rome sînt tot atîtea straturi puternice.

Este oare o întîmplare faptul că această veche frontieră a Imperiului roman, această frontieră între vechea Europă şi Europa recent „colonizată" este în mare parte frontiera care a divizat lumea catolică şi lumea protestantă? Este neîndoielnic că Reforma a avut motivele ei pur religioase: creşterea acestor ape spirituale vizibile în întreaga Europă şi care i-a atras credinciosului atenţia faţă de abuzurile şi dezordinile Bisericii, faţă de insuficienţa unei devoţiuni prea terestre, făcută din gesturi mai mult decît din adevărată pasiune. Un sentiment pe care întreaga creştinătate l-a încercat. Cu toate acestea, vechea Europă, mai ataşată fără îndoială tradiţiilor religioase care o legau strîns de Roma, a menţinut legătura, în vreme ce noua Europă, mai amestecată, mai tînără, mai puţin legată de ierarhia religioasă, a comis ruptura. Se conturează deja o reacţiune naţională.

Soarta ulterioară a celor două lumi a alimentat adesea ceea ce s-ar putea numi un orgoliu sectar. Virtuţilor protestantismului le-au fost atribuite avîntul capitalismului şi cel al gîndirii ştiinţifice, adică al lumii moderne. Poziţiile respective ale protestantismului şi ale catolicismului se explică mai raţional în contextul istoriei economice şi generale.

De fapt, în protestantism nu se vede nimic din ceea ce i-ar asigura o superioritate — sau o inferioritate — intelectuală în raport cu lumea catolică. Este sigur în schimb că a creat o deosebire, şi deci un aport particular, original în cultura europeană.

Pentru a defini acest raport trebuie făcută distincţie între primul protestantism militant din secolul al XVI-lea şi protestantismul victorios, instalat o dată cu secolul al XVIII-lea.

Începută sub semnul libertăţii şi al revoltei, Reforma se împotmoleşte curînd în aceeaşi intransigenţă ca cea pe care o reproşează adversarului ei. Creează un edificiu la fel de rigid ca şi catolicismul medieval, „în care totul este subordonat scării de valori supranaturale ale relevaţiei:

statul, societatea, învăţămîntul, ştiinţa, economia, dreptul". Iar în vîrful edificiului — „Cartea", Biblia şi, ca interpreţi ai Cărţii, statul şi Biserica protestantă, statului (prinţul sau oraşul) revenindu-i vechiul *jus episcopale*.

Inutil să mai spunem că acest regim nu creează libertatea religioasă pentru care la origine s-a pus mîna pe arme. Ordine, severitate, mînă de fier — acestea sînt Bisericile protestante primitive, atît la Basel cît şi la Zürich, unde, oricît de erasmieni erau, reformatorii nu au ezitat să-i scufunde pe oribilii anabaptişti. Masacre similare în Ţările de Jos. Faptul că aceşti nefericiţi — care contestă Sfînta Treime, divinitatea Fiului şi se ridică împotriva Bisericii, a statului şi a bogaţilor în acelaşi timp — au fost hăituiţi, spînzuraţi, sugrumaţi, înecaţi de „papistaşi" vine în acord cu logica, dacă nu cu caritatea. Dar în numele cui a putut Reforma să le aplice acelaşi tratament? Se cunoaşte de asemenea *tragoedia serveta*: Michel Servet, medic spaniol protestant, este arestat într-o zi la Geneva, la ieşirea de la predică, acuzat din cauza anti-trinitarismului şi panteismului său, condamnat la supliciu şi ars pe rug, după dorinţa lui Calvin, care-l pîndea de multă vreme. Sébastien Castellion (1515—1563), umanist „savoiard", apostol al Reformei liberale, îşi exprimă într-un pamflet emoţionant din 1554 indignarea faţă de Calvin, pe care îl slujise şi-l iubise odinioară; el se indignează, căci nimeni mai mult decît el nu avea atunci sentimentul greşelilor şi crimelor Reformei triumfătoare. „Nu există aproape nici o sectă..., scrie el, care să nu le considere eretice pe celelalte, astfel încît dacă, într-o regiune sau într-un oraş eşti considerat drept, în următorul vei fi considerat eretic. Aşa că dacă cineva doreşte astăzi să *trăiască* îi sînt necesare tot atîtea *credinţe* şi *religii* cîte oraşe sau *secte* există: la fel ca şi cel care, mergînd prin ţară, are nevoie să-şi schimbe banii în fiecare zi, pentru că cei ce sînt buni într-o parte, în alta nu au nici o valoare." În ce-l priveşte, el înţelege să rămînă credincios libertăţii de interpretare. „Cît despte anabaptişti, spune el, despre spiritul lor, despre ce gîndesc sau scriu referitor la cuvîntul lui Dumnezeu, lor le rămîne să aprecieze ce fac."

Această voce rămîne cea a unui izolat care a murit sărac, în mijlocul cîtorva fideli pasionaţi. Dar în secolul al XVIII-lea, în timpul disputelor dintre calviniştii de strictă obedienţă şi disidenţii arminieni sau socinieni, lucrările lui vor fi republicate la Amsterdam, una din ele sub titlul semnificativ de *Lumînarea din Savoia*. Savoiardul Castellion va fi într-adevăr de acum înainte una din luminile ce anunţă calea nouă pe care se va angaja în cele din urmă protestantismul.

Noul protestantism a favorizat libertatea de conştiinţă. Rigoarea dogmatică se va diminua progresiv, mai ales în secolul al XVIII-lea, poate în măsura în care se micşorează presiunea activă a catolicismului şi a viguroasei Contrareforme.

Dar aceasta s-a întîmplat şi graţie evoluţiei interne a protestantismului spre o anumită libertate de conştiinţă, potrivit însăşi căii pe care se angajează Secolul Luminilor, în principal sub influenţa evoluţiei ştiinţifice. Ca întotdeauna, este dificil a discerne cauzele şi efectele şi a spune dacă protestantismul, revenind la sursele sale spirituale şi la analiza liberă a Scripturilor, a împins Europa pe calea unei independenţe spirituale, sau dacă, dimpotrivă, evoluţia protestantismului însuşi nu ţine de evoluţia generală a gîndirii filozofice şi ştiinţifice din Europa. Şi una şi alta pot fi adevărate, într-un joc de influenţe reciproce.

Nu se poate nega că, spre deosebire de adversarul său catolic, protestantismul se inserează în mişcarea marelui secol liberal. Dar nu se va nega nici că ţări de formaţie şi tradiţie catolică, ca Franţa, se află în fruntea aceleiaşi mişcări.

În orice caz, *protestantismul se orientează atunci spre dreptul la analiză liberă, la critica istorică a textelor sfinte, la un raţionalism deist*. Dintr-odată, se reconciliază cu el însuşi, ceea ce este important: toate sectele marginale, ţinute pînă atunci la distanţă ca suspecte, puritanii din Anglia, anabaptiştii din Germania şi Ţările de Jos prosperă, migrează chiar. Anabaptiştii, sub numele menonişti, fac avere în Anglia, trec în America, întemeiază o colonie la Providence şi vor deveni apoi o viguroasă confesiune protestantă în Statele

Unite. La sfîrşitul secolului al XVII-lea reapar — descendenţi ai acelor „inspiraţi" din secolul al XVI-lea — cei care se numesc Prietenii şi pe care lumea îi va cunoaşte sub numele *quakers* (Tremurici). Împreună cu ei, în 1681, William Pen pune bazele coloniei din Pennsylvania. Aceeaşi înnoire are loc în Germania în beneficiul *pietismului* fondat de un pastor, Philippe Jacques Spener, protejat de electorul de Brandenburg, care va deveni mai tîrziu, în 1701, primul rege al Prusiei, Frederic I. Spener participă de asemenea la întemeierea puternicei universităţi din Halle (1681). Întreaga Germanie luterană va fi ridicată la răscoală de discipolii săi pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Nici o mişcare nu va fi însă atît de puternică ca metodismul englez al lui Wesley şi Whitefield.

Enumerarea acestor secte victorioase nu are aici alt rol decît acela de a marca înflorirea liberă a gîndirii protestante într-un sentiment religios *pe care nu-l mai comandă nici o teologie strictă.* „Teologia nu se mai identifică cu religia, scria în 1914, universitarul protestant Ferdinand Buisson; trebuie ca una să treacă pentru ca cealaltă să dureze."

Este ceea ce; în profunzime, marchează deosebirea actuală dintre societăţile catolice şi societăţile protestante. Protestantul se află întotdeauna singur în prezenţa lui Dumnezeu. El îşi poate, ca să spunem astfel, elabora propria sa religie, o poate trăi, şi poate rămîne în acord cu lumea religioasă, poate trăi *conform* ei. Mai mult, el poate găsi într-una din numeroasele secte pe cea care-i rezolvă fără dureri problema personală. S-ar putea spune chiar că diferitelor disidenţe le corespund foarte adesea etaje sociale diferite.

Societatea protestantă ignoră sciziunea dintre laic şi religios care marchează societăţile catolice moderne, în care orice om trebuie să aleagă între o anumită supunere a spiritului şi o ruptură cu Biserica care este o *comunitate*: eşti în ea sau nu eşti. Toate conflictele intelectuale sînt *deschise*, luarea de poziţie este obligatorie. Societatea protestantă în schimb este *închisă* în ce priveşte conflictele ei spirituale interne, fără ca pentru atîta lucru acestea să înceteze a mai exista. De aici şi deosebirile de comportamente şi atitudini care conturează

o imperceptibilă şi ireductibilă frontieră între anglo-saxoni şi Europa catolică.

• *Umanismul de inspiraţie revoluţionară. Europa a fost şi rămîne revoluţionară. Întreaga ei istorie o subliniază. Ea a fost şi rămîne de asemenea, la nesfîrşit, contrarevoluţionară.*

Şi de această dată, ceea ce interesează nu sînt atît mişcările revoluţionare ca atare, cît prelungirea lor spre viitor, ceea ce vom numi *umanismul de inspiraţie revoluţionară*, formulă neobişnuită prin care desemnăm conţinutul uman şi „moştenirea" ideală a Revoluţiei. Alţii le numesc, în acelaşi sens, „mistica revoluţionară" sau „spiritul revoluţionar".

Aici va fi vorba, bineînţeles, de *Revoluţia franceză, singura care a avut un sens european şi mondial* înaintea Revoluţiei ruse din 1917.

a) *Mişcările revoluţionare şi Revoluţia*

Pînă la Revoluţia rusă, ne vom referi la Revoluţia franceză din 1789 întotdeauna ca la „Revoluţia", şi atît, ca şi cum am spune prima, singura. Totuşi, ea a fost precedată de numeroase mişcări revoluţionare în această Europă tensionată, protestatară, niciodată resemnată în faţa răului. Dar istoria le acordă cu puţină plăcere titlul de „revoluţii".

Ea nu-l acordă deloc, de exemplu, *numeroaselor răscoale ţărăneşti* pe care le-am semnalat deja, în întreaga Europă, între secolele XIV — XVII. Şi se poate vorbi adeseori de revoluţii într-un sens special, legat de anumite eliberări naţionale: cea a cantoanelor elveţiene (eliberate definitiv în 1412), a Provinciilor Unite (victoria definitivă în 1648), a coloniilor engleze din America, viitoarele State Unite (1774—1782), a Americii hispanice între 1810 şi 1824 sau a separărilor, brutale sau prin bună înţelegere, a ţărilor scandinave, Suedia, Norvegia, Danemarca... Tot atîtea mişcări care se prezintă fără îndoială drept reacţii împotriva statului modern, dar şi mai mult împotriva *străinilor*, iar detaliul are importanţa lui.

O revoluţie „adevărată" se face întotdeauna împotriva unui stat modern (amănunt esenţial) şi dinăuntru, în scopul autoreformei. Înainte de 1789, singurele demne de acest nume în Europa (dacă exceptăm eşecurile Ligii şi Frondei) au fost cele două revoluţii engleze, prima violentă şi sîngeroasă (1640—1658), a doua paşnică, săvîrşită în bună înţelegere, cea din 1688. Dar Revoluţia franceză, care a răsturnat din interiorul său unul din cele mai solide state din Occident, a avut o cu totul altă rezonanţă în măsura în care s-a extins pe întreaga scenă europeană, din 1789 pînă în 1815, iar amintirea ei a căpătat pentru lumea întreagă valoarea unui simbol imens, capabil să întinerească la fiecare generaţie, să fie alimentat de noi pasiuni.

Forţa de actualitate a acestui simbol se afirmă şi azi. Aflat într-o călătorie în URSS în 1958, un istoric francez este mirat cînd descoperă că spunînd „Revoluţie" colegii lui sovietici se refereau la Revoluţia franceză. Acelaşi istoric, care preda în 1935 la Universitatea din São Paulo, Brazilia, explica, citîndu-l pe Albert Mathiez, că majoritatea „uriaşilor Convenţiei" putea fi reduşi la o măsură foarte umană, uneori destul de obişnuită. Studenţii săi brazilieni au reacţionat imediat ca în faţa unui sacrilegiu iar unul din ei a exclamat: „În ce ne priveşte, noi aşteptăm Revoluţia franceză..."

Revoluţia din 1789 a supravieţuit astfel în lume, chiar şi după ce mitul Revoluţiei ruse a preluat ştafeta. În Franţa, acesta din urmă tinde astăzi să domine în întregime gîndirea sindicală şi revoluţionară, în măsura în care el se referă la realităţi concrete ale momentului. Dar forţa pasională care înconjura pînă mai ieri anul 1789 poate fi apreciată doar de cel care a asistat la tărăboiul groaznic sau la entuziasmul stîrnit la Sorbonna, de cursurile lui Alphonse Aulard (m. 1928) şi înghesuiala de la cursurile lui Albert Mathiez (m. 1932) sau Georges Lefebvre (m. 1960). Prezenţa Revoluţiei în gîndirea politică şi în etica europenilor, le atenuează acestora raţionamentele şi atitudinile, *chiar şi atunci cînd atitudinea este de ostilitate.*

b) *Au fost două, trei, sau patru revoluţii franceze. Revoluţia franceză, ca şi actualele rachete cu mai multe*

trepte, a cunoscut mai multe explozii, mai multe lansări succesive.

La început se prezintă ca o „revoluţie liberală“, moderată, cu cîteva episoade dramatice (căderea Bastiliei, Marea Teamă). Această Revoluţie I se dezvoltă cu repeziciune, în patru momente succesive: o revoltă nobiliară (adunarea Notabililor, 1788), o revoltă burgheză, „de jurişti“ s-a spus (reuniunea Stărilor Generale), apoi o revoluţie urbană şi o revoluţie ţărănească, amîndouă decisive.

O Revoluţie II, brutală, urmează după declaraţia de război formulată la 20 aprilie 1792 împotriva Austriei. „Războiul din 1792 a fost cel care a determinat devierea Revoluţiei franceze“, scria Alphonse Aulard. Este adevărat; iar ocuparea Ţărilor de Jos după Jemmapes a făcut conflictul inevitabil. Să mai recunoaştem că Revoluţia, transformînd Franţa într-o naţiune modernă (încă înainte de farandola Federaţiilor, care este o spectaculoasă înscenare), a afirmat, a dezvăluit forţa ei şi a pregătit explozia. Violentă înăuntru ca şi în afară, această a doua fază se încheie prin căderea lui Robespierre, la 27—28 iulie 1794 (9—10 termidor Anul II).

Revoluţia III (dar mai trebuie oare spus revoluţie?) s-ar situa din termidor pînă în brumar (de la 28 iulie 1794 la 9 şi 10 noiembrie 1799), acoperind astfel, cu ultimele luni ale Convenţiei, întreaga durată a Directoratului. Revoluţia IV ar îngloba Consulatul, Imperiul şi cele O sută de zile (1799—1815).

Este sigur că Napoleon a continuat Revoluţia, stabilizînd-o şi controlînd-o, adăugînd incertitudinilor destinului său global incertitudinea dramatică a propriului său destin, fragilitatea unui regim *ilegitim* şi care trebuie să se justifice, orice-ar fi, prin succese neîntrerupte.

După Austerlitz, împăratul Francisc al II-lea, aplaudat, la revenirea la Viena, de bunii săi supuşi, îi spunea ambasadorului francez: „Credeţi, domnule, că stăpînul vostru s-ar putea întoarce astfel la Paris, după ce a pierdut o bătălie ca cea pe care am pierdut-o eu?“

Această impertinenţă are acelaşi sens ca şi exclamaţia unui regalist francez fascinat de gloria lui Napoleon: „Ce nenorocire că nu a fost un Bourbon!“

c) *Revoluţia franceză trebuia să fie, după primele sale intenţii, o soluţie pe gustul „despotismului luminat“.*

În această istorie frămîntată, faza a II-a, care a cunoscut o violenţă dramatică, apare faţă de ansamblu drept o aberaţie, o deviere neaşteptată.

S-a susţinut adesea că dacă în primăvara lui 1792 Revoluţia nu s-ar fi înecat în sînge, o revoluţie aproape paşnică ar fi putut obţine acest succes în gen englezesc, cu moderaţie, gen la care visaseră atîtea spirite franceze. Aşa a fost Montesquieu, care nota în *Scrisori persane*, în 1721: „De legile existente nu trebuie să te atingi decît cu o mînă tremurîndă“; sau Rousseau, care considera că un popor vechi nu poate supravieţui unor comoţii revoluţionare: „De îndată ce lanţurile ce-l ţin la un loc sînt rupte, se risipeşte şi nu mai există.“

Începuturile Revoluţiei sînt în acord cu acest spirit, mai mult de reformă decît de revoluţie. Un rege ferm ar fi putut s-o menţină aşa, sau s-o aducă aici. Dar nici sfaturile lui Mirabeau, nici cele ale lui Barnave nu l-au desprins pe Ludovic al XVI-lea de privilegiile care-l înconjurau şi făceau din el un prizonier al propriei sale curţi. Trebuie oare redeschis acest vechi proces?

Nu era pentru prima oară cînd soluţiile de bun simţ politic erau astfel îndepărtate. Programul reformatorilor „luminaţi“ fusese mereu stopat în Franţa de la începutul domniei lui Ludovic al XVI-lea; de aici survine căderea lui Turgot în dizgraţie, în 1776. Aceeaşi reacţie şi-a arătat faţa şi forţa pretutindeni în Europa *despotismului luminat*, în care atîtea minţi bine intenţionate crezuseră că era suficient să fie cîştigat prinţul sau regele, că, o dată ce acesta era „filozof“, totul era asigurat. Or suveranii din *Secolul luminilor* au preferat jumătăţile de măsură. Chiar şi cînd Frederic al II-lea îşi pune nobilimea la punct, o face cu atîta moderaţie încît la moartea sa, în 1787, statul prusac va fi teatrul unei vaste reacţii senioriale.

Cum ar fi putut realiza un Ludovic al XVI-lea ce n-a putut face un Frederic al II-lea? Cînd, în sfîrşit, face apel la ajutor străin, el dezlănţuie forţele agile ale contrarevoluţiei şi reacţiunii europene. Precipitată de evenimente, Revoluţia apucă pe o cale pe care promotorii ei nu o prevedeau.

Aceştia mărturisesc: „Dacă nu eşti revoluţionar, devii unul dintre ei" (Carnot); „forţa lucrurilor ne conduce poate la rezultate la care nu ne gîndisem" (Saint-Just). Pe această cale inedită, crudă pentru ea şi pentru ceilalţi, Revoluţia se va menţine numai cîteva luni, pînă la căderea lui Robespierre care deschide poarta reacţiunii şi plăcerii de a trăi din nou. „Parisul redeveni foarte vesel, relatează Michelet. Cîteva zile după termidor, un bărbat, care trăieşte încă şi care avea atunci zece ani, a fost cu părinţii la teatru şi, la ieşire, a admirat lungul şir de trăsuri strălucitoare care, pentru prima dată, i-au frapat privirea. Oameni în vestă, cu pălării joase, îi întrebau pe spectatorii care ieşeau: «Vă trebuie o trăsură, *stăpîne*?» Copilul nu a înţeles prea bine aceste cuvinte noi. A întrebat şi i s-a răspuns doar că a avut loc o mare schimbare prin moartea lui Robespierre."

Totuşi, a avut oare dreptate Michelet să-şi oprească la 10 termidor *Istoria Revoluţiei franceze* (1853)? După orice logică, nu: reacţia termidorică odată sfîrşită, Franţa va reveni la Revoluţia cuminte din faza I, ale cărei cuceriri esenţiale sînt menţinute de Directorat, apoi de Consulat. Va fi în schimb respins aportul Convenţiei teroriste.

În străinătate, în orice caz, nimeni nu consideră Revoluţia terminată. La 12 septembrie 1797, ambasadorul rus în Anglia scria (în franceză) guvernului său: „Ce era probabil... s-a întîmplat la Paris: triumviratul dictatorial a arestat doi directori şi şaizeci şi patru de membri ai celor două Consilii, fără nici o formă de proces. Vor fi trimişi în Madagascar. Iată frumoasa Constituţie şi frumoasa libertate franceză! Aş prefera să trăiesc în Maroc decît în această ţară de pretinsă egalitate şi libertate." De ce acest arţag? Pentru că în străinătate nu se vorbeşte întotdeauna cu ironie de „frumoasa libertate franceză". Napoleon va păşi din cucerire în cucerire în numele Revoluţiei şi pretutindeni unde regimul napoleonian se va instala, legile, obiceiurile, inimile îi vor păstra urma, în pofida resentimentelor şi duşmăniilor provocate de ocupaţie. Goethe, Hegel vor fi în favoarea lui Napoleon, pe care îl vor vedea, în faţa unei Europe reacţionare cu mult în urma evoluţiei

politice şi sociale a Franţei, drept „sufletul lumii călare"; expresia îi aparţine lui Hegel.

Războaiele Imperiului au proiectat la dimensiunile Europei „războiul civil" francez. Timp de un sfert de secol, pentru fiecare ţară europeană ameninţată de cucerirea napoleoniană, Revoluţia a fost o realitate puternică. Trăit astfel în suflet ca o posibilitate imediată, mesajul Revoluţiei, admirat sau blamat, s-a propagat puternic de-a lungul Occidentului, a scindat inimile, a orientat pasiunilé. Iar în final, dramă în culori violente, cu sfinţii săi, cu martirii, lecţiile, speranţele sale deziluzionate, dar veşnic reluate, Revoluţia se oferă secolului al XIX-lea ca o evanghelie.

d) *Mesajul Revoluţiei franceze*

Desigur, în aparenţă, după 1815 Revoluţia pare redusă la tăcere. Ea se menţine însă în inimi şi în conştiinţe, supravieţuieşte în realizările ei esenţiale.

Restauraţia nu a revenit asupra privilegiilor sociale abolite (drepturi feudale în special). Bunurile naţionalizate nu au fost restituite foştilor proprietari, şi chiar dacă repartizarea nu a fost echitabilă (foarte adesea ele au ajuns la bogaţi), realizarea revoluţionară a fost salvată sub acest aspect, cum a fost şi principiul drepturilor omului garantate de Carta din 1814. Cînd guvernul lui Carol al X-lea va părea gata de o nouă reacţiune, va urma imediat răscoala, monarhia din Iulie, revenirea la drapelul tricolor. Atunci reapar în forţă ideologia şi limbajul revoluţionar.

În 1828 deja, un tovarăş al lui Gracchus Babeuf, Buonarotti, relatase în *Istoria conspiraţiei pentru Egalitate, numită a lui Babeuf*, Conspiraţia „Egalilor", proiectele lor vizînd un fel de „Vendée plébéienne", eşecul şi executarea lor (Babeuf s-a înjunghiat pentru a scăpa, la 26 martie 1797). Fusese vorba despre o mişcare „comunistă", comunitară fără nici o îndoială, fidelă cuvintelor lui Rousseau: „Sînteţi pierduţi dacă uitaţi că roadele sînt ale tuturor şi pămîntul al nimănui." Succesul cărţii şi al exemplului a fost imens. Auguste Blanqui, revoluţionarul incorigibil pe care nimeni nu se poate opri să nu-l iubească retrospectiv, o va fi citit cu pasiune.

Acest exemplu ne permite să înţelegem modul în care Revoluţia a putut continua pînă azi să vorbească aproape limbajul pe care dorea să i-l confere fiecare generaţie. După eclipsa aparentă din Al Doilea Imperiu, începînd din 1875 simbolurile ei nu vor înceta să constituie baza ideologică a Republicii a III-a şi a oricărei mişcări socialiste, suportul revoluţiei în marş.

Ceea ce evocă deci umanismul revoluţionar este în esenţă legitimitatea violenţei în slujba dreptului, a egalităţii, a justiţiei sociale, a patriei iubite cu gelozie, o violenţă căreia revoluţionarul îi este sau actorul, sau victima, căci „a ieşi în stradă" înseamnă la fel de bine a cădea acolo, a striga ultimul protest, cît şi a învinge. Dar curajul violenţei — curajul de a muri, sau de a lovi — nu se acceptă decît dacă el este singurul mijloc de a îmblînzi destinul, de a-l face mai uman, mai fratern. Pe scurt, Revoluţia înseamnă violenţa în slujba unui ideal. Contrarevoluţia izbucneşte dintr-un pariu analog. Greşeala ei faţă de istorie, este de a privi în urmă, de a încerca să revină la ceea ce a fost. Or, revenirea la trecut nu este posibilă decît printr-un accident, pentru un moment. *Pe termen lung*, o acţiune nu poate avea greutate istorică şi nu poate dura decît dacă se înscrie în sensul istoriei, dacă îşi adaugă propria-i viteză cursului istoriei, în loc de a încerca zadarnic s-o frîneze.

În orice caz, te poţi întreba pe drept cuvînt cum a putut sluji anul 1789 drept flacără a marilor mişcări ale maselor muncitoare, pînă în secolul al XX-lea. Mai întîi pentru că în intenţiile sale primare, ca şi în rezultatele ei Revoluţia de la 1789 a rămas o revoluţie prudentă. Apoi, pentru că legenda ei eroică, plină de miracole, de semizei, de „uriaşi", s-a estompat în parte, întunecată de demistificarea unei istorii obiective. Pentru aceasta, meritul principal le revine istoricilor de stînga, dornici să-şi sprijine zelul revoluţionar pe mărturia documentelor. Astfel, Revoluţia a pierdut mulţi dintre sfinţii ei, dar în acelaşi timp mesajul său s-a detaşat cu mai multă claritate.

Această revizuire a reabilitat de fapt perioada roşie a Teroarei, a degajat sensul suferinţelor ei (cele pe care le-a suportat ca şi cele pe care le-a provocat), a invocat, pentru a o justifica, tragicul situaţiilor. De-acum înainte

Incoruptibilul, apoi Gracchus Babeuf (erou tîrziu) sînt cei care trec înaintea lui Carnot, „organizatorul victoriei", sau Danton. Şi limbajul lor este cel care ajunge la noi, un limbaj puternic pentru că fusese „cel al anticipaţiilor". Sufragiul universal, separarea Bisericii şi statului, decretul lui Ventôse care prevedea chiar o anumită redistribuire a bunurilor, toate aceste cuceriri efemere ale Revoluţiei II, renegate după Termidor, sînt într-adevăr anticipaţii pentru că a fost nevoie de atît de mult timp uneori pentru ca ele să ajungă pînă la noi şi să devină ale noastre.

În orice caz, umanismul revoluţionar din 1789 trăieşte încă printre noi, graţie lor. Ezitările, unele rezerve, mai ales de pînă ieri, ale socialismului european, faţă de comunism (care a creat un alt ideal, o altă formă a revoluţiei), de exemplu, criticile formulate de Jaurès împotriva ideilor marxiste după semnarea (1905) pactului cu Jules Guesde, care a creat unitatea socialistă „sub auspiciile Manifestului comunist" — sînt tot atîtea semne că o anumită ideologie de stînga, alimentată de amintiri, dar şi de cuvinte, a refuzat să identifice revoluţia *sa* cu revoluţia lui Marx şi mai tîrziu a Sovietelor. Nu indică oare Jaurès, încă de la începutul *Istoriei socialiste a Revoluţiei franceze*, că ea va fi „în acelaşi timp materialistă prin Marx şi mistică prin Michelet", adică fidelă „misticii revoluţionare" potrivit lui Michelet, moştenirii vii a Revoluţiei franceze? Tîrziu şi incomplet, civilizaţia occidentală, în Franţa şi în afara Franţei, îşi „împarte", se debarasează de moştenirea şi idealul de la 1789.

Gîndirea ştiinţifică înaintea secolului al XIX-lea

Avîntul gîndirii ştiinţifice în Europa pînă în secolul al XVIII-lea pune în discuţie competenţa ştiinţei moderne: de fapt o preştiinţă, la fel cum se poate vorbi înaintea Revoluţiei industriale de o pre-industrie.

Nu este vorba de a rezuma această evoluţie, nici măcar de a identifica pragul care separă preştiinţa şi ştiinţa modernă. Problema este de a şti nu cum, ci *de ce a avut loc această dezvoltare ştiinţifică în cadrele*

exclusive ale civilizației occidentale. Potrivit cuvintelor lipsite de ambiguitate ale lui Joseph Needham, chimist şi sinolog, „Europa nu a creat indiferent care ştiinţă, ci ştiinţa mondială“. Şi a creat-o aproape singură.

Atunci de ce această creaţie nu a avut loc în cadrul unor civilizaţii mult mai precoce, în China de exemplu, sau începînd din Islam?

• ***Orice demers ştiinţific se încadrează de regulă într-o explicaţie generală a lumii. Nu există progres, raţionament sau ipoteză fructuoasă dacă nu există un sistem general de referinţe în raport cu care să te situezi, apoi să te orientezi. Succesiunea sistemelor de explicare a lumii oferă cea mai bună tramă a evoluţiei ştiinţifice.***

Istoria ştiinţelor (şi a ştiinţei), văzută de la o anumită înălţime, se prezintă ca o trecere foarte lentă de la o explicaţie generală raţională la o *altă* explicaţie generală, fiecare afirmîndu-se succesiv ca o *teorie* care cuprinde ansamblul explicaţiilor ştiinţifice ale momentului, pînă în ziua cînd acest înveliş se destramă pentru că este contrazis violent de noi cunoştinţe. Atunci trebuie construit, de voie — de nevoie, un altul, şi care va fi un nou punct de plecare.

Din secolul al XIII-lea pînă în zilele noastre, ştiinţa occidentală nu a cunoscut decît trei explicaţii generale, *trei sisteme ale lumii*: cel al lui Aristotel, care a pătruns în interpretările şi speculaţiile din Occidentul secolului al XIII-lea şi care este o moştenire îndepărtată; cel al lui Descartes şi Newton, care întemeiază ştiinţa clasică şi se prezintă (făcînd abstracţie de împrumuturile decisive din gîndirea lui Arhimede) drept o construcţie originală a Occidentului; teoria relativităţii a lui Einstein, anunţată încă din 1905, care inaugurează ştiinţa contemporană. Aceste vaste creaţii domină demersul ştiinţific, dar este evident că nu-l rezumă vreodată în întregul său. Instalarea lor implică probleme complexe, şi nu mai puţin deteriorarea lor. Momentul în care ele nu mai corespund faptelor semnalează de obicei adevăratele progrese, momentele decisive ale istoriei generale a ştiinţelor.

Sistemul lui Aristotel este o moştenire foarte veche, cea a Şcolii peripatetice (secolul al IV-lea a.Ch.). Mesajul său, în esenţă, a ajuns în Occident tîrziu, prin intermediul traducerii, la Toledo, a comentariilor lui Averroes. La Paris a însemnat o adevărată revoluţie; în 1215, programele Universităţii sînt modificate în întregime: studiul literaturii latine, al poeţilor mai ales, este înlocuit cu logica formală. „Filozofia pătrunde pretutindeni, dărîmă totul", traducerile lui Aristotel se înmulţesc, stîrnind o cantitate enormă de comentarii. Urmează o dispută foarte aprinsă între Antici şi Moderni. Într-un poem de epocă, pe la 1250, filozoful spune poetului: „M-am dedicat cunoaşterii, în vreme ce tu preferi lucrurile puerile, proze, ritmi, metri. La ce-ţi servesc?... Ştii gramatica, dar ignori Ştiinţa şi Logica. De ce te mîndreşti, cînd nu eşti decît un ignorant?"

Sistemul lumii dezvoltat de Aristotel va domni în Europa pînă în secolul al XVII-lea, ba chiar pînă în al XVIII-lea, pentru că nu va ceda imediat atacurilor lui Copernic, Kepler, Galilei.

„Cosmofizica lui Aristotel este, fireşte, total perimată. Este totuşi o fizică, adică o teorie elaborată, chiar dacă nu matematic. Nu este nici o prelungire grosolană şi verbală a simţului comun, nici o fantezie infantilă, ci o teorie, adică o doctrină care pleacă bineînţeles de la datele simţului comun, supunîndu-le unei elaborări sistematice, extrem de coerente şi severe" (Alexandre Koyré). Fără îndoială, Aristotel afirmă *ca o axiomă* că există o unitate a lumii, un „cosmos". Dar spune Einstein altceva? Cînd Paul Valéry îl întreabă: „Dar ce-mi dovedeşte că există unitate în natură?", acesta îi răspunde: „Este un act de credinţă" (Paul Valéry, *Ideea fixă*). În altă parte el spune: „Nu pot crede că Dumnezeu joacă zaruri cu cosmosul."

Această unitate aristotelică a lumii este „o ordine": fiecare corp îşi are *locul său natural* şi ar trebui deci să rămînă într-un repaus perpetuu. Aşa este repausul Pămîntului în centrul Cosmosului şi al sferelor sale succesive. Dar cosmosul este agitat de o serie de mişcări: mişcări *naturale* (ca a corpului care cade la pămînt, al corpului uşor, flăcării sau fumului care suie

la cer, ca mişcarea circulară a astrelor sau mai bine spus a sferelor celeste); mişcări *violente*, anormale, ca cele care se imprimă unui corp fie împingîndu-l, fie trăgîndu-l, şi care se întrerup de îndată ce încetează efortul motor. La aceasta există o singură excepţie, dar însemnată: corpul lansat, proiectilul, a cărui mişcare nu este *naturală* dar nici nu este legată de un motor (nu este nici împins nici tras). Acest proiect ar fi propulsat de către mediul turbionant al aerului pe care-l traversează. Acest răspuns salvează, asigură sistemul, dar toate atacurile vor viza acest punct slab.

Ele se vor referi inevitabil la problema etern disputată: *a quo moveantur projecta?* Întrebare care ridică, ce-i drept, o serie de probleme (inerţia sau accelerarea căderii corpurilor) de care se ocupă deja „nominaliştii" parizieni din secolul al XIV-lea, Occam, Buridan, Oresme. Acesta din urmă, geniu matematic, recunoaşte principiul legii inerţiei, proporţionalitatea vitezei cu timpul căderii corpurilor... Dar gîndirea lui nu va fi preluată imediat.

O istorie foarte lungă, admirabilă, va fi cea a luptelor, a tatonărilor în urma cărora *fizica şi ştiinţa clasice vor detrona sistemul lui Aristotel pentru a ajunge la sistemul newtonian.*

Acest „salt înainte" se datorează unor minţi excepţionale, aflate în legătură unele cu altele: ştiinţa este deja internaţională, depăşeşte divizările politice sau lingvistice şi umple *întreg* spaţiul Occidentului. Fără îndoială, progresele au fost favorizate de avîntul economic al secolului al XVI-lea şi nu mai puţin de difuzarea în această epocă a lucrărilor de ştiinţă greceşti, graţie imprimeriei. Lucrările lui Arhimede sînt astfel cunoscute foarte tîrziu, în ultimii ani ai secolului al XVI-lea. Or, această gîndire este minunată; pe calea calculului infinitezimal, ea propune (să ne gîndim la calcularea lui π) noţiunea fecundă de *limită*.

Progresele sînt lente. Pentru matematici, cele cinci progrese majore, aşa cum sînt enumerate de un istoric al ştiinţelor, se succed la intervale lungi: geometria analitică a lui Fermat (1629) şi Descartes (1637); aritmetica superioară a lui Fermat (pe la 1630–1665); analiza

combinatorie (1654); dinamica lui Galilei (1591—1612) şi Newton (1666—1684); gravitaţia universală a lui Newton (1666 şi 1684—1687).

Dar matematicile nu sînt singurele aflate în discuţie. Priviţi cîmpul vast al astronomiei, modul în care va rezista sistemul geocentric moştenit de la Ptolemeu (şi grecii au avut totuşi un moment ideea unui sistem heliocentric) şi triumful lent al lui Copernic (1473—1543) şi Kepler (1571—1630).

Marele eveniment, dincolo de aceste tatonări, îl reprezintă constituirea unui nou sistem al lumii: *universul abstract, geometrizat al lui Descartes şi, mai mult încă, al lui Newton,* în care totul se rezumă şi depinde de o regulă, cea a gravitaţiei universale: corpurile se atrag în raport direct cu masa lor, în raport invers cu pătratul distanţelor lor (1687).

Această lume imaginată va avea şi ea o viaţă grea, va traversa toate revoluţiile ştiinţifice din secolul al XIX-lea, pînă la naşterea recentă a relativităţii lui Einstein, noua explicaţie magică a lumii. Cine şi-a făcut studiile înainte de 1939 va fi trăit încă, în spirit, în cadrul clar al universului newtonian.

• ***Descartes, „un om liber".***

Acest univers geometrizat, sau mecanicizat, nu aparţine de fapt nici unuia din savanţii pe care i-am citat sau pe care i-am fi putut cita. Fără a ceda unui naţionalism deplasat, să-i dăm totuşi lui René Descartes (1596—1650) locul care i se cuvine.

Să deschidem pentru el o paranteză. Omul scapă biografilor prin discreţia, prin timiditatea sa afişată, prin sensibilitatea reţinută. După 1628, în afara cîtorva călătorii, trăieşte departe de Franţa, mai ales în Olanda. Va muri la Stockholm, oaspete al reginei Christina a Suediei. La Amsterdam, unde a stat multă vreme, se va bucura că se pierde în mulţime, că „nu a fost recunoscut de nimeni vreodată".

A-i reconstrui gîndirea, a-i reface evoluţia este la fel de dificil ca a-i reconstitui viaţa ascunsă.

Discurs despre Metodă (1637) a simplificat de fapt

totul pentru noi. De atunci nu am mai dorit să vedem decît regulile sale peremptorii, deşi *Discursul* este prefaţa a trei lucrări: *Dioptrica*, *Meteorii* şi foarte celebra *Geometrie*: este important să nu le separăm. În plus, *Discursul* este într-un fel o versiune simplificată, contractată a acelor *Regulae* care nu au fost publicate decît după moartea autorului. Au fost oare aceste *Regulae* concepute, aşa cum se pare, pe la 1629 şi reluate în 1637, pentru a fi explicate în *Discursul despre Metodă*? Sau dimpotrivă, datează oare, cele patru precepte ale Metodei, cum se afirmă în *Discurs*, din faimoasa iarnă 1619—1620, în care caz *Regulae* ar fi o versiune ulterioară, mai extinsă, mai complicată? Cert este că de la o carte la alta stilul de gîndire este diferit. Cum diferită este şi severa şi stricta *Geometrie*, precum şi această matematică mai bogată, mai inventivă pe care ne-o oferă *Scrisorile* lui Descartes, unde el apare ca stimulat, încălzit de „sfidările adversarilor săi".

De aici survin numeroase ezitări, care nu schimbă evident semnificaţia ansamblului. Ne aflăm în prezenţa primei critici sistematizate şi moderne a cunoaşterii, a unei lupte eroice împotriva oricărei înşelătorii intelectuale sau metafizice, oricărei erori datorate „unei intuiţii poetice".

Pe plan ştiinţific, cîteva cuvinte nu vor fi suficiente, chiar dacă ne vom limita la ceea ce în opera sa priveşte viitorul şi ajunge pînă la noi, dacă vom ignora fizica şi optica sa, care este clar că nu ar fi fost revoluţionare, pentru a nu pune în cauză decît geometria, opera în care, cum spune singur, şi-a aplicat cel mai bine metoda.

Descartes se debarasează, nu fără greutate, de „realismul geometric" al grecilor. Matematica lui instaurează abstracţia pură. „Atunci spaţiul, în loc să fie impus gîndirii într-un mod realist, este constituit dintr-o reţea de relaţii." Dintr-o dată, depăşindu-şi predecesorii, şi mai ales pe Viète, pe care îl cunoaşte, şi pe Cavalieri, pe care a făcut greşeala să-l ignore, face să progreseze „cu paşi uriaşi teoria ecuaţiilor. Trebuie aşteptată apoi venirea lui Galois."

Faptul că matematica carteziană nu depăşeşte înţelegerea actuală a unui student în matematici la începuturile sale nu trebuie să ascundă imensitatea

saltului realizat de Descartes. Iată cum el evocă, alături de rădăcinile „adevărate“ (pozitive) ale unei ecuaţii şi pe cele „false“ (negative), rădăcinile „pur imaginare“, sau cum demonstraţia sa implică, chiar dacă fără a le stabili cu precizie, axele de coordonate (ortogonale sau nu), sau cum descompune, sau mai degrabă compune dinainte o funcţie într-un anumit număr de binoame sub formă de ecuaţii de prim grad multiplicîndu-se unele pe altele: fie (x—1)(x+4)(x—7) etc.

Istoricul Lucien Febvre are dreptate să-l vadă trăindu-şi raţiunea cum îşi trăieşte credinţa, punîndu-se în dezacord cu tot ce secolul al XVI-lea antrenase cu el în mişcarea-i naturalistă, de fabule, de aproximări, de gîndire prelogică, de fizică calitativă, opunîndu-se tuturor „raţionaliştilor“ Renaşterii care nu văzuseră „în natură decît o cutie de miracole sau doar o provocare la reverie“.

• ***Anii de cotitură, 1780—1820, ridică o ultimă problemă: trecerea pragului care conduce la ştiinţa cu adevărat modernă.***

Oricît de splendid ar fi secolul al XVIII-lea, el nu s-a ridicat încă la nivelul ştiinţei moderne, stăpînă pe atitudinile sale, pe limbajul, pe metodele sale.

Acest fapt este demonstrat într-una din cele mai frumoase cărţi ale lui Gaston Bachelard, *Formarea spiritului ştiinţific*, 1935, în care acesta se străduie să repertorieze greutăţile, stîngăciile unei ştiinţe pe cale de a se îndepărta, nu fără dificultate, de cunoaşterea comună şi de o anumită mentalitate prelogică uimitor de greoaie. Această psihanaliză a spiritului ştiinţific în *Secolul Luminilor* nu reţine evident decît părţile de umbră, erorile, aberaţiile, absurdităţile. Dar aceste absurdităţi nu însoţesc oare întotdeauna spiritul ştiinţific în marş? Ştiinţa de mîine nu va spune oare acelaşi lucru şi despre noi?

Cel mai mare obstacol în secolul al XVIII-lea îl constituie poate compartimentarea ştiinţei în sectoare independente unele de altele, unele în progres rapid — matematicile, chimia, termodinamica, geologia, economia (dar este aceasta deja o ştiinţă?) —, altele mai lente,

chiar stagnante — medicina, ştiinţele biologice... Diferitelor ştiinţe le lipseşte o legătură între ele; limbajul matematic le pătrunde greu; lacună nu mai puţin gravă, legătura cu tehnica se face episodic.

Aceste dificultăţi se vor rezolva cu încetul. În Franţa, noul tărîm va fi atins de fapt abia pe la 1820—1826, în momentul cînd Academia de Ştiinţe este „cea mai strălucită reuniune de savanţi ce a existat vreodată: Ampère, Laplace, Legendre, Biot, Poinsot, Cauchy..." (Louis de Broglie). Acest moment este valoros pentru întreaga Europă.

De fapt, pentru ce motive este trecut pragul şi asigurat astfel destinul ştiinţific al unei civilizaţii care atunci, *dar numai atunci*, este definitiv copleşită de elanul său?

O explicaţie materialistă este evidentă. Avîntul economic fără precedent a ridicat lumea întreagă iar Europa a devenit nucleul ei imperios. Viaţa materială şi tehnică îşi înmulţeşte cererile, constrîngerile. Treptat, se precizează un răspuns, o colaborare. Industrializarea, despre care vom vorbi în capitolul următor, va fi astfel elementul decisiv, *motorul*. Ceea ce echivalează cu a explica o evidentă specificitate occidentală — ştiinţa — printr-o nu mai puţin evidentă specificitate occidentală — industrializarea. Aceste două trăsături originale se fac ecoul una alteia, se completează — afirmă Joseph Needham, a cărui mărturie am citat-o. China a posedat de foarte timpuriu, mult mai devreme decît Occidentul, o ştiinţă, o eboşă de ştiinţă, destul de fină şi avansată. Dar pentru a trece la etapa decisivă, ea nu a cunoscut acest elan economic care a răsculat Europa, această tensiune „capitalistă" care, la sfîrşit de cursă sau la jumătatea ei, i-a permis să treacă obstacolul şi a cărei incitare s-a făcut simţită cu mult înainte, o dată cu creşterea marilor oraşe comerciale din Evul Mediu deja, şi mai ales începînd din secolul al XVI-lea.

Toate forţele Europei, materiale şi spirituale, au participat la această naştere, rod al unei civilizaţii angajate în deplina sa profunzime şi cu totala ei responsabilitate.

CAPITOLUL III

INDUSTRIALIZAREA EUROPEI

Una din responsabilităţile esenţiale ale Europei este de a fi realizat Revoluţia industrială care a străbătut şi străbate universul. Această formidabilă lansare tehnică este opera ei, o operă recentă la scara istoriei civilizaţiilor pentru că datează de abia două secole.

Pînă atunci strălucitoarea Europă nu era *pe plan material* decît o regiune subdezvoltată, nu în raport cu lumea care o înconjura, ci cu ceea ce avea să devină ea însăşi.

Cum de a reuşit deci să treacă pragul industrial? Cum a reacţionat civilizaţia ei la consecinţele proprie-i creaţii?

Acestea sînt întrebările care se pun de la bun început. *Interesul lor este actual:*

a) Ele impun explicaţii prealabile cu privire la situaţia Europei înaintea industrializării. Fostul Regim economic este încă cel al multor regiuni din lume care încearcă să-l depăşească.

b) Revoluţia industrială este un fenomen complicat; nicăieri ea nu s-a produs dintr-o dată. Sectoare întregi au rămas multă vreme în urmă, ca industria lînii din Yorkshire sau manufacturile de articole de fierărie din jurul Birminghamului pînă la mijlocul secolului al XIX-lea, pentru a nu cita exemple decît din ţara pionier care a fost Anglia. Aceste discordanţe vizibile astăzi, în America de Sud de exemplu, sînt normale în fiecare ţară în curs de industrializare.

c) Exemplul Europei dovedeşte că, încă de la primele succese, industrializarea ridică grave probleme sociale. Ţara care doreşte să se industrializeze trebuie să aibă în acelaşi timp în vedere revizuirea structurilor sociale, dacă doreşte să evite îndelunga gestaţie ideologică şi revoluţionară care a chinuit Europa.

La originile primei revoluţii industriale

Patru revoluţii industriale clasice — cea a aburului, cea a electricităţii, cea a motorului cu explozie, cea a energiei nucleare — se succed şi se adaugă una alteia.

Pentru noi problema este de a vedea, cît mai aproape posibil, modul cum s-a pus în mişcare acest convoi de revoluţii; pentru aceasta vom examina cazul privilegiat al Angliei între 1780 şi 1890. De ce Anglia a fost prima care s-a industrializat? Şi în ce condiţii? Care era, înainte de 1780, situaţia generală a Europei pe plan industrial?

• ***Înaintea secolului al XVIII-lea, sau chiar înaintea celui de-al XIX-lea, cuvîntul industrie riscă să sugereze imagini false. De aceea vom vorbi de pre-industrie.***

În realitate, din secolul al XII-lea care a cunoscut „prima revoluţie industrială“ prin generalizarea, la spaţiu european, a morilor de apă şi a morilor de vînt, nu a mai apărut nici o inovaţie tehnică majoră. Preindustria nu dispune nici chiar în secolul al XVIII-lea decît de sursele şi mijloacele energetice de altădată: puterea unei mori cu apă este de obicei de ordinul a 5 CP, iar cea a unei mori de vînt, în regiunile cu curenţi de aer numeroşi ca Olanda, depăşeşte uneori 10 CP, dar lucrează intermitent. În lipsa unor resurse energetice abundente şi a unor maşini puternice, viaţa industrială este condamnată la semiimobiliate, în pofida numeroaselor progrese tehnice mici şi adesea foarte ingenioase. În jurul ei, viaţa economică arhaică se perpetuează şi o încătuşează (randamente agricole derizorii, transporturi imperfecte şi costisitoare, pieţe insuficiente; în schimb, mîna de lucru este supraabundentă).

Industria practic nu există în accepţiunea de azi. Artizanatul local, cu rază scurtă de acţiune, este adeseori suficient pentru nevoile esenţiale ale populaţiei. În unele sectoare se disting totuşi întreprinderi care lucrează pentru pieţe mari sau se specializează în fabricarea de produse de lux, cum au apărut în Franţa unele manufacturi „regale“ încă din secolul al XVII-lea. Asemenea reuşite sînt destul de numeroase în domeniul progresist al industriilor textile, de unde va porni Revoluţia industrială engleză, aşa cum vom vedea în continuare.

Într-adevăr, industria textilă permite în mai mare măsură decît alte sectoare anumite concentrări în sînul unui artizanat încă tradiţional. În secolele XVI—XVII, şi chiar din al XIII-lea în oraşele textile din Italia şi Flandra, sub impulsul negustorilor bogaţi „qui faciunt laborare“, prind contur organizaţii destul de largi, chiar în oraşe, cîteva ateliere mari, prăvălii, „meşteri“ lucrînd la domiciliu (aceşti meşteri sînt adesea simpli salariaţi, ajutaţi de doi sau trei prieteni); apoi tot mai frecvent, în afara oraşului dar legaţi de aceeaşi producţie, ţărani şi ţărănci lucrează şi ei la domiciliu.

Astfel, un document din secolul al XVI-lea relatează despre negustorii din Segovia (Castilia) care s-au îmbogăţit din fabricarea de postav „ca nişte adevăraţi taţi de familie care, în casele lor şi în afara acestora, întreţin un mare număr de oameni, mulţi dintre ei pînă la 200, 300 de persoane, fabricînd astfel, cu mîinile altora, o mare diversitate de postavuri dintre cele mai fine“.

La Laval, pe la 1700, în industria activă a ţesăturilor, în oraş şi în jurul lui, lucrează 5 000 de muncitori (adică vreo 20 000 de persoane, împreună cu familiile lor), „dintre care cel mai bogat nu are ca avere mai mult de 100 de livre; pe lîngă aceştia mai există 500 de meşteri ţesători care cumpără firele de la negustori „numiţi *cancere* pentru că îi distrug şi îi storc de puteri pe meşterii ţesători strîmtoraţi“; deasupra lor se află 30 de negustori angrosişti, adevăraţi organizatori ai acestei industrii, care spală stofele neprelucrate şi le expediază departe.

Aceşti negustori-întreprinzători reprezintă ceea ce o industrie *tipologică* numeşte *capitalismul comercial sau de piaţă*: ei furnizează materia primă, stabilesc salariile,

depozitează producţia, o vînd, adesea o exportă departe şi în general cumpără în schimbul ei alte produse avantajoase.

Dată fiind încetineala călătoriilor, fiecare din aceste circuite comerciale durează mult pînă se încheie. În secolul al XV-lea, lîna produsă în Spania este expediată pentru a fi prelucrată la Florenţa, apoi este vîndută sub formă de postav în Alexandria, Egipt, în schimbul unor produse din Orient ce vor fi revîndute la Florenţa sau în alte oraşe din Europa — tot acest ciclu comercial dura cel puţin trei ani, adesea mai mult. Operaţiunea, în general rentabilă, este astfel de lungă respiraţie. Ea imobilizează pentru multă vreme, şi nu fără riscuri, un capital important. Negustorul-întreprinzător, singurul în stare s-o ducă la bun sfîrşit graţie capitalului său (în general în asociere cu alţi negustori, pentru a împărţi riscurile), domină situaţia. El îşi rezervă riscurile şi profiturile.

• *Manufactura: cuvîntul, incert multă vreme, desemnează destul de bine retrospectiv această concentrare de muncitori în aceeaşi clădire (sau în clădiri apropiate unele de altele), sub supravegherea unor contramaiştri.*

Mişcarea se extinde în secolul al XVIII-lea. Dintr-odată are loc o anumită diviziune a muncii în aceste ateliere. Un articol din *Enciclopedia* (1761) atribuie superioritatea mătăsurilor lyoneze faptului că manufacturile din oraş întrebuinţează un personal numeros (în total 30 000 de muncitori din industria mătăsii) de aşa manieră încît „un muncitor nu face şi nu va face în viaţa lui decît un singur şi unic lucru, iar un alt muncitor un alt lucru; de unde rezultă că fiecare îşi execută lucrarea bine şi prompt".

Această organizare este prezentată însă ca fiind excepţională. Fărîmiţarea artizanală rămîne deci regula în ajunul primelor semne ale Revoluţiei industriale.

• *Europa pre-industrială nu duce deci lipsă nici de întreprinzători şi nici de capitaluri; ea nu ignoră*

cererea pieței, chiar a pieței internaționale, și dispune uneori de o mînă de lucru semiconcentrată deja, la îndemîna întreprinzătorilor.

Ea suferă în schimb, ca toate țările subdezvoltate de astăzi, de o economie prost articulată. Sectorul agricol, în particular, nu permite nici unei creșteri economice să-și mențină elanul și să se desăvîrșească. Piața este insuficientă, concurența dură, ucigătoare; cea mai mică criză distruge totul. Falimentele „industriale" și comerciale sînt frecvente. Un ghid comercial de la jumătatea secolului al XVIII-lea atrage atenția asupra pericolelor „modei" manufacturilor: „Întîlnim în provinciile noastre vestigiile manufacturilor distruse, și în fiecare an asistăm la prăbușirea unora, în vreme ce altele se ridică pentru a se prăbuși, de asemenea, curînd."

De fapt, preindustria nu supraviețuiește decît grație salariilor foarte scăzute. Condiția muncitorească se îmbunătățește oare în regiunile în care prosperitatea a permis o creștere a salariilor? Consecința nu se face deloc așteptată: industria se stinge aici, sau cel puțin se deteriorează, înăbușită de concurența străină, cum este cazul Veneției în secolul al XVII-lea, al Olandei în secolul al XVIII-lea...

În 1777, intendentul Picardiei constată: astăzi lucrătorilor le trebuie de două ori mai mulți bani pentru mîncare, și totuși ei nu cîștigă mai mult decît în urmă cu cincizeci de ani, cînd alimentele erau pe jumătate mai ieftine; ei nu au deci decît jumătate din necesar.

• *Nimic nu se poate schimba și nu se va schimba decît prin inovații tehnice. Totuși, să acceptăm, anticipat, că aceste inovații nu pot decide totul, singure. Cazul privilegiat al Angliei o va dovedi.*

În Anglia, inovațiile tehnice se produc în două industrii cheie, textilele (în primul rînd) și mineritul. Ecoul lor, mai mult sau mai puțin rapid, dar foarte îndepărtat, va atinge celelalte sectoare ale economiei.

Minele engleze, mai ales minele de cositor din Cornwall, exploatate de multă vreme și tot mai în

adîncime, sînt expuse flagelului constant al infiltraţiilor de apă. Este o problemă veche ridicată deja în *De re metallica* de Georg Agricola în secolul al XVI-lea. Dar marile roţi hidraulice utilizate în acest scop pot oare pune în mişcare pompe destul de puternice, de fapt relee de pompe? Fiecare din ele, făcînd vid, foloseşte presiunea aerului şi nu poate depăşi forţa acestuia (de fiecare dată ea va ridica cel mult o coloană teoretică de apă de aproape zece metri înălţime).

Căutarea unor pompe puternice a dus în final la marile, greoaiele şi foarte costisitoarele maşini cu aburi ale lui Newcomen, începînd din 1712—1718. Reparînd una din acestea din urmă, scoţianul John Watt, „preparator" — am spune azi — la universitatea din Edimborough, a conceput o maşină cu aburi nouă, mai simplă şi mai eficientă (1776)... Deci aburii nu l-au aşteptat pe Watt; încă de la începutul secolului al XVIII-lea ei puneau în mişcare maşini care au funcţionat mult mai mult decît se crede (după cum dovedesc studii recente). Unele au funcţionat şi în Franţa pe la 1750, în minele de cărbune din Anzin. Succesele spectaculoase (prima trăsură automobilă, primul vas cu aburi al lui Beugnot şi Jouffroy) apar în 1770.

Industria textilă a fost şi va rămîne pînă la mijlocul secolului al XIX-lea (pînă la drumurile de fier) industria motrice — atît industrie de primă necesitate cît şi industrie de lux —, antrenîndu-le şi pe celelalte.

Potrivit lui Max Weber, ritmurile ei domină întregul trecut material al Occidentului: acesta a cunoscut succesiv o vîrstă a inului (veşmîntul lui Carol cel Mare este din in); o vîrstă a lînii; apoi una a bumbacului — s-ar putea spune o adevărată nebunie a bumbacului în secolul al XVIII-lea. Datorită bumbacului se vor dezvolta primele *fabrici* în sensul strict al cuvîntului. Legat de comerţul cu Indiile, cu Africa, cu America, iar apoi de traficul de sclavi negri, bumbacul s-a instalat în marile porturi coloniale, sau în jurul lor (Liverpool, Glasgow). El profită de elanul lor, de capitalurile acumulate de ele. Nu-i deci de mirare că aceste industrii intens solicitate apelează, provoacă chiar perfecţionările tehnice.

Apar maşini noi, fiecare cu supranumele ei: *naveta zburătoare* a lui John Kay (1733); *spinning Jenny* a lui

Hargreaves, *waterframe* a lui Harkwright (1769), *mule-jenny* a lui Campton (1799), apogeul acestei evoluţii fiind, fără îndoială, în Franţa însă, războiul de ţesut al lui Jacquard (1801).

Se conturează astfel o primă explicaţie: elanul economic a ridicat un sector industrial sau altul, privilegiat; tehnica răspunde acestei cereri. Totul se organizează în mod empiric, spontan.

• ***Solicitată la rîndul ei de tehnică, ştiinţa se prezintă la fel de firesc la întîlnire.*** **Homo sapiens** ***se alătură lui*** **homo faber** ***şi de acum vor face drumul împreună.***

Ştiinţa realizase progrese evidente în secolul al XVIII-lea. Dar, pe ansamblu, era vorba de o ştiinţă generalizată, teoretică, puţin obişnuită să colaboreze cu o tehnică artizanală care nu-i punea deloc probleme.

Totul se schimbă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. De acum înainte, industria se va adresa, depăşind solicitările adresate tehnicii, acea ştiinţă a dibăciei şi meseriei, ştiinţei înseşi. Astfel remarcabilul John Watt (1736—1819) nu este un simplu artizan, nu numai un autodidact: spirit ştiinţific orientat, el are cunoştinţe de inginer, de chimist. Un adevărat om de ştiinţă, John Black (născut la Bordeaux în 1728, din părinţi scoţieni, mort la Edimborough în 1799), profesor la universitatea din Edimborough (chimist, cu lucrări remarcabile asupra alcaliilor), i-a furnizat lui Watt principiul *căldurii latente* pe baza căruia acesta şi-a construit maşina: graţie „sertăraşului“, presiunea vaporilor nu va scădea în cilindrul în care acţionează şi pe care-l vor răci.

Ştiinţa va aduce sute de asemenea ajutoare *industriei pe cale de a se naşte.* Un caz important îl constituie *albirea ţesăturilor*. Procedeul vechi (întinderea şi stropirea la sol a stofei, trecerea ei prin mai multe soluţii, mai întîi alcaline iar apoi uşor acide) presupune spaţii întinse şi mult timp, uneori pînă la şase luni. Pentru o industrie în plină expansiune, aceasta reprezintă o „gîtuire“, cu atît mai mult cu cît acidul slab întrebuinţat, *zerul* (operaţiunea se numeşte *souring*), nu este produs industrial. Se recurge atunci la acidul sulfuric diluat, care

trebuie produs în cantitate mare — prilej cu care intervine un adevărat savant, John White, medic, fost elev al universității din Leyda. Descoperirea clorului în 1774 de către suedezul Carl Scheele, utilizarea lui de către francezul Berthollet pentru albirea stofelor, punerea la punct în Anglia a unei metode practice vor duce procedeul la perfecțiune, grație, după cum vom vedea, participării *internaționale* a științei.

Nimic nu ilustrează poate mai bine această colaborare între știință și tehnică decît *Matthew Boulton* (1728—1809). Acest industriaș de origine modestă (un om nou), spirit practic și creator care i-a finanțat lucrările lui John Watt, era în același timp un savant pasionat de chimie. În jurul său îi găsim atît pe John Watt cît și pe matematicianul și medicul William Small, pe poetul și medicul Erasmus Darwin, strămoșul marelui Darwin, pe mulți alții. Anglia industrială devine Anglia științifică, avînd drept capitale — țineți minte — Birmingham și Manchester. Londra, regina capitalismului comercial, va rămîne pentru multă vreme departe de aceste noutăți și nu-și va relua locul în viața științifică engleză decît pe la 1820. Faptul în sine este semnificativ: avîntul industrial este cel ce a pus știința în acțiune.

Dar această explicație este oare suficientă? Cum am putea înțelege atunci de ce în Franța, unde știința *aplicată* — să ne gîndim la chimiști de anvergură ca P. J. Macquer (1718—1784) sau la Louis Berthollet (1748—1822) — se află chiar înaintea celei din Anglia progresul industriei a fost mai puțin rapid? Aceasta se datorează evident faptului că Revoluția industrială a avut și alte cauze, unele *economice* (cele mai puternice), altele *sociale*.

• ***Explicația generală — economică și socială — se dovedește a fi cea mai bună.***

Înaintea startului, *prin revoluția „burgheză din 1688 Anglia și-a realizat echilibrul politic*; ea dispune de o societate deschisă spre capitalism (înființarea Băncii Angliei, în 1694), economia ei a beneficiat de investiții numeroase de interes general (drumuri, canale — în secolul al XVIII-lea ea a trecut prin „nebunia canalelor").

Revoluţia engleză demarează în favoarea unui *avînt economic general*, cel al secolului al XVIII-lea, care cuprinde lumea întreagă.

Dar a fost ea posibilă fără *puternica creştere demografică engleză din secolul al XVIII-lea* (de ordinul a 64 la sută)? Această creştere, de asemenea la scară mondială, este înregistrată în China ca şi în Europa, dar cu valori diferite în fiecare ţară, mai slabă, de pildă, în Franţa (35 la sută) decît în Anglia. Ca urmare, aceasta din urmă a dispus de o mînă de lucru supraabundentă, ieftină.

În sfîrşit, rolul imens al transformărilor din agricultura engleză (împrejmuiri, metode ştiinţifice) a slăbit vechea menghină a insuficienţei tradiţionale a producţiei alimentare.

Revoluţia engleză s-a înfăptuit în doi timpi, *mai întîi bumbacul, între 1780 şi 1830; apoi metalurgia.* Al doilea timp, cel al industriei grele, a fost determinat de construirea de drumuri de fier. Iniţiat graţie banilor economisiţi din prima revoluţie a bumbacului, el va avea o forţă inedită. Dar primul timp este cel care i-a dat viaţă şi i-a deschis calea. *La bumbac trebuie să ne întoarcem dacă dorim să analizăm primul avînt.*

Moda bumbacului cuprinde atunci întreaga Europă, inclusiv Anglia. Aceasta a importat multă vreme, pentru ea şi pentru pieţele europene şi extraeuropene, ţesături din coloniile sale din Indii, *pînza indiană.* Succesul de care se bucură aceasta va determina imitarea ei de către manufacturile engleze. Stimulată de perfecţionările tehnice, industria bumbacului nu va înceta să crească, mai întîi datorită imensei cereri de pe coastele Africii (un sclav este numit aici „o bucată“ [„une pièce“], potrivit vechiului cuvînt portughez „uma peça d'India“, adică bucata de stambă contra căreia este schimbat); apoi datorită cererilor neîntîrziate ale pieţei braziliene, pe care englezii pătrund şi pe care o monopolizează (1808), repetînd aceeaşi operaţiune, doi ani mai tîrziu, în întreaga Americă spaniolă. Anglia va ajunge să concureze, pe propriul lor teritoriu, ţesătoriile indiene pe care va sfîrşi prin a le distruge total. Ea va invada şi Mediterana. Între 1820 şi 1860 vînzarea ţesăturilor britanice în lume este în continuă creştere. Consumul de bumbac brut de către

fabricile engleze va ajunge de la 2 milioane livre în 1760 la 366 milioane în 1850!

Acest succes imens are repercusiuni multiple. La adăpostul avîntului prodigios al bumbacului, Anglia inundă piaţa mondială cu mărfurile cele mai diferite, excluzîndu-i pe ceilalţi de pe această piaţă. Un guvern agresiv, belicos de fiecare dată cînd trebuie, rezervă industriei engleze acest vast domeniu în care expansiunea pare să nu mai aibă limite.

Această piaţă mondială nu a putut fi disputată cu Anglia, în măsura în care creşterea producţiei este însoţită — aşa cum va fi ulterior întotdeauna regula — de o scădere fabuloasă a preţurilor de revenire (între 1800 şi 1850 preţul ţesăturilor scade de la 550 la 100, în vreme ce preţul grîului, de exemplu, şi al majorităţii celorlalte produse alimentare se reduce cu abia o treime).

Salariile rămîn oarecum stabile, dar incidenţa pe care ele o aveau odinioară asupra preţului de revenire este mult mai slabă, tehnica reducînd considerabil ponderea muncii omului. Vă întrebaţi care au fost consecinţele fericite ale acestei producţii de masă — prima — asupra vieţii oamenilor? Citiţi ce spunea Michelet despre Franţa în legătură cu criza bumbacului din 1842.

Expansiunea industriei metalurgice se produce mult mai tîrziu. Pînă în secolul al XIX-lea, în acest domeniu producţia depinsese exclusiv de război. „Fonta de fier se identificase în secolul al XVIII-lea cu fonta tunurilor", scria un englez în 1831, dar englezii nu aveau tunuri decît pe nave, războiul terestru nefiind treaba lor. În secolul al XVIII-lea ei produc mai puţin fier decît Franţa sau Rusia, şi adesea îl importă din Suedia sau din Rusia. Descoperirea tehnică hotărîtoare a fontei de cocs, obţinută încă din secolul al XVII-lea, nu este de fapt utilizată, fonta obţinută din cărbune de lemn menţinîndu-se încă multă vreme.

Introducerea (1830—1840) drumurilor de fier, mari consumatoare de fier, fontă, oţel, schimbă totul. Anglia se angajează în construirea de căi ferate, acasă şi peste mări. În plus, revoluţia navelor cu cocă metalică, puse în mişcare de aburi, va transforma construcţiile navale engleze într-o enormă industrie grea. Atunci, bumbacul

încetează să mai fie sectorul cheie al vieţii economice a Marii Britanii.

Răspîndirea fenomenului industrial în Europa (şi în afara Europei)

În celelalte ţări europene şi neeuropene, fenomenul industriei nu apare nici în acelaşi moment, nici chiar în acelaşi context. Totuşi, în mare, de fiecare dată istoria pare să se repete, chiar dacă nu pune în cauză nici aceleaşi societăţi, nici aceleaşi economii, nici aceleaşi civilizaţii. Dar redusă la realitatea ei economică, fiecare revoluţie industrială reproduce aproape acelaşi „model", cum spun economiştii, uniform, destul de simplu.

• ***Trei etape — opinează în 1952 un economist american, Walt W. Rostow. Chiar dacă este discutabilă, opinia lui clarifică, fără îndoială, dezbaterea.***

a) *Take off*

La punctul de plecare, moment esenţial, se situează acel *take off*, care înseamnă literalmente „decolare". La fel ca avionul care, după ce rulează, părăseşte pista, o economie în avînt se desprinde destul de brusc de Vechiul Regim industrial care o ţinea la sol. Această decolare are loc într-un singur sector, două cel mult: astfel a fost cazul bumbacului pentru Marea Britanie şi Noua Anglie (caz particular al avîntului „american"); căile ferate pentru Franţa, Germania, Canada, Rusia, Statele Unite; lemnul de construcţie şi minele de fier pentru Suedia... Întotdeauna acest sector se desprinde *vertiginos* şi se modernizează rapid, creşterea şi modernitatea lui tehnică deosebindu-l de avînturile industriale anterioare care nu au cunoscut niciodată această mişcare de lungă respiraţie. Industria astfel impulsionată îşi sporeşte producţia, îşi ameliorează tehnica, îşi organizează piaţa iar apoi însufleţeşte restul economiei.

După aceasta, industria cheie, motorul iniţial, se stabilizează: ea şi-a atins plafonul. Rezervele a căror

acumulare a permis-o se îndreaptă atunci spre un sector vecin care, la rîndul său, porneşte, se modernizează, atinge perfecţiunea.

b) *Acest proces se extinde de la sector la sector, economia în ansamblul ei ajunge la maturitatea sa industrială.*

În Europa occidentală, după acest *take off* al căilor ferate (adică al fierului, cărbunelui, industriei grele), ştafeta este preluată de oţel, construcţiile navale moderne, chimie, electricitate, maşini-unelte. Rusia a cunoscut, mult mai tîrziu, aceeaşi evoluţie. În Suedia, pasta de hîrtie, lemnul, fierul au jucat roluri esenţiale. În general se poate spune că în primii ani ai secolului al XX-lea lumea occidentală în ansamblu a atins pragul maturităţii. Anglia, care îl trecuse încă din 1850, se găseşte — mai mult sau mai puţin — la egalitate cu partenerii ei.

Dintr-odată, acestor economii bine rodate, relativ echilibrate, care şi-au asigurat veniturile şi au dobîndit o anumită abundenţă, expansiunea industrială nu li se mai impune drept scop primordial. În ce direcţie îşi vor îndrepta ele puterea şi potenţialul de investiţie? Confruntate cu această opţiune, căci de acum înainte există posibilitatea de a alege, societăţile industriale nu au răspuns toate în acelaşi mod. Reacţia lor conturează sensul istoriei prezente şi al viitorului lor. Putem ghici că în însăşi civilizaţia lor au găsit ele, conştient sau nu, motivaţiile opţiunii făcute.

c) *Momentul opţiunii. De fapt, se pune problema alegerii unui stil de viaţă valabil pentru o întreagă societate.*

Această alegere comportă mai multe aspecte: fie te consacri securităţii, bunăstării, timpului liber al tuturor şi axezi efortul pe o legislaţie socială corespunzătoare; fie consideri că această bunăstare nu se poate realiza decît prin intermediul unui vast consum de masă (bunurile, serviciile de lux fiind produse astfel încît să ajungă la foarte marea majoritate a naţiunii); fie, în sfîrşit, foloseşti puterea sporită a societăţii sau a naţiunii pe planul adeseori zadarnic, întotdeauna periculos, al politicii mondiale, al puterii.

Pe la 1900, Statele Unite au ajuns la maturitate: atunci au încercat un gest scurt, dar semnificativ, de putere (războiul împotriva Spaniei din 1898, pentru Cuba şi Filipine), gest conştient dacă ne gîndim că Theodore Roosevelt scria atunci că Statele Unite „au nevoie de un război", sau că trebuie să li se dea „o preocupare altă decît cîştigul material". Cîţiva ani mai tîrziu au fost tentativele timide şi efemere ale unei politici sociale progresiste. Dar după ruptura primului război mondial, cînd Statele Unite se angajează total în soluţia consumului de masă, apare *boomul* automobilelor, construcţiilor, diferitelor *gadgets* pentru confortul locuinţelor...

În *Europa occidentală*, momentul opţiunii a fost întîrziat de cele două războaie mondiale şi reconstrucţia pe care acestea au impus-o. În general, consumul de masă îşi face aici apariţia din 1950, dar cu restricţiile şi amendamentele aduse de politicile guvernamentale şi presiunea unei puternice tradiţii socialiste; în Franţa de exemplu seriile de legi sociale, mergînd de la gratuitatea învăţămîntului la organizarea medicală a „securităţii sociale". Au rămas de asemenea *în urmă sectoare întregi*, ca urmare a circumstanţelor sau a reticenţelor de a abandona obişnuinţele tradiţionale. De exemplu, revoluţia agriculturii în stil american s-a lovit pe continentul european de numeroase obstacole. Sînt astfel cunoscute dificultăţile repetate din Uniunea Sovietică; situaţia este de asemenea complicată pentru Italia şi Franţa, aflate numai la jumătatea drumului în ce priveşte modernizarea agriculturii.

În sfîrşit, *nu toate regiunile sînt angajate în egală măsură în această mişcare*. La fel după cum sudul Statelor Unite a rămas „în urmă" după 1900, o întreagă parte a Europei rămîne în urmă: sud-vestul şi vestul Franţei, Mezzogiorno în Italia, Peninsula Iberică în întregime, cu excepţia centrelor industriale din Barcelona şi Bilbao, ansamblul republicilor socialiste (mai puţin Uniunea Sovietică, Cehoslovacia şi Republica Democrată Germană), Peninsula Balcanică, Turcia...

Pe scurt, *la fel ca în 1929, există două Europe*, una — după cum constata un ziarist — a căruţei, cealaltă a cailor-putere.

Dacă doriţi un simbol dintr-o mie, mergeţi la Cracovia şi veţi vedea pe un drum mai multe căruţe înguste cu patru roţi încărcate cu lemne şi mai multe cîrduri de gîşte păzite de un copil, la fel ca în secolul al XV-lea, decît automobile. Dar imediat veţi vedea înălţîndu-se formidabilele instalaţii de la Nova Huta, oraşul metalurgic creat în întregime de Polonia socialistă. Acest contrast face parte integrantă din viaţa europeană de azi.

• ***Creditul, capitalismul financiar şi capitalismul de stat: revoluţia creditului a însoţit Revoluţia industrială şi a profitat din plin de elanul acesteia din urmă.***

Capitalismul, un anumit capitalism, există dintotdeauna, începînd cu Babilonul antic care avea bancheri, negustori angajaţi în afaceri îndepărtate şi toate instrumentele de credit: scrisori de schimb, cambii, cecuri... În acest sens, istoria capitalismului se întinde „de la Hamurabi la Rockefeller".

Dar creditul, în Europa, rămîne încă foarte modest în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Secolul al XVIII-lea l-a dezvoltat în mare măsură — chiar şi numai gîndindu-ne la comerţul Indiilor (şi companiilor lor) sau la comerţul „chinez" (care antrenează dezvoltarea Cantonului) — concomitent cu un capitalism internaţional, larg extins pe diversele pieţe comerciale din Europa. Dar nici în această epocă adevăraţii *oameni de finanţe* nu se ocupă de comerţ sau de industrie, ci doar manipulează banii publici, acţionează în serviciul statului.

Abia o dată cu succesul industrializării banca şi viaţa financiară cunosc un avînt imens. În asemenea măsură încît un *capitalism financiar* preia conducerea o dată cu capitalismul industrial şi, mai devreme sau mai tîrziu, pune mîna pe toate pîrghiile vieţii economice.

În Franţa şi în Anglia, această prioritate se conturează deja la 1860. Băncile vechi şi noi îşi înmulţesc reţelele, se specializează (bănci de depuneri, de credit, de afaceri). Pentru a urmări această modernizare bancară ar fi util să urmărim, de exemplu, istoria băncii Credit Lyonnais, din Franţa, fondată în 1863, iar

în Statele Unite banca Pierpont Morgan, despre care vom mai vorbi, sau reţeaua internaţională a băncilor Rothschild. Pretutindeni banca reuşeste să-şi constituie o vastă clientelă, să-şi însuşească toate „economiile oamenilor", „toate depozitele inactive", „sterile ", oricît de mici ar fi. Începe nebunia „acţiunilor". Industrii, drumuri de fier, companii de navigaţie sînt prinse treptat în această multiplă reţea bancară. Jocul capitalismului financiar se internaţionalizează. Băncile franceze vor fi tot mai tentate de facilităţile împrumuturilor străine. Astfel, economiile franceze au luat calea împrumuturilor ruse, care s-a dovedit periculoasă pentru ele... Dar odinioară, aceste împrumuturi străine au constituit şi o importantă sursă de venituri pentru economia franceză, o *balanţă de conturi* favorabilă echilibrînd o *balanţă comercială* deficitară. Ele au contribuit de asemenea la echiparea unei mari părţi a Europei, după 1850, şi a lumii de peste mări.

Astăzi ora capitalismului financiar pare revolută în Europa, în pofida excepţiilor care confirmă regula şi a discuţiilor teoretice întotdeauna posibile pe această temă. Desigur, o bancă de afaceri ca *Banque de Paris et des Pays-Bas* constituie o putere actuală de prim ordin, iar Londra, Paris, Frankfurt, Amsterdam, Bruxelles, Zurich, Milano rămîn pieţe financiare esenţiale. Dar se întrevede deja ora unui *capitalism de stat*.

Prin sectoarele „naţionalizate" ale unei economii tot mai „dirijate", statul a devenit industrial, şi nu mai puţin bancar. O fiscalitate proliferantă şi cecurile poştale, casele de economii, bonurile de tezaur (pentru a folosi terminologia franceză) îi pun la dispoziţie sume imense de bani. El este marele maestru al *investiţiilor în bunuri de producţie.* Or, de acestea depinde orice politică de creştere, orice politică socială eficientă, întreg viitorul.

Pentru a asigura chiar şi o creştere atît de modestă în aparenţă ca a noastră, în fiecare an trebuie investită o tranşă importantă din venitul naţional. Punînd în mişcare o serie de tranzacţii economice, investiţiile îşi multiplică masa iniţială. Se consideră că statelor li se impune tot mai mult o *economie planificată*, prin care pot defini dinainte un scenariu de dezvoltare şi pot

prevedea consecinţele unei acţiuni concertate. Faimoasele planuri cincinale ale Rusiei sovietice au emuli în lumea întreagă. În ianuarie 1962, preşedintele Kennedy însuşi anunţa un plan de cinci ani pentru politica comercială americană! Planul francez de patru ani (1961) a dat recent loc la controverse aprinse. Este, în felul său, un examen al conştiinţei naţionale, şi un bilanţ economic. Scopul acestui plan este de a face să demareze regiunile franceze insuficient dezvoltate prin ceea ce el numeşte „o politică de antrenare".

• ***În acest context, retrospectiv, nu vom putea omite, dar nici exagera rolul motor al colonialismului. El nu a plasat, dar poate a menţinut Europa în centru, în rîndul întîi în lume.***

Prin colonialism — un cuvînt care şi el ar trebui urmărit îndeaproape — vom înţelege orice expansiune europeană, cel puţin începînd din 1492.

Incontestabil, această expansiune a fost favorabilă Europei. Ea i-a pus la dispoziţie spaţii noi în care să-şi trimită excedentul de oameni şi, la îndemînă, civilizaţii bogate, exploatabile, pe care nu s-a sfiit să le exploateze. Evenimentele majore ale acestei exploatări au fost, în ordine cronologică, sosirea „comorilor" din America (lingourile de aur şi argint), în secolul al XVI-lea; deschiderea brutală a Indiei după victoria de la Plassey (23 iunie 1757), care a oferit englezilor Bengalul; forţarea pieţei chineze după războiul Opiumului (1840—1842); împărţirea Africii, la Berlin, în 1885.

Pentru Europa, rezultatul au fost vaste concentrări de mărfuri în beneficiul ibericilor, olandezilor, apoi al britanicilor şi, pe ansamblu, o anumită consolidare a reţetelor capitaliste care au contribuit la demararea industrializării. Europa s-a ales cu un surplus important din aceste teritorii îndepărtate.

Acest surplus a avut rolul său. Anglia victorioasă peste mări nu a fost fără motiv beneficiarul primului *take off*. Rămîne de văzut dacă ulterior, aşa cum credem, Revoluţia industrială — întărind primatul

european şi prestigiul său — nu a consolidat amploarea faptului colonial în beneficiul Europei. În orice caz, avîntul industrial al Franţei, de exemplu, nu a putut depinde de prezenţa ei în Senegal, de stabilirea ei în Algeria (1830), în Cochinchina (1858—1867) sau la Tonkin şi în Annam (1883).

O altă problemă ar fi de a discuta dosarul colonialismului în sine, pe plan uman sau moral. Ar fi pusă în cauză o complexitate de elemente, în care răspunderile, culpabilităţile sînt împărţite. Colonialismul de ieri a avut aspectele sale pozitive şi negative, de ambele părţi. Un singur lucru este sigur: istoria unui anumit colonialism aparţine trecutului, pagina a fost întoarsă.

Socialismul în faţa societăţii industriale

Meritul Occidentului este de a fi căutat cu îndîrjire o ripostă socială, umană, destul de eficientă şi valabilă, la durităţile multiple ale industrializării. El a fabricat un umanism social, am spune, dacă nu am fi abuzat deja de acest cuvînt comod.

Această elaborare a avut loc în cursul tristului, dramaticului şi genialului secol al XIX-lea — *trist*, dacă ne gîndim la urîţenia vieţii cotidiene; *dramatic*, dacă avem în vedere succesiunea de tulburări şi războaie; *genial*, dacă ţinem seama de progresele ştiinţifice, tehnice şi, într-o mai mică măsură, chiar sociale.

În orice caz, rezultatele sînt clare: astăzi, mult după secolul al XIX-lea, o legislaţie socială calmă, perfectibilă, încearcă să asigure o soartă mai bună maselor tot mai mari de oameni şi să dezamorseze revendicarea revoluţionară.

Această cucerire multiplă şi imperfectă nu s-a produs cu uşurinţă, ca o operaţie necesară pretinsă de o morală şi o ştiinţă imparţială. Dimpotrivă, ea se prezintă drept o luptă foarte dură, în care se disting cel puţin trei faze în Occident (vom reveni asupra evoluţiei ruse şi sovietice, care este particulară):

a) *Faza revoluţionară şi ideologică*, cea a reformatorilor sociali, a profeţilor (pentru a relua un cuvînt al nume-

roşilor lor duşmani). Ea se desfăşoară de la 1815 la 1871, de la căderea lui Napoleon I pînă la Comună. Adevărata ruptură este poate în 1848, anul revoluţiilor în lanţ.

b) *Faza luptelor muncitoreşti organizate* (sindicate şi partide muncitoreşti). Începută încă înainte de drama pariziană din primăvara anului 1871, ea se situează în esenţă între această dată şi 1914.

c) *Faza politică sau mai bine spus de stat.* Statul preia realizarea programelor sociale după 1919, mai exact după 1929, şi mai ales, graţie prosperităţii materiale, din 1945—1950 pînă în zilele noastre.

Această schemă sugerează că revendicarea socială faţă de industrializare şi-a schimbat adesea tonul şi sensul, potrivit înseşi oscilaţiilor vieţii materiale: în general vehementă în perioadele de reflux economic (1817—1851; 1873—1896; 1929—1939) şi, dimpotrivă, atenuată în momentele de avînt economic (1851—1873 şi din 1945 pînă în zilele noastre). Referindu-se la Germania, un istoric afirmă despre aceste oscilaţii ale revendicării sociale: „În 1830 cuvîntul *proletariat* nu este încă cunoscut în Germania, iar în 1955 abia dacă mai este amintit."

Dintre aceste trei faze, prima — care se situează doar pe planul *ideilor* sociale — este poate cea mai importantă, pentru că marchează cotitura unei întregi civilizaţii.

• ***De la 1815 la 1848 şi 1871, această amplă mişcare de idei, de analize pătrunzătoare, de profeţii semnifică, în mare, deplasarea interesului ideologic de la politic spre social.***

Ţinta revendicărilor nu mai este statul, ci societatea, care se încearcă să fie înţeleasă, vindecată, îmbunătăţită.

Un program nou, un limbaj nou. Prin cuvintele *industrial, societate industrială, proletariat, masă, socialism, socialist, capitalist, capitalism, comunist, comunism* se stabileşte o nouă formulare a ideologiei revoluţionare.

Contele de Saint-Simon este cel care a format substantivul şi adjectivul *industrial* (plecînd de la vechiul cuvînt industrie) şi fără îndoială formula *societate industrială* pe care o preiau Auguste Comte, Herbert Spencer şi mulţi alţii. Pentru A. Comte este vorba despre societatea care a înlocuit *societatea militară*, pînă atunci dominatoarea scenei. Aceasta era belicoasă, cealaltă va fi necesarmente paşnică, ceea ce Herbert Spencer nu îndrăzneşte să afirme, din punctul său de vedere, şi are dreptate. Cuvîntul *proletariat* intră în 1828 în Dicţionarul Academiei. *Masă*, la singular şi mai ales la plural, devine cuvîntul cheie, „simptomul terminologic al acestei evoluţii care va atinge punctul exploziv sub domnia lui Ludovic Filip". „Am instinctul maselor, iată singura mea superioritate politică", declară Lamartine în 1828. Iar Ludovic-Napoleon Bonaparte, în lucrarea sa *Extinction du paupérisme* (1844) spune: „Astăzi domnia castelor s-a sfîrşit, nu se poate guverna decît cu masele."

Aceste mase sînt mai ales masele urbane muncitoreşti, sărace, exploatate. De unde ideea că momentul actual este dominat de opoziţia dintre clase, ceea ce Marx numeşte „lupta de clasă". Lupta de clasă este un fenomen vechi, prezent în toate societăţile material evoluate din trecut. Dar nu se poate nega faptul că secolul al XIX-lea o va amplifica, că se produce atunci o violentă conştientizare.

Socialist şi socialism îşi încep cariera în anii '30. La fel şi *comunismul*, cu sensul destul de vag de egalitate economică şi socială. Auguste Blanqui, „general al maselor revoluţionare", poate astfel să scrie: „comunismul înseamnă apărarea *individului*". *Capitalism* apare la Louis Blanc (*Organisation du travail*, 1848—1850), la Proudhon (1857), în Larousse-ul din 1867, dar va ajunge în mare vogă la începutul secolului al XX-lea. *Capitalist* este mai viu. În 1843, Lamartine exclamă: „Cine ar recunoaşte Revoluţia în mîinile noastre?... În loc de muncă şi industrie liberă, Franţa vîndută capitaliştilor!..." De semnalat printre cuvintele care nu se impun *burghezie* şi *colectivism*.

Totuşi, amintirile din '89 nu şi-au pierdut forţa. Iacobinii, Teroarea, Salvarea Publică, tot atîtea cuvinte

şi amintiri care continuă să hărţuiască spiritele, ca exemple sau ca sperietori. Pentru majoritatea reformatorilor „Revoluţia" rămîne cuvîntul magic, forţa creatoare. În timpul Comunei, în 1871, Raoul Rigault declară: „Nu facem legalitate, facem Revoluţia."

• ***De la contele de Saint-Simon la Marx, elaborarea „filozofiilor masive", cum spune Maxime Leroy (adică ideologiile inspirate de problemele maselor), s-a încheiat în principal în 1848.***

În luna februarie a acestului an (1848) apare *Manifestul comunist* al lui Karl Marx şi Engels, care şi astăzi rămîne biblia viitorului comunist.

Urmărind în detaliu lunga listă a reformatorilor acestei prime jumătăţi a secolului al XIX-lea, am putea contura tabloul care-i situează în timp şi spaţiu. Iese bine în evidenţă rolul primordial a trei regiuni în luptă cu industrializarea: Anglia, Franţa, Germania.

Reiese de asemenea prioritatea elaborării franceze (iar aceasta în sine este o problemă asupra căreia vom reveni imediat). În fine, este subliniată prioritatea contelui de Saint-Simon. Acest om deosebit, puţin nebun, dar şi genial, s-a aflat la originea tuturor ideologiilor sociale, socialiste şi nesocialiste şi pe deasupra a sociologiei franceze (Georges Gurvitch). El a avut o influenţă netă asupra celuilalt uriaş, care de altfel îl depăşeşte de departe, Karl Marx: acesta, foarte tînăr, citise deja lucrările lui Saint-Simon la Trier şi a scos din această lectură multe din ideile şi argumentele sale.

Dacă facem excepţie de strămoş, Saint-Simon, reformatorii sociali se grupează în trei clase de vîrstă: cei născuţi în ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea (Owen — 1771, Fourier — 1772, Cabet — 1788, Comte — 1798); cei născuţi în primii zece ani ai secolului (Proudhon, Considérant, Louis Blanc); generaţia mai omogenă a lui Marx (1818), Engels (1820) şi Lassale (1825). Grupul german închide şirul. S-a spus că moartea lui Lassale (în 1864, ucis într-un duel) a făcut să dispară singurul partener de talie pentru Marx şi i-a asigurat

acestuia succesul. Ar fi mai bine ca acest succes să fie atribuit puterii *Capitalului* (1867).

Nu se pune problema de a examina aceste „filozofii masive" pe rînd. Toate se prezintă drept analize ale „societății în devenire", formulă aparținînd lui Saint-Simon. Ele constituie tot atîtea medicații, terapeutici. Pentru Saint-Simon și discipolii lui (Enfantin, Chevalier, care vor face avere în afaceri în timpul celui de-al Doilea Imperiu), efortul trebuie îndreptat asupra organizării producției. După părerea lor, Revoluția franceză, pe care nu o iubesc, a murit pentru că nu și-a organizat economia. Fourier, care detestă și el Revoluția, crede că trebuie organizat mai ales consumul.

Barbès și Blanqui, Louis Blanc și Proudhon rămîn fideli principiilor de la '89, primii doi ca oameni de acțiune, ceilalți „pentru a completa și preface" principiile. V. Considérant, în ce-l privește, îi respinge, deși mai puțin violent decît maestrul său Fourier.

În afară de Marx, despre care vom vorbi mai departe, cel mai original dintre acești gînditori este Proudhon, obsedat de libertate pînă la anarhie, atît față de stat cît și față de creștinism, căutînd o *dialectică* socială care să conceapă științific societatea vie, să-i prindă sub ochii noștri contradicțiile. Tocmai aceste contradicții trebuie rezolvate pentru a înțelege mecanismele sociale pe care le implică. Este vorba despre o *speculație* științifică, îndepărtată de pasiunile de ordin religios, ba chiar și de acțiune. Ea se opune spiritului întemeietorilor falansterelor (Owen, Cabet, Fourier), spiritului revoluționarilor și al lui Marx, muncitori hotărîți ai unei lumi mai bune pe care o anunță, așteptînd s-o fabrice cu mîinile lor.

• ***Primatul gîndirii franceze în aceste domenii, evident în prima jumătate a secolului al XIX-lea, constituie o problemă.***

Ea este neîndoielnic țara Revoluției, a marii Revoluții. Ea este fără îndoială fidelă întîlnirilor revoluționare din anii 1830 și 1848, iar în 1871, singură și învinsă de

străini, a întreţinut marea flacără revoluţionară care a fost Comuna din Paris.

Dar, dînd acestor originalităţi locul pe care-l merită, Franţa socializantă este desigur o consecinţă, între cîteva altele, a propriei industrializări. Ca pretutindeni, gîndirea reformistă sau revoluţionară este şi aici opera intelectualilor, privilegiaţi sociali în foarte marea lor majoritate. Şi tot ca pretutindeni, aceste idei nu vor prinde forţă şi viaţă decît atunci cînd vor cîştiga mediile muncitoreşti şi acţiunea lor. Dar mai mult decît în alte părţi, reacţiile intelectuale au fost aici precoce şi violente, în vreme ce industrializarea este, dimpotrivă, mai tîrzie decît în Anglia (acel *take off* se situează în Franţa pe la 1830—1860).

Desigur, dar teoria acestui *take off* simplifică prea mult procesele reale. Ea indică Ora H în care avîntul industrial ar porni dintr-un singur salt. Dar există oare o Oră H atît de clar marcată? A crede aşa ceva înseamnă a neglija întreaga perioadă de incubaţie prealabilă. Studii recente atestă că din 1815 pînă în 1851, rata anuală a creşterii industriale în Franţa a fost destul de ridicată (2,5%). Acest elan era suficient pentru a amplifica creşterea urbană începînd din secolul al XVIII-lea, a altera vechea societate şi a da ţării, deja zguduită de Revoluţie şi războaiele ei, acel aspect de şantier de demolare care i-a surprins pe contemporani.

Dezvoltarea oraşelor antrena, ea singură, deteriorarea bruscă a peisajului lor urban şi material. Toţi observatorii sînt îngrijoraţi, de la Balzac la Victor Hugo. Mizerie, cerşetori, briganzi, delincvenţă, copii vagabonzi, epidemii, criminalitate — totul este agravat de înghesuirea rapidă a muncitorilor în promiscuitatea indescriptibilă a zidurilor înguste. Căci oamenii nu încetează să sosească din provincie. În 1847, Michelet notează că ţăranul „admiră totul la oraş, doreşte totul, şi va rămîne dacă poate... Odată plecat de la ţară, nimeni nu se mai întoarce acolo". Totuşi, la Orléans, în 1830, an frămîntat, trebuie ajutaţi 12 500 de săraci din 40 000 locuitori, adică 1 din 3. În acelaşi an, la Lille proporţia este de 1 la 2,21.

Se pare că *societatea urbană* a fost atunci deosebit de tulburată de o industrie care o atinge, o atrage, fără

a fi capabilă să o susţină, nici chiar să o facă să trăiască. La urma urmelor, poate că această mizerie citadină nu era pe atunci mai rea decît cea de la ţară. Dar în oraşe, în ochii tuturor, se etalează spectacolul alarmant al unei populaţii de lucrători victime ale industriei care, atunci cînd le asigură de lucru, se îngrijeşte prea puţin de condiţiile lor de viaţă.

Astfel încît primii „ideologi" au avut sub ochi o societate asemănătoare celei din ţările subdezvoltate de azi, de îndată ce primele încercări de industrializare se implantează şi reuşesc în oraşe.

Dimpotrivă, începînd din 1851, apoi o dată cu creşterea economică şi avîntul din vremea celui de-al doilea Imperiu (1852—1870), situaţia muncitorilor se va ameliora.

• *De la organizarea muncitorească la Securitatea Socială*

Nu poate fi vorba de a trata profund această problemă complexă, imensă.

De altfel, ar fi oare posibil? Ar însemna să punem pe acelaşi plan ideile socialiste (familie de idei în mişcare, contrazicîndu-se unele pe altele, adăugîndu-se de asemenea unele altora) şi activitatea, revendicarea muncitorilor care ar trebui plasată în cadrul real al muncii şi vieţii cotidiene. Cum sînt asimilate ideile socialiste de corpul viguros şi tumultuos al masei muncitoare?

Este dificil de răspuns la această întrebare, cu atît mai mult cu cît adesea — iar exemplul englez o dovedeşte — lumea muncitoare s-a organizat singură, în mod realist, prudent, meschin, departe de ideologii şi politica activă şi violentă.

Apoi, dacă prima oară a fost cea a teoreticienilor sociali, a doua — a grupărilor sindicale, a treia — a partidelor politice muncitoreşti, ultima a fost cu siguranţă cea a statelor, fie că spun nu revendicărilor (ori că le cedează de nevoie, în numele înţelepciunii, ceea ce înseamnă aproape acelaşi lucru), fie că dau curs sau chiar preced revendicările, dezamorsîndu-le dinainte.

În această cursă, iată deci cel puţin patru echipe ce ar trebui urmărite: teoreticieni de toate orientările, sindicalişti de toate culorile, politicieni desprinşi din lumea muncitoare, reprezentanţi ai statului — toate foarte diferite unele de altele.

Totuşi, în Europa se conturează o evoluţie cu aproape aceleaşi faze, cel puţin în cele trei ţări esenţiale — Anglia, Germania, Franţa — şi în ţările vecine lor, Olanda, Belgia, ţările scandinave, Elveţia. În afara acestor state privilegiate, întîrzierile, vizibile, nu au fost recuperate nici astăzi în întregime.

Ceea ce ne interesează aici este marşul ţărilor progresiste. Să marcăm cîteva etape:

Înainte de 1871:

În Anglia, sindicatele, *Trade Unions*, s-au constituit în număr mare începînd din 1858–1867, şi încă de la întemeiere au luptat pentru abolirea legii „Stăpîn şi Servitor". Primul congres al acestor *Trade Unions* are loc în 1866. Aceste sindicate grupează doar *muncitorii calificaţi.*

În Franţa nu este deocamdată nimic pozitiv de semnalat, cu excepţia adoptării, în 1864, a legii privind coaliţiile, care permite grevele neabuzive; în 1865, deschiderea la Paris a unui birou al Secţiei franceze a Internaţionalei (întîi, creată la Londra în 1864) şi a unui alt birou, la Lyon, în 1868. Al doilea Imperiu a fost în acelaşi timp „progresist şi opresiv", a ameliorat condiţia muncitorilor, dar a supravegheat îndeaproape libertăţile aceleiaşi lumi muncitoare.

În Germania se conturează aceeaşi evoluţie lentă. În 1862 Lassale a întemeiat la Londra *Allgemeiner Deutscher Arbeiter Verein.* După şapte ani, la congr sul de la Eisenbach se înfiinţează Partidul muncitoresc social-democrat, de inspiraţie marxistă.

Înainte de 1914:

Progresele înfăptuite pînă la această dată sînt imense.

În Anglia, înfiinţarea de către Hyndmann, în 1881, a *Federaţiei democratice* a marcat începuturile propagandei „socialiste" în mediile muncitoreşti, pînă atunci refractare la politică. Concomitent cu începerea politizării,

mişcarea sindicalistă cuprinde, cu începere din 1884, lucrătorii cei mai săraci, cei *necalificaţi*. Totuşi, abia după zece ani se va produce marea grevă istorică a docherilor din Londra. În 1893 se constituie *Independent Labour Party*; cinci ani mai tîrziu — Federaţia generală a sindicatelor, *Trade Unions*. Succesele electorale ale Partidului Laburist sînt urmate de formarea cvasirevoluţionară a guvernului „radical" din 1907. Atunci sînt votate o serie de legi sociale. O nouă Anglie se conturează.

În Franţa se petrece acelaşi proces: în 1877, Jules Guesde înfiinţează primul ziar socialist, *Égalité*, iar doi ani mai tîrziu Partidul muncitoresc francez (P.O.F.). Sindicatele sînt recunoscute prin legea din 1884, iar Bursele muncii sînt create începînd din 1887. În 1890 are loc prima celebrare a zilei de 1 Mai, sărbătoarea Muncii; în 1893 are loc prima alegere a lui Jean Jaurès, deputat de Carmaux. În 1895 s-a creat Confederaţia Generală a Muncii (C.G.T.). În 1901 sînt create două partide socialiste, cel al lui Jules Guesde (Partidul socialist din Franţa) şi cel al lui Jaurès (Partidul socialist francez); în 1904 se înfiinţează *L'Humanité*; în 1906 cele două partide fuzionează şi se formează *Partidul socialist unificat*.

În Germania, socialiştii sînt prigoniţi de Bismarck (starea de excepţie din 1878). Începînd din 1883 un socialism de stat multiplică măsurile sociale. După retragerea lui Bismarck, sindicatele se reconstituie şi regrupează în curînd peste un milion de aderenţi. Succesul politic este mare (3 milioane de voturi în alegerile de la 1907; 4 245 000 în 1912).

În aceste condiţii, fără a exagera puterea Internaţionalei a II-a începînd din 1901, se poate afirma că în 1914 Occidentul se află *atît în pragul războiului cît şi în pragul socialismului*. Acesta este pe punctul de a pune mîna pe putere şi de a face o Europă la fel de modernă, poate şi mai modernă decît este în prezent. În cîteva zile, în cîteva ore războiul va spulbera aceste speranţe.

Pentru socialismul european din această epocă, faptul că nu a putut bloca acest conflict constituie o greşeală imensă. Este ceea ce cred istoricii cei mai favorabili socialismului şi care doresc să ştie cine poartă

de fapt răspunderea acestei „răsturnări“ a politicii muncitoreşti. La 27 iulie 1914, la Bruxelles, se întîlnesc Jouhaux şi Dumoulin pe de o parte, secretari ai C.G.T. franceze, şi pe de alta K. Legien, secretar al Centralei sindicale din Germania. S-au întîlnit oare din întîmplare, într-o cafenea, sau fără alt scop decît de a-şi împărtăşi disperarea? Nu ştim şi nu ştim nici sensul ce trebuie atribuit ultimelor demersuri ale lui Jean Jaurès, în chiar ziua în care va fi asasinat (31 iulie 1914).

Europa de astăzi, în ceea ce are ea socialist, s-a construit lent, incomplet, prin jocul voturilor politice, al legilor, prin introducerea în Franţa (1945—1946) şi ceva mai tîrziu în Anglia, a Securităţii sociale. Piaţa Comună, stabilind principiul egalităţii statelor în faţa sarcinilor sociale, a decis deja extinderea lui, pe termen mai mult sau mai puţin scurt, la Europa celor Şase.

CAPITOLUL IV

UNITĂŢILE EUROPEI

Un istoric al umanismului, Franco Simone, ne-a pus recent în gardă împotriva pretinsei unităţi a Europei, care ar fi o iluzie a romantismului. A-i răspunde că are dreptate şi în acelaşi timp greşeşte, înseamnă a spune într-un cuvînt că Europa este, concomitent, unitate şi diversitate; ceea ce, după matură gîndire, pare de la sine înţeles.

Capitolele precedente au arătat o Europă angajată în acelaşi destin prin religia, prin gîndirea ei raţionalistă, evoluţia ştiinţei şi tehnicii, înclinaţia ei pentru revoluţie şi echitate socială, succesele imperiale. Totuşi, în fiecare moment este uşor să depăşeşti această „armonie" şi să regăseşti, cînd doreşti, diversităţile naţionale subiacente. Ele se dezvoltă, viguroase, necesare. Dar ele există şi între Bretania şi Alsacia, între Sudul şi Nordul Franţei; Mezzogiorno şi Piemont; Bavaria şi Prusia; Scoţia şi Anglia; Flandra şi Valonia; Catalonia, Castilia şi Andalusia. Dar nu există totuşi un argument pentru a nega unităţile naţionale.

Aceste unităţi naţionale nu constituie nici ele negarea realităţii Europei. Fiecare stat a încercat întotdeauna să formeze o lume culturală în sine, iar „psihologia popoarelor" a preferat să analizeze aceste diferite civilizaţii limitate. Cărţile strălucite ale lui Elie Faure sau ale contelui de Keyserling nu oferă cu siguranţă pe această temă decît opinii eronate. Să spunem doar că ei au privit prea îndeaproape piesele unui mozaic care, văzut

de sus, dezvăluie contururile clare ale ansamblului. De ce ar trebui tranşat net între ansamblu şi detaliu? Cele două realităţi nu se exclud.

Unităţile strălucitoare: arta şi spiritul

Vom înţelege prin unităţi strălucitoare, convergenţa, unisonanţa care conferă civilizaţiei europene, pe planul mai elevat al culturii, gustului şi spiritului o alură fraternă, aproape uniformă, ca şi cînd ar fi inundată de una şi aceeaşi lumină.

Ar însemna că toate naţiunile Europei au exact aceeaşi cultură? Cu siguranţă nu. Dar orice mişcare apărută într-un punct oarecare al spaţiului ei are tendinţa de a o cuprinde în întregime. *Tendinţa* numai, trebuie subliniat. Un oarecare bun cultural poate întîmpina reticenţe, refuzul uneia sau alteia din părţile Europei sau, invers, poate avea un succes ce-i depăşeşte frontierele, astfel încît încetează să fie „european", devenind mondial. Totuşi, luat în ansamblu, spaţiul european formează o arie culturală destul de coerentă şi de mult timp afirmată faţă de restul lumii.

• ***Arta şi numeroasele ei acorduri: în Europa orice formă artistică depăşeşte limitele patriei sale originare, fie că aceasta este Catalonia (poate centrul de dispersie al unei prime arte romanice), Île-de-France, Lombardia, Florenţa în*** **Quattrocento*****, Veneţia lui Tiţian sau Parisul impresionismului.***

Cu regularitate, fiecare centru în care se construiesc case princiare, palate, biserici, vede afluînd spre el artişti proveniţi din cele patru colţuri ale Europei. Astfel, un exemplu dintr-o mie a fost Dijon în secolul al XV-lea, oraşul ducilor de Bourgogne şi al lui Claus Sluter. Peregrinarea artiştilor italieni ai Renaşterii explică, ea singură, contaminarea de la o şcoală urbană la şcoala vecină. O frescă începută de un artist va fi terminată de un altul; construirea unei biserici reclamă o succesiune de arhitecţi. Santa Maria del Fiore, la Florenţa, îşi

va datora cupola, în cele din urmă, doar perseverenței lui Brunelleschi.

Luxul, capriciile prințului, negustorului bogat joacă rolul lor; în absența lor s-ar înțelege greu difuziunile rapide într-o epocă în care comunicațiile erau lente, mai puțin numeroase decît astăzi. În secolele al XV-lea, al XVI-lea, italienii, acei italieni pe care Francisc I i-a chemat la curtea sa, sînt profesorii Europei întregi. În secolul al XVIII-lea, pe francezi îi găsim pînă în Rusia, răspîndind arta clasică... Cîte Versailles-uri în Europa, cîte grădini în stil francez!

Europa a cunoscut astfel de valuri mari, maree imense care au acoperit-o încet în totalitate, pentru a se retrage apoi. Cine nu cunoaște aceste reușite, aceste vaste alinieri: arta romanică, arta gotică, arta barocă, arta clasică...!

De fiecare dată, durata cronologică a fenomenului se dovedește impresionantă. Arta gotică durează, în mare, trei secole. Spre sud ea nu a depășit Burgos și Milano. Adevărata Mediterană nu a vrut-o. În schimb Veneția, la începutul secolului al XVI-lea, este gotică, cu totul gotică în modul său foarte original. Parisul este gotic încă la 1550. Arhitectura Renașterii nu ocupă decît cîteva puncte: la Luvru, aflat în construcție; la Palatul Madrid, astăzi a dispărut; la Fontainebleau unde a lucrat Primaticcio, unde a venit să moară Leonardo da Vinci. Din secolul al XVI-lea, se afirmă succesul larg și puternic al barocului, provenit atît din Roma cît și din Spania, operă a Contrareformei (astfel încît deunăzi era numit arta iezuită). Or, trebuie notat că el acoperă și Europa protestantă, pătrunzînd mult spre est (la Viena, la Praga, în Polonia).

În secolul al XVIII-lea, arhitectura franceză va avea nevoie de mult mai puțin timp pentru a se instala. Pentru a înțelege urbanizarea care a remodelat atunci atîtea dintre orașele noastre (Tours, Bordeaux), spectacolul cel mai impresionant astăzi este cel al Leningradului. Sankt Petersburg, ridicat pe un spațiu gol, fără nici o construcție de natură să-i jeneze libertatea de arhitectură, este cu siguranță cel mai frumos oraș din secolul al XVIII-lea, cel care exprimă cel mai bine simțul perspectivelor și ansamblurilor.

Acelaşi lucru este valabil pentru pictură sau muzică; tehnicile uneia şi capriciile celeilalte intră fără dificultate în multipla circulaţie europeană.

Nu vom putea povesti cu folos în cîteva rînduri istoria minunată a revoluţiilor tehnice şi instrumentale ale muzicii, ale căror etape semnalează în Europa epoci succesive, impuse de fiecare dată cu rapiditate. Instrumentele venite din Antichitate, de la flaut la harpă, au trecut din mînă în mînă, apoi s-a generalizat orga, a apărut clavecinul, a fost lansată vioara de către virtuoşii italieni înainte de toate (dar invenţia arcuşului actual, datorată unui francez, datează doar din secolul al XVIII-lea), a apărut pianul etc.

Succesiunea formelor muzicale este evident legată de progresul instrumentelor. În Evul Mediu, vocea acompaniată sau nu de instrument domină întreaga muzică. *Polifonia* care începe să se contureze în secolul al IX-lea foloseşte orga în partea de acompaniament necîntată a muzicii liturgice. În secolele al XIV-lea şi al XV-lea, *Ars Nova* a florentinilor este o melodie pe mai multe voci, o polifonie în care intervin instrumente ca tot atîtea voci. Această „artă nouă“ va atinge perfecţiunea în muzica *a cappella* a lui Palestrina (1525—1594).

Dar muzica vocală va ceda locul muzicii instrumentale, îndeosebi după progresele instrumentelor cu arcuş. Aşa *apare concertul*, muzica numită „de cameră“, scrisă pentru un mic număr de instrumente (cvartetul, de exemplu). La origine, această muzică de cameră este sinonimă cu muzica de curte, prin opoziţie cu muzica Bisericii. În 1605, Enrico Radesca este „musico di camera“ la Amedeo de Savoia; în 1627, Carlo Farina este „suonatore di violino di camera“. Muzica de cameră este în primul rînd dialog, este arta conversaţiei. Italia devine leagănul său prin *concerto*: grupuri de instrumente dialoghează între ele, apoi un singur instrument dă răspuns întregii orchestre (Corelli, 1653—1713, a fost primul care a cîntat ca solist; Vivaldi, 1678—1743, a fost maestrul). Germania va prefera *sonata* (două instrumente şi uneori un singur instrument). În Franţa, *suita* asociază în mod foarte suplu mai multe mişcări de dans.

Cu *simfonia*, va apărea în sfîrşit marea muzică de orchestră, o muzică de masă prin numărul instrumentelor şi mijloacelor, de asemenea prin numărul auditorilor. În secolul al XVIII-lea, Stamitz tratează deja forma sonatei ca simfonie. În secolul următor, în epoca romantismului, muzica evoluează în sensul întăririi masei orchestrei, în sensul de asemenea al unei evidenţieri a solistului, a virtuozităţii tehnice (Paganini, Liszt).

Ar trebui oferit un loc deosebit operei italiene — născută fără îndoială la Florenţa la sfîrşitul secolului al XVI-lea —, înaintării ei victorioase în Italia, în Germania, în Europa (Mozart, Haendel, Gluck scriu mai întîi opere „italiene"); apoi apariţiei operei germane.

În ce priveşte pictura, revoluţiile ei — căci aproape se poate vorbi de revoluţii referindu-ne la ea — s-au extins în Europa întreagă, şi chiar cînd concepţiile ei par contradictorii, este de remarcat că aceste contradicţii sînt comune întregii Europe. Au existat poate două revoluţii majore ale picturii: cea italiană, a Renaşterii, în care spaţiul pictural devine spaţiu geometric, cu mult înainte ca ştiinţa lui Galilei şi Descartes să fi „geometrizat" lumea; a doua, franceză, care datează de la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi repune în discuţie chiar substanţa însăşi a picturii. Ea ajunge la cubism, la pictura abstractă. Am spus italiană, franceză pentru a situa focarele iniţiale; de fapt, dacă luăm în considerare marile nume sau marii revoluţionari, în ambele cazuri este vorba despre o pictură *europeană*. Astăzi ar trebui spus: o pictură occidentală, întrucît ea se extinde cu mult spre Europa de peste mări.

În realitate, orice oraş mare din Europa, văzut sub aspectul său arhitectural sau în muzee, oferă aceeaşi stratificare liniştitoare, aceeaşi geologie artistică. Se pot recunoaşte aceleaşi culori. Şi chiar dacă un oraş este mai ales baroc, altul aparţine Renaşterii, al treilea este clasic, chiar dacă Veneţia a creat un gotic particular, Pavia un romanic lombard, orice cetăţean al Europei regăseşte aici formele pe care le-a cunoscut întotdeauna, pe care le înţelege imediat, formele sale.

• *Filozofiile sînt, şi ele, mesaje unitare. Europa are o filozofie, sau aproape, în fiecare moment al destinului ei.*

Ea are, cel puţin, o *filozofie dominantă*, cum îi place să spună lui Jean-Paul Sartre, corespunzînd exigenţelor conjuncturii sociale (fără îndoială pentru că în întreg Occidentul există, în fiecare moment *o* arhitectură economică şi socială dominantă). Dacă filozofia lui Descartes este sau nu filozofia unei burghezii în ascensiune, a unei lumi capitaliste în elaborare lentă, ea domină, umple Europa clasică. Dacă filozofia marxistă este sau nu (dar cum s-ar putea spune nu?) filozofia claselor muncitoare în ascensiune şi a societăţii socialiste, sau industriale, este evident că ea domină Occidentul, apoi lumea, unde totul se situează, şi astăzi încă, fie în favoarea ei, fie împotriva ei.

Această unitate a filozofiilor presupune o infinitate de legături de la ţară la ţară.

Să luăm două momente importante ale filozofiei germane: 1) de la *Critica raţiunii pure* a lui Kant (1781) pînă la moartea lui Hegel (1831); 2) de la Husserl (1859—1938) pînă la Heidegger (născut în 1899). Nu vom putea înţelege importanţa lor fără a ţine seama de numeroasele traduceri franceze, engleze, italiene, spaniole, ruse care însoţesc fiecare lucrare. Ele măsoară iradierea care integrează în viaţa Europei două mişcări majore ale gîndirii filozofice germane.

În cazul existenţialismului, este de remarcat că reinterpretările franceze aparţinînd lui Sartre şi Merleau-Ponty sînt cele care l-au relansat din nou în direcţia lumii, îndeosebi a Americii Latine.

• *Nici o problemă în ce priveşte ştiinţa obiectivă: în Europa, încă de la primele succese, ea este una singură.*

Este dificil de atribuit unei naţiuni europene beneficiul sau meritul unei invenţii sau alteia, în aşa măsură ele au fost elaborate pretutindeni în acelaşi timp, prin etape care interesează, rînd pe rînd, toţi savanţii Europei.

Oricare exemplu ar fi bun. Cel al revoluţiei făcute de Kepler — despre care a apărut frumoasa carte a lui Alexandre Koyré (1962) — este perfect. Kepler (1571—1630) este legat de o familie spirituală, predecesorii săi (în primul rînd Copernic), contemporanii (în primul rînd Galilei), discipolii săi. Dacă am nota pe o hartă locurile lor de naştere, locurile de activitate, întreaga Europă ar fi presărată cu puncte negre.

Medicina, biologia, chimia nu scapă regulii. Despre nici una dintre ştiinţe nu se poate afirma, chiar şi pentru un interval de timp foarte limitat, că a fost germană, engleză, franceză, italiană, poloneză... Întotdeauna a fost europeană.

• ***În ce priveşte ştiinţele umaniste specifice, mişcările lor se prezintă mai degrabă — ca cele ale filozofiei — drept mişcări naţionale cu difuzare europeană rapidă.***

Sociologia este mai ales de origine franceză, economia politică a ultimilor cincizeci de ani — o reuşită mai ales engleză sau anglo-saxonă, geografia — atît germană cît şi franceză (Ratzel şi Vidal de la Blanche). Istoria — mai ales germană în secolul al XIX-lea, dominată de marele nume al lui Leopold von Ranke (1795—1886), a ţinut istoriografia europeană sub amprenta erudiţiei şi reconstrucţiilor sale meticuloase. Astăzi, situaţia este mai puţin simplă, dar istoriografia europeană — devenită în realitate istoriografie mondială — avansează cu una şi aceeaşi mişcare. Dominată de o şcoală franceză constituită începînd cu Henri Berr, Henri Pirenne, Lucien Febvre, Marc Bloch, Henri Hauser, Georges Lefebvre, sprijinită de economişti ca François Simiand sau de sociologi ca Maurice Halbwachs. Ea se doreşte a fi sinteza tuturor ştiinţelor umaniste şi a reînnoit metodele şi perspectivele istorice.

• ***Literatura reprezintă unitatea cea mai imperfectă. Mai mult decît o literatură europeană, există literaturi naţionale între care există numeroase raporturi, dar şi vii opoziţii.***

În acest domeniu unitatea este cea mai imperfectă (din fericire, desigur), în măsură în care literatura — eseu, roman, teatru — se bazează pe ceea ce deosebeşte cel mai mult civilizaţiile naţionale: limba, viaţa cotidiană, modul de a reacţiona la durere, la plăcere, la ideea de dragoste, de moarte, de război; modul de a se distra, de a mînca, de a bea, de a lucra, de a crede... Prin intermediul literaturii lor, naţiunile redevin personaje, indivizi care pot fi analizaţi, chiar psihanalizaţi, graţie acestei mărturii esenţiale.

Bineînţeles, între aceste literaturi există convergenţe evidente şi durabile, ele admit mode: de exemplu, în secolul al XIX-lea un val de romantism a urmat în întreaga Europă raţionalismului „Luminilor"; apoi realismul social a urmat romantismului... Un joc neîncetat de „influenţe" — influenţe de şcoli, influenţe individuale — nu încetează să se repercuteze de la o operă la alta. Dar rămîne evident, de asemenea, că fiecare lucrare literară pătrunde într-un mediu social şi spiritual particular, mai mult, într-o experienţă personală originală. Nu se poate vorbi nicicum de unitatea unei literaturi naţionale. Atunci cum să vorbeşti *a fortiori* de unitate europeană în acest domeniu?

De altfel, nu se ridică un obstacol major, cel al limbii? Nici o traducere nu va putea reda deplin o experienţă literară. Fiecare din marile limbi europene ascunde faţă de celelalte o parte a comorilor ei. Chiar şi dacă una dintre ele ar dobîndi primatul şi ar constitui un mijloc de comunicare, ca latina odinioară, sau franceza în secolul al XVIII-lea...! Supremaţia lui Voltaire de la Sankt Petersburg la Paris înseamnă supremaţia limbii franceze, care singură o explică. Astăzi, revenirea la o limbă unică este posibilă pentru ştiinţă (de fapt ea a creat aproape o limbă artificială, *una* cu termeni internaţionali), dar nu pentru literatură. Cu atît mai puţin cu cît aceasta devine pe zi ce trece un limbaj de masă. Franceza „internaţională" din secolul al XVIII-lea nu exista de fapt decît pentru o elită restrînsă.

• *O Europă culturală de salvat sau de desăvîrşit?*

Această unitate culturală, cu reuşitele şi imperfecţiunile sale, este oare suficientă în perspectiva unei Europe care ar decide să-şi desfiinţeze frontierele? Nu, fără îndoială, deoarece promotorii Europei politice se preocupă intens de acţiunea pe care o reformă chibzuită a învăţămîntului ar putea-o exercita în sensul unificării. Echivalarea diplomelor ar permite continuarea studiilor de la o universitate la alta şi ar putea crea — mai bine chiar decît una sau mai multe universităţi europene (principiu deja admis) — o viaţă de studii europene.

Nu ar însemna, practic, să se pună accentul, neapărat, pe un umanism modern, larg deschis asupra limbilor vii, cele ale Europei?

Unităţile solide: economia

Europa este de multă vreme cuprinsă în verigile unei economii unitare; în fiecare epocă, viaţa ei materială se desfăşoară în jurul unor centre autoritare, privilegiate.

În ultimele secole ale Evului Mediu, totul confluează spre Veneţia; totul pleacă de acolo. La începuturile epocii moderne, centrul de gravitaţie se situează un moment la Lisabona, apoi la Sevilia sau mai bine spus oscilează între acest din urmă oraş şi Anvers, pînă în ultimul sfert al secolului al XVI-lea. După aceea, la începuturile secolului al XVII-lea se instaurează supremaţiile comerciale din Amsterdam, pînă în primii ani ai secolului al XVIII-lea, apoi cele din Londra care vor dura pînă în 1914, ba chiar pînă în 1939. Întotdeauna a existat o orchestră şi un dirijor.

De fiecare dată aceste centre de gravitaţie sînt cu atît mai eficiente, în perioada avîntului lor, cu cît viaţa europeană nu se îndreaptă singură spre ele, ci aduce cu sine şi viaţa puternică a lumii. Pentru Europa, în jurul războiului din 1914, Londra nu înseamnă doar marea piaţă a creditului, asigurările maritime şi reasigurările, ci şi grîul Americii, bumbacul din Egipt, cauciucul din

Malayezia, cositorul din Bangka şi Billiton, aurul din Africa australă, lîna din Australia, petrolul din America sau Orientul Apropiat...

• ***Europa a format de foarte curînd un spaţiu material coerent, penetrat de o economie monetară agilă, animat de o circulaţie activă de-a lungul mărilor care o înconjoară, a fluviilor care o traversează, apoi a căilor terestre pentru căruţe sau pentru animalele de povară care-i desăvîrşesc dotarea.***

Foarte curînd animalele de povară au învins marea barieră a Alpilor prin trecătorile Brenner (spre Veneţia), Gothard, Simplon (spre Milano), Mont-Cenis. Limbajul curent desemnează sub numele ciudat de „mari trăsuri" convoaiele de catîri care animă traficul, de o parte şi de alta a masivelor, şi care au permis economiei italiene să iradieze spre nordul şi nord-vestul european, aducîndu-şi aici stofele de lux şi produsele Levantului. La Lyon, în secolul al XVI-lea, transportul pe roţi, navigaţia fluvială şi „marile trăsuri" din Alpi se completează, spre marea prosperitate a comerţului şi tîrgurilor oraşului...

O dată cu drumurile de fier, începînd de la mijlocul secolului al XIX-lea, dispare definitiv anchiloza şi inerţia Europei continentale, unde se extinde treptat o civilizaţie materială cu schimburi rapide, cu releele supraîncărcate ale oraşelor industriale şi comerciale.

Despre această îndelungată istorie, să dăm două exemple, nu pentru a explica, ci pentru a sugera. Mai întîi acele *mude*, caravanele galerelor comerciale ale Veneţiei. În secolul al XV-lea, reţeaua lor se află mai ales în Mediterana, dar unele ajung pînă la Londra şi Bruges, iar căi terestre animate, îndeosebi cele din Brenner, ajung la Veneţia, unde negustorii germani posedă un mare magazin comun, Fondego dei Tedeschi, în apropierea podului Rialto.

Un alt exemplu, din secolul al XVI-lea, este cel al circuitelor de bani şi scrisori de schimb care trec din loc în loc, începînd de la Sevilia. De fapt, întotdeauna, sau

aproape întotdeauna, sînt aceleaşi sume care trec din loc în loc în circuitul schimburilor şi plăţilor.

Înţelegem, în aceste condiţii, de ce aceleaşi ritmuri ciclice afectează, aproape în acelaşi moment, diferitele regiuni ale Europei. În secolul al XVI-lea, în Spania începe o creştere enormă a preţurilor ca o consecinţă a afluxului brutal din America al unei mari cantităţi de metale în monezi. Această creştere se va repercuta în întreaga Europă occidentală şi va ajunge pînă la Moscova, în centrul unei economii încă primitive.

• ***Aceasta nu înseamnă că întreaga viaţă europeană evoluează în acelaşi ritm sau se aliniază aceluiaşi nivel. O linie ce ar începe fie la Lubeck, fie la Hamburg, pentru a ajunge apoi la Praga şi Viena iar apoi la Adriatica desparte o Europă avansată din punct de vedere economic, în vest, de o Europă întîrziată în est, ceea ce ne-a fost semnalat deja de realitatea situaţiei ţăranilor. Această deosebire nu este departe de a se şterge. Dar acest lucru nu se poate împlini deocamdată.***

Mai mult încă, în chiar interiorul Europei evoluate există regiuni avansate, „poli de creştere", care separă zone mai puţin evoluate, unele înapoiate, „subdezvoltate". Şi astăzi încă, în aproape fiecare ţară din Europa, unele regiuni rămîn înapoiate în raport cu ansamblul, cu atît mai mult cu cît noile creaţii sînt atrase firesc, de centrele cele mai vii.

În realitate nu poate exista niciodată o circulaţie, o economie comună, fără deosebiri de voltaj sau de nivel, fără regiuni care conduc şi altele care sînt conduse. Dezvoltarea şi subdezvoltarea rămîn în legătură, depind una de alta. Este ceea ce sugerează în rezumat istoria băncilor în Franţa: din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, avîntul lor se datorează mobilizării tîrzii, în beneficiul unor organisme menite să crească — cum este *Crédit Lyonnais*, creat în 1863 — din economiile şi capitalurile inactive, sau pe jumătate inactive, din unele regiuni şi ţinuturi franceze. Acestea din urmă vor suferi

în schimb şocul unei prime treziri şi angrenări în viaţa generală.

• *Premisele Pieţei Comune: legătura economică ce uneşte de multă vreme Europa, în pofida economiilor regionale sau naţionale diversificate, poate fi oare organizată într-o unitate coerentă în care toate părţile să depindă de întreg?*

Este problema pe care o ridică seria de tentative lansate începînd cu sfîrşitul celui de-al doilea război mondial, dintre care Piaţa Comună este cea mai reuşită, deşi nu este singura şi nici prima.

Totul s-a datorat fără îndoială situaţiei dezastruoase a Europei după 1945; această prăbuşire absolută era îngrijorătoare pentru echilibrul mondial. De unde aceste prime măsuri constructive: înfiinţarea la Londra a Comitetului pentru Europa Unită (mai 1947), Planul Marshall (3 iulie 1947), conceput din motive diferite — unele politice, militare, altele economice, culturale, sociale. Europa — *o anumită* Europă — încearcă astfel să se edifice.

Pentru moment, intenţionăm să ne limităm doar la problemele economice. Din acest punct de vedere, eşecul A.E.L.S.-ului, al Europei celor Şapte („naufragiaţii", cum spune un ziarist), deschide calea şi viitorul „Europei celor Şase", ceea ce în limbajul curent este desemnat sub numele clar de Piaţa Comună şi care pune în cauză toate comunităţile în Şase — C.E.C.O., creată în 1951; C.E.E., Euratomul, ambele rezultate ale Tratatului de la Roma din 25 martie 1957. Deocamdată este o soluţie parţială, dar care, dacă Europa se creează cu adevărat, se va extinde în profunzime şi la suprafaţă, prin cererile de asociere ale Turciei, Greciei, Danemarcei, Irlandei, Elveţiei, Austriei, Angliei.

Toate aceste cereri de aderare se află încă în stadiul incipient (aceste rînduri sînt scrise în februarie 1962). Piaţa Comună are deci o şansă evidentă să se mărească pentru a cuprinde întreg spaţiul clasic al Europei

(dacă-i este interzis să ajungă „pînă la Urali"). Dintre aceste cereri cea mai importantă este a Angliei.

Prin intermediul Pieţei Comune se pot deci studia şansele unei uniuni economice europene.

• ***Formarea C.E.E., cu alte cuvinte a Pieţei Comune, datează de la laborioasele negocieri ale Tratatului de la Roma (25 martie 1957), ale cărui multiple prevederi au fost aplicate de la 1 ianuarie 1958.***

Este vorba aici de o experienţă de scurtă durată încă şi asupra căreia trebuie să ne pronunţăm cu prudenţă.

Incontestabil, viguroasa dezvoltare a celor Şase în ultimii patru ani este în acelaşi timp rezultatul unei conjuncturi mondiale favorabile şi a repercusiunilor, şi ele favorabile, ale primelor măsuri de asociere. Deschiderea progresivă a fost un accelerator evident, după cum dovedeşte creşterea schimburilor între ţările interesate.

Totuşi, esenţialul experienţei priveşte viitorul. Programul progresiv al Tratatului de la Roma prevede o serie de etape. Se pune deci problema: primele realizări care au marcat un pas spre unitate sînt oare de bun augur pentru un viitor care, pe hîrtie, prevede o totală integrare economică?

Contrar previziunilor pesimiste, industriile celor Şase (inclusiv industriile franceze ce puteau fi dinainte considerate mai fragile decît industriile germane) s-au adaptat Pieţei Comune. Pentru ele au urmat schimbări de structură, o tendinţă evidentă de concentrare care a favorizat întreprinderile mari, de exemplu, în Franţa, Regia Renault, sau grupurile Péchiney, St-Gobain... A trebuit de asemenea să se procedeze la reconversiuni: de exemplu, în sectorul cărbunelui, unele mine puţin rentabile trebuie închise, aceste regrupări înscriindu-se pe linia unei evoluţii necesare, dacă nu plăcute.

Cu siguranţă, dacă industriile ar fi fost singurele prezente, acordurile şi compromisurile nu ar fi ridicat probleme. În starea actuală a tehnicii, industria prezintă o plasticitate evidentă faţă de intervenţii şi planuri. Tot

aşa, problemele de credit nu ridică dificultăţi, fiind legate de soliditatea monedelor şi de sprijinirea lor reciprocă. Monedele europene au cunoscut o perioadă destul de lungă de stabilitate şi soliditate, în asemenea măsură că dolarul a încetat temporar să fie singura monedă *standard*, echivalentă în aur, pentru rezervele naţionale.

Aceasta ar fi partea roză, liniştitoare a Pieţei Comune. Dar există şi umbre — politice (despre care vom vorbi imediat) şi economice.

Umbrele economice privesc: a) limitele europene ale Pieţei Comune; b) limitele ei extraeuropene; c) problemele interne ridicate de dificilele adaptări agricole.

Europa celor Şase este evident incompletă. Spre vest există goluri importante. Spre est se ridică bariera „cortinei de fier" în spatele căreia s-a dezvoltat de fapt o altă Piaţă Comună, C.A.E.R. Marea problemă este evident intrarea eventuală a Angliei, problemă ridicată în principiu încă din 1961, dar care întîmpină încă dificultăţi. Nu va fi simplu. Pentru a se alătura tineretului Europei, Anglia ar trebui să-şi destindă puternic legăturile care o mai leagă de Commonwealth, să renunţe la regimul său economic *preferenţial* cu fostul ei Imperiu. Din punct de vedere economic, aceasta ridică probleme, îndeosebi cea a acordului ţărilor din Commonwealth; din punct de vedere psihologic, ar însemna într-un fel să fie întoarsă ultima pagină a celei mai glorioase întreprinderi imperiale cunoscute de istorie.

Există, nu mai puţin, *problema raporturilor Pieţei Comune cu restul lumii, îndeosebi cu Africa de la sud de Sahara*. Franţa însărcinîndu-se, pînă la noi ordine, cu Africa de Nord (în sensul restrîns, fără Egipt şi Libia); problema raporturilor cu *Commonwealth* în viitor; problema ridicată încă din 1962, a raporturilor cu piaţa *Statelor Unite*; o piaţă atlantică „colosală" ar putea devora mica Piaţă Comună. S-ar putea spune: Europa — prima etapă; Atlanticul — a doua; Lumea — a treia, dar asta ar însemna să cedăm unei perspective prea optimiste. Aceste probleme au, de asemenea, o natură politică. Politica nu intervine aici pentru a le simplifica.

Problemele agricole interne, cu pondere economică de prim rang şi cu o valoare capitală pentru viitorul Pieţei Comune, sînt teribil de complicate.

O evoluţie ireversibilă antrenează lumea ţărănească a Europei, această lume admirabil de puternic înrădăcinată, dar a cărei productivitate, aşa cum o indică cifrele, este destul de slabă.

Cei Şase numără 25 de milioane de ţărani (inclusiv familiile) la 160 milioane de locuitori. M. Mansholt, fost ministru olandez al agriculturii, vicepreşedinte al C.E.E., declara recent că în următorii ani 8 milioane din aceşti ţărani vor trebui transferaţi în munci neagricole.

Modernizarea agriculturii presupune în realitate sporirea randamentului lucrătorilor, reducerea numărului lor în măsura în care această productivitate sporită pretinde o mecanizare avansată, în măsura, de asemenea, în care veniturile agricole, luate în mare, nu sînt chemate să crească în ritmul general al economiei europene.

Ceea ce sporeşte într-o economie în expansiune sînt, în mod necesar, produsele industriale şi *serviciile. În ţările noastre dezvoltate*, creşterea veniturilor nu mai antrenează o cerere proporţională de bunuri alimentare. Dacă venitul meu creşte, îmi cumpăr un automobil, un aparat de radio, cărţi, haine, fac o călătorie, merg la teatru, dar nu-mi sporesc consumul de pîine, de carne şi, să sperăm cel puţin, de vin sau alcool.

Pe scurt, pentru ca veniturile agricole să crească în ritmul celorlalte sectoare ale ţării, pînă în 1975 un ţăran din trei trebuia să părăsească cîmpul care ar fi trebuit apoi să producă mai mult cu un număr mai mic de producători. Viteza anuală a degajării sectorului agricol ar trebui să fie de 4%, în vreme ce ea este în prezent de 2% în Marea Britanie, de 1,5% în Franţa. În acest ritm, Marea Britanie ar avea nevoie de douăzeci şi doi de ani iar Franţa de douăzeci şi şapte pentru a înfăptui conversiunea dorită. Şi aceasta fără a lua în calcul unele surprize posibile: în Italia, unde se află cea mai mare masă ţărănească (4 500 000), reducerile se fac de fapt pe seama muncitorilor agricoli şomeri;

structurile agricole rămîn aproape neschimbate în pofida mişcării înregistrate.

În aceste condiţii, preţurile agricole europene nu sînt competitive pe piaţa internaţională, unde excedentele americane şi canadiene se vînd la preţuri foarte joase, mai scăzute chiar decît pe propriile pieţe interne datorită subvenţiilor guvernamentale. Preţurile ridicate ale agriculturilor europene nu sînt deci posibile decît datorită protecţiilor vamale care le izolează pe piaţa mondială.

Cealaltă problemă foarte gravă pentru Piaţa Comună constă în deosebirea foarte mare dintre producţiile şi preţurile agricole pe ţări.

Franţa, ţară excedentară, nu-şi poate desface produsele (cereale mai ales) decît la preţul mondial, ceea ce obligă guvernul să le cumpere la preţul de pe piaţa internă şi să le revîndă în pierdere în exterior. Astfel, în 1961 s-a vîndut grîu şi orz francez Chinei comuniste, carne congelată Rusiei... Italia şi Olanda se află în aceeaşi poziţie excedentară ca şi Franţa în ce priveşte fructele şi legumele şi, respectiv, produsele lactate. Germania este, dimpotrivă, importatoare în numeroase sectoare agricole, dar ea cumpără din afara Pieţei Comune şi nu ţine să renunţe la contrapartida de exporturi de care beneficiază.

Preţurile agricole sînt diferite de la o ţară la alta, potrivit productivităţii şi gradului de protecţie pe care guvernele au dorit sau au fost nevoite să le acorde agricultorilor. Astfel preţul la cereale cel mai scăzut este cel al Franţei, cel mai ridicat este cel al Germaniei, preţul la lapte cel mai scăzut este al Olandei etc. La ce nivel trebuie egalizate preţurile?

În sfîrşit, deoarece agriculturile vor trebui modernizate iar operaţiunea va fi costisitoare, cine va suporta acest cost considerabil? Soluţia adoptată la Bruxelles (14 ianuarie 1962) constă în atribuirea acestei sarcini comunităţii în ansamblu. Această soluţie defavorizează Germania, ţară industrială în primul rînd. Dar ţările preponderent agricole — Franţa, Italia, Olanda — au refuzat să treacă la a doua etapă industrială dacă

prima etapă a politicii agricole nu este cel puţin definită. Acordul a fost atît de greu de obţinut (200 ore de discuţii) încît la un moment dat la Bruxelles s-a crezut că însăşi soarta Pieţei Comune este pusă sub semnul întrebării. Ceea ce l-a făcut pe un ziarist să exclame mucalit că „Europa care a înghiţit cu plăcere oţelul, cărbunele şi atomul refuză legumele şi fructele".

Acordul prevede termene: primele măsuri nu ar urma să fie aplicate decît în iulie 1962. Dar guvernele şi sindicatele agricole ştiu că de acum înainte timpul le este măsurat pentru o adaptare ineluctabilă.

Circulaţia prevăzută a produselor agricole va fi liberă, cu plata taxelor compensatoare egale cu diferenţele dintre nivelurile de preţ. Principiul va necesita punerea la punct de instituţii, de controale, de reguli. Este de prevăzut un întreg contencios. În acelaşi timp, trebuie stabilit la frontierele comune ale celor Şase un sistem vamal unic, calculat în baza mediei tarifelor proprii fiecărui membru al asociaţiei, în caz contrar echilibrul intern fiind perturbat de disonanţele vamale...

Astfel se desăvîrşeşte o unitate vamală, un *Zollverein*, garantată de o economie comună. Se vor opri lucrurile la acest stadiu? Nu. Se pune problema unei unităţi politice.

Unităţile aleatorii: politica

În problema unităţii cultura spune da, economia spune aproape da, în schimb politica este reticentă. Ea are motive, bune, mai puţin bune, false de asemenea, şi care răspund unor preocupări fie desuete (din secolul al XIX-lea), fie foarte actuale, ba chiar de-a dreptul „prospective".

Adevărul este că Europa întreagă se află de multă vreme prinsă în acelaşi joc politic, din care nici un stat nu a ieşit vreodată fără riscul de a se pierde. Dar acest joc nu tinde spre unificarea politică: dimpotrivă, el o divizează în grupuri ale căror componente au variat

adeseori, regula dominantă fiind de a împiedica ca o hegemonie să-şi impună legea întregii familii de state.

Desigur, nu din respect virtuos faţă de libertatea altuia: fiecare stat acţionează de fapt cu egoism, numai pentru el. Numai dacă acţionează prea bine se va trezi într-o zi cu celelalte state aliate împotriva lui.

Acesta a fost în mare principiul „echilibrului european". Europa anului 1962 a renunţat oare cu adevărat la acest joc secular?

- ***Secolul al XIX-lea, care l-a practicat fără încetare, nu a inventat nici „echilibrul european", nici „concertul european", nici „balance of power".***

În realitate, acest sistem dezagreabil durează de secole. Nu l-au creat calculele savante ale ambasadorilor, nici chiar cele ale stăpînilor lor, ci mai degrabă invers, jocul unui echilibru spontan, semiconştient este cel care s-a impus oamenilor politici.

Regula se dovedeşte a fi mereu aceeaşi. Dacă un stat pare a fi prea puternic, chiar fără să fie în realitate (cum a fost Franţa în vremea lui Francisc I, în 1519—1522), vecinii lui se îndreaptă spre celălalt platan al balanţei pentru a face contrapondere şi a-l obliga la mai multă înţelepciune şi măsură. Înfrîngerea de la Pavia (1525), captivitatea regelui Franţei dovedesc că a fost o greşeală: omul prea puternic era Carol Quintul. Orientarea tinde atunci spre celălalt taler, invitaţi fiind chiar şi turcii la acest joc al contraponderilor.

Puterea crescîndă a statelor va face tot mai periculoase aceste calcule aleatorii. Anglia singură va putea practica, nepedepsită, de pe insula ei, acel *balance of power*: plasată în afara acestui continuu joc de basculă, ea se mulţumeşte să-l întreţină cu banii şi trupele ei, mai ales însă cu bani. Multă vreme ea a jucat împotriva Franţei, aliindu-se automat cu adversarii acesteia, dar cînd Germania (după ce a învins Franţa în 1871 pentru că Anglia, şi în spatele ei Europa — de altfel divizată, nu a oprit-o) devine mult prea puternică, mai ales după

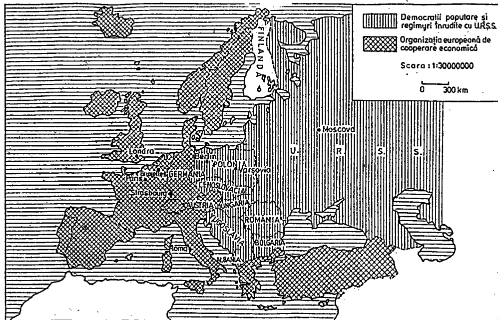
1890 în urma *avîntului său economic şi a creşterii demografice*, atunci intervine Antanta Cordială, apoi Alianţa franco-rusă. Situată în mijlocul adversarilor săi, Germania este prea puternică pentru a nu turba de furie că este astfel dirijată, dar totuşi nu destul de puternică pentru a-i convinge pe ceilalţi de superioritatea ei inevitabilă. Se va declanşa războiul.

Lumea actuală este şi ea prinsă în magia unui „echilibru" care, de la Europa, s-a extins la întreaga planetă. Lumea s-a împărţit în două tabere, „Estul" şi „Vestul", între care neutrii încearcă o a treia cale, care nu este cea bună decît dacă forţa ar fi de partea ei. Un sistem vechi, cu siguranţă, un angrenaj în care trupul lumii ar putea fi prins în întregime, ca de atîtea ori trupul Europei.

• ***Eşecul unităţilor violente: singura lecţie a acestei istorii monotone este că violenţa nu a fost niciodată suficientă pentru ca cineva să ocupe în întregime casa europeană.***

Fără a ne întoarce pînă la Carol cel Mare, să ne oprim o clipă la *Carol Quintul* (1500–1558), cel mai puţin detestabil, cel mai simpatic poate din aceşti candidaţi nefericiţi la hegemonie. El visează să cucerească Creştinătatea şi, sub autoritatea lui, s-o apere împotriva Necredinciosului musulman şi a Reformei. „Ideea imperială" este alimentată la Carol Quintul de vechile surse ale cruciadei spaniole.

Nimic nu i-a lipsit împăratului, nici trupele, nici şefii admirabili, nici devoţiunile pasionate; a avut sprijinul marilor bancheri ca familia Fugger; a avut o diplomaţie fără pereche, controlul mării şi, pentru a sfîrşi, „comorile" Americii: sub domnia lui, Spania devine castelul de apă care repartizează producţia de aur şi argint a minelor americane, în funcţie de balanţele comerciale, dar şi în funcţie de urgenţele politice. A eşuat el în faţa Franţei, aşa cum s-a susţinut? Da şi nu. Da, pentru că nici unul din succesele sale nu i-a permis să înfrîngă această Franţă enormă (la viteza, sau mai degrabă la

17. Cele două Europe.

încetineala comunicaţiilor de atunci) şi care este plasată în „inima“ statelor lui. Semnează cu ea, în 1529, o pace de compromis. Mai tîrzu, eşuează împotriva Germaniei protestante (1546, 1552—1555), îşi uzează forţele împotriva Islamului turc: Islamul ameninţă Viena şi hărţuieşte coastele Spaniei pînă la Gibraltar şi mai departe.

De fapt, unanimitatea europeană este cea care l-a înfrînt pe Carol Quintul, prin toate mijloacele, inclusiv alianţa — pe atunci scandaloasă, orice s-ar spune — cu sultanul.

Ludovic al XIV-lea nu s-a impus Europei decît în cursul slabilor ani economici din secolul al XVII-lea. A avut loc atunci un fel de repliere asupra forţelor tradiţionale, repliere de care profită Franţa ţărănească şi puţin capitalistă pe care regimul său dur (pînă la moartea lui Colbert, în 1683) o menţine disciplinată. Cînd economia lumii se reanimă, începînd din 1680 poate, partida se joacă cu iuţeală: încă în 1672, inundaţiile din Olanda interziseseră armatei franceze accesul la Amsterdam; în 1688, Wilhelm de Orania este, într-un fel, stăpînul Angliei; în 1692, flota lui Tourville este practic scoasă din joc în lupta de la Hougue. În vastul război pentru succesiunea Spaniei, Franţa nu poate face faţă tuturor duşmanilor săi, nici să pună mîna pe Peninsula Iberică şi, prin ea, pe bogăţiile Americii spaniole.

Aventura lui Napoelon nu intră oare în aceeaşi schemă? Atîtea victorii pe de o parte, dar, pe de alta, ireparabila înfrîngere de la Trafalgar (1805)! În vreme ce cucerirea franceză este prizonieră pe vasta întindere a Europei, Anglia se poate desfăşura pe imensitatea apelor. Vor fi suficiente 100 sau 150 de bărci pentru a interzice traversarea acelui Pas-de-Calais care se credea că poate fi trecut în 1805, şi chiar a Strîmtorii Mesina: în vreme ce Neapole se afla în mîinile francezilor sau ale lui Murat, Sicilia a rămas refugiul Bourbonilor.

În aceeaşi schemă intră Germania hitleristă, care a reunit împotriva ei o coaliţie pe măsura ameninţării sale: de fapt, cea mai mare parte a lumii.

• ***Piață Comună și unitate politică: se poate realiza astăzi unitatea politică a Europei nu prin violență, ci prin voința comună a partenerilor? Programul se conturează, el stîrnește un entuziasm evident; dar ridică și dificultăți serioase.***

Am semnalat deja cîteva din aceste dificultăți: îndeosebi faptul că este în joc doar Europa occidentală (Europa a trebuit să fie constituită „din ceea ce mai rămăsese"); apoi că unificarea ei ridică probleme extraeuropene, în măsura în care ea afectează, pe planul economiei și al politicii, echilibrul lumii. Un bancher declară (14 noiembrie 1958): „În unele părți ale lumii există temerea că Uniunea Europeană, datorită coeziunii sale, să nu adopte o politică discriminatorie față de țările terțe", adică să nu procedeze la opțiuni: cum ar fi preferința ei pentru produsele tropicale din Africa subsahariană în detrimentul celor din America Latină...

Dar primele dificultăți sînt interne, instituționale, desigur nu din acelea care pot fi ușor rezolvate printr-un tratat sau un compromis.

Este oare posibil ca guvernele „Europei Națiunilor", potrivit expresiei generalului de Gaulle, să facă concesii, să-și sacrifice o parte din drepturile lor suverane?

La 8 august 1950, André Philip declara deja în Consiliul Europei: „De un an, adunarea noastră a acceptat toate compromisurile pentru a evita dezacorduri. Rezultatul? Nu s-a făcut nimic. Lumea se va dezinteresa de noi dacă mîine nu vom dovedi că am venit aici pentru a crea cu adevărat Europa." La 17 august, același om politic amenință că „va merge să facă Europa în altă parte".

Peste unsprezece ani, la 10 ianuarie 1962, la Bruxelles, ministrul de externe belgian, Paul-Henri Spaak, declară în ajunul acordului agricol care va fi încheiat la 14 ianuarie (dar el nu știe încă): „Totul mă face să cred că nu poate exista o Europă unită și eficace fără supranaționalitate. Europa patriilor este o noțiune săracă și insuficientă... Cît voi trăi voi combate regula unanimității și a dreptului de veto. Am trăit experiența

O.N.U. în urmă cu cîteva săptămîni, şi cea a veto-ului opus de sovietici. Am trăit mai recent o experienţă analoagă la N.A.T.O.; poziţia unui singur membru a împiedicat N.A.T.O. să ia o atitudine fermă şi constructivă în problema germană şi în chestiunea Berlinului. Ceea ce se întîmplă în prezent la Palatul Congreselor în problemele agricole nu este de natură să-mi schimbe părerea. Caut în van să descopăr spiritul comunitar în aceste dezbateri. Fiecare apără interesele agricultorilor săi... Dacă nu ar exista blestemata regulă a unanimităţii negocierile Consiliului celor Şase ar merge mult mai repede... Ni se oferă o Europă a naţiunilor în domeniul politicii externe. Ce altceva înseamnă decît a crea haos? De exemplu, cinci ţări s-ar putea înţelege în chestiunea Chinei comuniste şi a şasea să blocheze toate deciziile... Mă întreb deci dacă este bine să se renunţe la spiritul de supranaţionalitate în aces domeniu."

Toate aceste argumente sînt bune. Dar într-o adunare *foarte divizată* regula majorităţii nu este în mod necesar un panaceu pentru a rezolva problemele. Se poate forma o majoritate prin negocieri, prin compromisuri între grupuri, ceea ce în asemenea ocazii se numesc „conversaţii pe culoare", care nu reprezintă însă în mod necesar o politică mai coerentă, sau mai dezinteresată decît negocierile ameninţate de veto. Problema esenţială rămîne a şti pînă la ce punct tendinţele politice ale actualelor state din Europa sînt susceptibile să ajungă la unison, cel puţin în cîteva aspecte esenţiale, profunde. Altfel, periculoasele aventuri ale „echilibrului european" se vor regăsi în interiorul noii case!

Unitatea preconizată trebuie să fie pusă sub semnul libertăţii deciziilor — spun şi repetă partizanii ei.

Un om de afaceri german (1958) nu doreşte nici o preponderenţă — nici o Europă napoleoniană, nici o Europă hitleristă. „O unitate bazată astfel pe forţă nu poate decît să provoace o explozie de îndată ce strînsoarea naţiunii dominatoare se relaxează. Astăzi, în treacăt fie spus, avem în faţă un model identic: statele grupate în Pactul de la Varşovia în jurul puterii *ruse* (sic) sînt conduse, economic cît şi politic, din punctul de vedere al

interesului *rus* economic cît şi politic, din punctul de vedere al interesului rus (sic)."

Acest citat, între sute de altele asemenea, limpezeşte problema. Pentru mulţi este vorba de a grupa Europa, sau „ceea ce a mai rămas", împotriva pericolului sovietic. Este evidentă politica americană a „scutului" împotriva U.R.S.S. În cursul dezbaterii planului Schumann (C.E.C.O.), la 15 decembrie 1951, preşedintele consiliului francez, Paul Reynaud, este categoric: „Să ne amintim că abandonarea politicii Pentagonului de a apăra Europa pe linia Pirineilor se datorează generalului Eisenhower, care nu a încetat să repete că ţările europene, cu Franţa în frunte, doresc Europa. Trageţi singuri concluziile care rezultă din respingerea planului."

În faţa acestui calcul evident politic, şi chiar militar, se poate imagina un altul, mai rezonabil, fiind mai realist. Iată cum senatorul André Armengaud, membru al Adunării parlamentare europene, situează problema într-o remarcabilă conferinţă ţinută în februarie 1960: Europa, consideră el, este prinsă între avîntul unei economii socialiste, născută în octombrie 1917 la „Petrograd" şi „despre care toţi economiştii clasici afirmaseră că nu are viitor", şi imensa eliberare, la scară mondială, a popoarelor colonizate de Europa. Apare pentru Europa obligaţia de a se organiza şi ea în mod revoluţionar, nu doar sub impulsul profitului capitalist care creează regimuri ale căror avantaje sînt „rezervate unor minorităţi", ci în funcţie de utilizarea optimă a mîinii de lucru. Deci o întoarcere de 180 de grade.

Are oare şanse să fie ascultată această abordare raţională a problemelor, nu în raport cu profitul în sine, ci cu avantajul pentru om, care transferă competiţia dintre Vest şi Est spre găsirea celei mai bune soluţii la problemele umane ale societăţii secolului al XX-lea?

Nu este oare vorba de a şti dacă unitatea europeană va fi realizată, dacă ea este viabilă, ci şi dacă ea va fi acceptată de cele două blocuri care îşi împart supremaţia lumii. Şi unul şi altul se pot îngrijora fie de pretenţiile economice, fie de orientarea politică eventuală a Uniunii. Va da ea naştere unei Europe paşnice, cu o

Germanie prosperă şi astfel resemnată cu modificările aduse fostelor ei frontiere; sau unei Europe agresive? Unei Europe care va accepta să-şi folosească ponderea pentru soluţionarea subdezvoltării mondiale (de care depinde viaţa tuturor în lumea de astăzi, cu destine indisolubil legate), sau care, incapabilă să se plaseze dintr-odată în viitor, va crede că se află încă pe vremea calculelor înguste ale naţiunilor, „naţiunea Europa" preluînd în aceste calcule ştafeta unor ambiţii desuete? Pe scurt, unei Europe inventive, factor de pacificare, sau unei Europe învechite, factor de tensiuni de care sîntem prea sătui?

• ***Aceasta înseamnă a pune întrebarea fundamentală: ce mai poate face pentru lumea de mîine civilizaţia europeană?***

Trebuie oare spus că aceasta pare a fi una din cele mai minore preocupări ale constructorilor Europei? Discuţiile lor prudente despre vămi, nivelul preţurilor şi producţiei, ca şi cele mai generoase din concesiile lor reciproce, nu atestă decît spiritul de calcul. Ele nu par vreodată să se îndepărteze de nivelul pur tehnic, foarte tehnic, de specialişti obsedaţi de speculaţiile remarcabile asupra economiei dirijate şi a *planning*-ului. Şi nimeni nu va contesta că ele nu sînt indispensabile.

Dar a da oamenilor, ca singură hrană, aceste suplimente înţelepte care fac o figură atît de tristă alături de entuziasmele, de patimile nu lipsite de raţiune care au răsculat Europa de odinioară sau de ieri — înseamnă să-i judeci greşit. Se poate construi o conştiinţă europeană colectivă doar pe cifre? Nu s-ar putea ca, dimpotrivă, ea să le scape, să le depăşească în mod imprevizibil?

Este îngrijorător să constatăm că Europa, ideal cultural ce trebuie promovat, se află pe ultimul loc pe lista programelor în lucru. Nu există nici o preocupare în ce priveşte mistica, sau ideologia, sau apele înşelător domolite ale Revoluţiei sau socialismului, sau apele vii ale credinţei religioase. Or, Europa nu va exista dacă nu

se va sprijini pe aceste vechi forţe care au făcut-o, care muncesc încă profund, într-un cuvînt dacă vor fi neglijate toate umanismele ei vii.

Ea nu are de ales: ori se va sprijini pe ele, ori fatalmente, într-o zi sau alta, ele o vor răsturna şi covîrşi. Europa popoarelor, — un program frumos, dar care rămîne a fi formulat.

Partea a doua

AMERICA

CAPITOLUL I

CEALALTĂ LUME NOUĂ: AMERICA LATINĂ

America oferă două mari ansambluri culturale. „America“, fără nimic altceva, adică Statele Unite (cărora trebuie să le adăugăm Canada, antrenată pe urmele lor): este Lumea Nouă prin excelenţă, cea a minunatelor realizări, cea a „vieţii viitorului“. Cealaltă Americă, cea mai vastă cealaltă jumătate de continent, pare să se acomodeze cu epitetul recent de „latină“ care i-a fost atribuit (către 1865, şi nu fără gînduri ascunse atunci) de către Franţa, şi apoi de către Europa. Este o Americă unică şi multiplă, foarte colorată, dramatică, dezbinată, divizată contra ei însăşi.

Dacă începem cu ea, o facem pentru a evita comparaţia imediată nu pentru a o zdrobi dinainte sub greutatea firească a imenselor programe ale Americii de Nord, ci pentru a o privi mai îndeaproape, aşa cum merită să fie observată: în umanismul ei de înaltă calitate, în problemele ei particulare, în progresele ei evidente. Ea a fost, nu de mult, foarte avansată faţă de cealaltă, ea a fost prima Americă bogată şi, din această cauză, rîvnită. Ieri. Apoi şansa s-a schimbat. Soarta actuală a Americii Latine este departe de a fi foarte fericită: ea este prea încărcată de umbre. Pentru ea încă nu s-a luminat cu adevărat de ziuă.

Spaţiu, natură şi societate: mărturia unei literaturi

Mai mult decît oricare altă regiune din lume, America Latină nu încetează să se schimbe, şi încă repede:

imaginile de ieri riscă, mîine, să nu mai valoreze nimic, sau să pară false.

Dacă nu o putem vedea cu ochii ei, trebuie să-i citim cel puţin admirabila literatură, directă, puţin sofisticată, naiv şi deschis angajată: ea oferă mii de călătorii în spirit, iar mărturia ei este de o claritate care depăşeşte tot ceea ce ne pot oferi reportajele, studiile sociologice, economice, geografice şi istorice (acestea din urmă totuşi, adesea excelente).

Ea dezvăluie, de asemenea, ceea ce nu are preţ, parfumul unor ţări şi al unor societăţi încă retrase, adesea secrete, în pofida jovialităţii şi sincerităţii cu care te întîmpină.

• ***America Latină este un spaţiu imens. Populaţia ei răzleaţă se pierde încă într-un veşmînt peste măsură de larg. Spaţiul este prea mare, această imensitate îi ameţeşte pe oameni.***

De cînd avionul a şters, a umanizat, a disimulat aceste dimensiuni colosale, călătorul străin riscă din ce în ce mai mult să piardă din vedere această coordonată de bază.

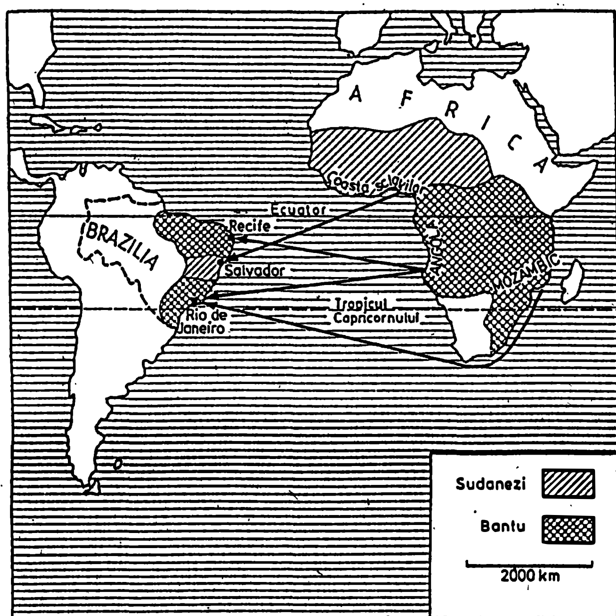
Ieri deja nu-ţi trebuiau mai mult de şase ore pentru a traversa bazinul amazonian, adică a-l survola, căci bazinul amazonian nu se traversează decît cu cele mai mari dificultăţi (*isto é matto*, asta este pădurea, cum zice brazilianul). Traversarea Anzilor, între Argentina şi Chile, se făcea cu bimotoare, iar aceste avioane uşoare se angajau chiar şi în valea Cumbra, zburînd cu puţin deasupra trenuleţului cu cremalieră, împinse de vînt cînd într-o parte cînd în alta a largii văi, dar *între* munţi, sub ei de fapt. Astăzi, cvadrimotoarele trec în fiecare zi pe deasupra obstacolului. Anzii nu se mai află decît la o distanţă de un sfert de oră, zece minute, de gheţarii care strălucesc în soare, înainte de a plonja spre cîmpia argentiniană goală, sau spre coasta chiliană. Şi mai ales aviaţia s-a generalizat: zumzetul ei vesel este acum acelaşi, pretutindeni în America Latină.

Dar de fapt numai călătorii privilegiaţi cunosc aceste salturi prodigioase, aceste excursii de lux care te iau de la Mexico, unde Nortes (vînturile din Nord) îngheţaseră

18. America spaniolă şi America portugheză.

în ajun plantele verzi ale grădinilor, pentru ca în numai cîteva minute, să te ducă în căldurile din Yucatan, de la Veracruz sau să te depună în apropierea apelor paradisiace şi florilor coastei Pacificului, la Acapulco. De asemenea, numai mărfurile preţioase sau rentabile sînt

19. Originea negrilor din America.

transportate pe calea aerului: fructele de mare din Chile, pe care avionul le duce la Buenos Aires, animale vii sau carne de calitate, pe care, pornind din Mendoza, le transportă peste Cordilieri, spre Santiago sau spre minerii din nordul deşertic al statului Chile.

Această aritmetică nouă a distanţelor rămîne deci o excepţie, în pofida aparenţelor. Pe aeroporturile din Rio de Janeiro, în fiecare minut decolează sau aterizează un avion. Dar călătorii transportaţi nu reprezintă decît o mică parte a populaţiei, burghezia ei dacă vreţi. Iar avionul, în America Latină, nu joacă rolul acelor *transporturi populare* (trenuri, autobuze, maşini particulare) pe care îl au în Europa reţelele ei dense de circulaţie.

America Latină trăieşte încă, ea a trăit, s-a format, într-un spaţiu măsurat cu pasul de oameni şi animale. Nu spunem cu viteza căilor ferate: acestea sînt rare; sau a

căilor rutiere — acestea, uneori superbe (*careteras* din Mexic) sînt puţin numeroase, în curs de construcţie sau de permanentă refacere. America Latină poartă încă marca acestor multiple încetineli.

Tocmai avînd în vedere această constrîngere a distanţei trebuie mers călare sau pe jos în imaginaţie, alături de *Martin Fiero*, acel *gaucho* al epocii eroice pe care l-a inventat în 1872 Jósé Hernández, sau alături de *Segundo Sombra*, ultimul gaucho liber şi rătăcitor prin pampasul argentinian, pe care l-a creat (1939) geniul lui Ricardo Guiraldes; trebuie văzută *brusa* din nord-estul brazilian, în „cadrilaterul" secetei şi foamei, *Os Sertoes*, de Euclydes de Cunha (1902); sau citite cele mai frumoase poveşti despre întinderea nemărginită a Argentinei interioare, populată încă de indieni, scrise, zi de zi, pentru ziarul *La Tribuna* din Buenos Aires în 1870 de Lucio Mansilla (*Una excursion a los Indios Ranqueles*) sau, şi mai bine, pe cele despre Patagonia, pe atunci complet nepopulată, a englezului naturalizat argentinian, Enrique Hudson (1841—1922).

Iată, în toată frumuseţea lor, şi călătoriile germanului Alexandre von Humboldt (1769—1859), cele ale francezului Auguste de Saint-Hilaire (1799—1835), şi unul şi celălalt străini, dar atît de îndrăgostiţi de ţările pe care le-au descris încît literatura sud-americană şi le-a însuşit imediat.

Una dintre imaginile cele mai vii ale acestor călătorii clasice este, fără îndoială, cea a convoiului de catîri, cu drumurile lor fixe, cu orarul aproape la fel, şi cu „haltele" lor, acele *ranchos* unde animale, mărfuri şi oameni făceau popas, seara, pentru a-şi relua drumul a doua zi. Acele caravane de catîri, primele transporturi, primele căi ferate, s-a spus... Au fost primele mijloace pentru stăpînirea spaţiului, sălbatic şi proliferant încă şi astăzi. Căci, sub ochii noştri, dacă omul nu prinde rădăcini ca în Occident, dacă îşi părăseşte pămîntul cu prea multă uşurinţă, o face pentru că ceva mai încolo spaţiul prisoseşte. Şi astăzi încă, fluvii de convoaie continuă să străbată inima continentului, ca în secolele al XVI-lea sau al XVII-lea, pentru a ajunge, la capătul cursei, în tîrgurile tradiţionale de animale din interiorul statului Bahia. Este o formă primitivă, puţin

costisitoare de exploatare, un capitalism ieftin atîta vreme cît spaţiul este *gratuit* sau aproape gratuit.

Nimic mai firesc ca oamenii, pierduţi, înecaţi în spaţiu, ca oraşele, mai ales ele, situate la distanţe de luni şi luni de zile de metropolele europene sau de capitalele coloniale, ca provinciile, unele mai mari decît Italia sau decît Franţa, să guverneaze aproape aşa cum vor, ieri mai ales, în lipsă de altceva mai bun şi pentru că, în primul rînd, trebuie să trăiască. În cele două Americi, „democraţia americană", cu autoguvernarea ei, este în parte rodul spaţiului. Acest spaţiu care amortizează totul, care conservă de asemenea totul, cel puţin atît timp cît nu este învins.

• ***Să-i smulgi pe ţărani naturii barbare — iată care era marele vis de ieri. Natura sud-americană a creat, ea creează încă oameni admirabili, săraci, care muncesc din greu:*** **gaucho** ***din pampa,*** **caboclo** ***brazilian, ţăranul mexican —*** **peon.** ***Ultimul gata să se revolte cu condiţia să aibă un şef adevărat, ca admirabilul Emiliano Zapata, care a condus campania din Mexic din 1911 pînă în 1919.***

Or, problema nu este oare de a-i scoate din sărăcia care reprezintă elementul esenţial al „barbariei" lor? Toţi intelectualii fervenţi ai secolelor al XIX-lea şi chiar al XX-lea au visat acest lucru. Nu de a-i învăţa pe aceşti oameni (chiar dacă este necesar) cum să îmblînzească caii sălbatici, ci de a-i învăţa să trăiască, să se îngrijească, să citească. Sarcină urgentă, departe de a fi îndeplinită: prezentul cunoaşte încă acele cruciade denumite alfabetizare, duse în comun, cu pasiune, de institutori, medici şi igienişti care merg în grup.

Aceşti ţărani, aceşti eroi barbari îşi au în mod firesc locul într-o serie de romane ale secolelor al XIX-lea şi al XX-lea, romane din trecut care ni-i înfăţişează, în conflict cu civilizaţia, într-un adevărat duel de dragoste. Această sentimentalitate simbolică face adesea din ele romane în roz care, cu toate acestea, nu sînt mai puţin o mărturie: un uşor efort şi ar fi romane negre.

Martin Fiero (1872) în pampasul argentinian este un necioplit, dar este creştin şi iată-l scos din viaţa sa aspră de o primă tandreţe care se adaugă la tandreţea poeziei — căci el cîntă şi face versuri —, care se adaugă de asemenea la *pundonor*, punctul său de onoare. Este adevărat că acest punct de onoare este adesea lovitura de cuţit pe care o dă la *pulperia*, acel cabaret fortificat de altădată unde, în plin cîmp, crîşmarul vindea alcool... Cu *Doña Barbara*, Romulo Galegos (un preşedinte progresist al Venezuelei, înlăturat prin lovitura de stat din 1948) aduce în scenă o femeie. Numele femeii este astfel ales încît nimeni să nu aibă nici o îndoială: frumoasă, fermecătoare, sălbatică, de asemenea canalie şi fără scrupule, ea are calităţile şi defectele care îi permit să obţină fără ruşine ceea ce doreşte. Dar fiţi liniştiţi, ea nu va reuşi totuşi, împotriva acelui naiv, tandru şi simpatic „doctor în drept" pe care întîmplarea unei moşteniri îl aduce spre *llanos*, în inima vieţii pastorale, la capătul fluviilor pe care trebuie să urce cu bacuri care circulă cu o încetineală ce te duce la disperare, şi îţi oferă prilejul cel puţin pentru a trage asupra caimanilor dormitînd. Iar doctorul nostru trage ca Buffalo Bill... *La Negra Angustias*, care i-a adus autorului său, Francisco Rojas Gonzales, premiul naţional al literaturii mexicane (1944), este şi ea frumoasă, naivă şi — trebuie să acceptăm acest lucru, altminteri romanul nu există —, în acelaşi timp un şef de bandă crud, nemilos. Faptul că această tigroaică inocentă se trezeşte brusc într-o bună dimineaţă în faţa unui modest institutor care o învaţă să citească — iată miracolul. Angustias se căsătoreşte cu civilizaţia şi cu institutorul său.

Nu toate romanele de această inspiraţie au această culoare sentimentală: *Voragine* (1925) al columbianului Jose E. Rivera este epopeea tristă a eroilor pe care Amazonia îi va devora. Dar, roz sau negru, *natura* este cea care le domină, natura care sălbăticeşte omul şi pe care este suficient să o îmblînzeşti pentru a o civiliza sau a-l elibera pe om, în acelaşi timp. Dacă este să dăm crezare lui Benjamin Subercaseaux, nefericirea statului

Chile nu este decît „geografia lui nebună“ (*Una geografia loca*, 1940).

Această literatură, această viziune aparţine trecutului. Ele sînt şterse astăzi puţin cîte puţin şi uneori cu regret de orizontul viu.

• ***Începe să existe o literatură socială şi ţărănească combativă: astăzi, nefericitul izolat de lume de către natură, spaţiu sau, pur şi simplu, numai prin sărăcia sa rămîne întotdeauna eroul literar prin excelenţă, dar el populează o literatură nouă, de luptă, violentă, directă, plină de culoare şi care îl prezintă de data aceasta în primul rînd ca victimă a societăţii, a civilizaţiei înseşi, cu alte cuvinte tot atît de indiferentă la nenoricirile vieţii sale ca şi însăşi natura sălbatică.***

Această literatură marchează o cotitură, o eră nouă: categoric revoluţionară, ea este mărturia unei conştientizări sporite a problemelor proprii sud-americane şi a unei încrederi mai mici în binefacerile care se pot aştepta de la „civilizaţie“. De aici şi realismul sumbru şi disperarea ei.

Romanul lui Mariano Azuela (1873—1952) *Los de abajo* (Cei de jos) (1942) nu este decît un strigăt lung. El ne aruncă în această revoluţie multiplă şi anonimă pe care a făcut-o, *fără să o desăvîrşească*, Mexicul modern, cel puţin din 1910 încoace, şi care l-a costat poate un milion de morţi. Istoria acestui pumn de soldaţi revoluţionari care merg la moarte (şi pe care autorul i-a văzut murind, căci era el însuşi medic al unui grup de revoluţionari) este istoria dezamăgitoare a unor nenorociţi dezarmaţi în faţa implacabilei societăţi, cu bogaţii ei prea bogaţi, feroci, cu săracii ei prea săraci, prea numeroşi şi prea naivi.

Romanele-fluviu ale foarte marelui scriitor Jorge Amado, care se referă toate la nord-estul brazilian, ţinut al foamei, al emigraţiei, al mizeriei permanente, sînt de o frumuseţe, de o violenţă de neuitat. Indiferent de caracterul lor *angajat*, de tonul lor de pledoarie, ele sînt o mărturie extraordinară, veridică, despre o ţărănime

incredibil de primitivă şi despre dramele foametei, într-o zonă semifeudală în care omul, în ce-l priveşte, nu are nici măcar gustul pămîntului.

Pretutindeni vom găsi, indiferent de lecturi, aceeaşi mărturie care doare. Cu scriitorul George Icaza iată-ne în Ecuador. Pe hartă, o ţară foarte mică (de fapt, cu cei 450 000 de km ai ei este mai mare decît Italia, iar cu cîţiva ani în urmă se oferea să primească un milion de emigranţi pe care i-ar fi absorbit cu uşurinţă neavînd decît două milioane de locuitori). Alfonso Pereira (eroul din *Huasipungo*, 1934, tradusă în franceză în 1946) ajunge cu familia la domeniul său din munţi, departe de Quito, pe un drum prost de catîri. Evident, nu putea aştepta în oraş naşterea ilegitimă a copilului fiicei sale, destul de proastă pentru a-i fi cedat unui indian. În munţi, această naştere nedorită va rămîne necunoscută. Stranie călătorie. Ajunşi la marginea mlaştinilor, catîrii se împotmolesc. Toată lumea se dă jos: atunci, „cei trei indieni, după ce şi-au şters cu dosul mînecii feţele ude de ceaţă, se pregătesc să ia în spate povara stăpînilor lor; îşi scot ponchourile, îşi suflecă pînă sus cracii pantalonilor din pînză proastă, îşi scot pălăriile de lînă, îşi înfăşoară ponchoul în jurul gîtului ca un fular de bandit şi se expun şfichiuiturilor frigului care pătrunde prin găurile şi rupturile hainelor... Îşi oferă umerii pentru ca familia (tată, mamă şi fiică) să poată trece de pe spatele catîrilor pe spatele oamenilor". Şi trupa se afundă în noroiul îngheţat...

Literatură forţată, întotdeauna emoţionantă. Poate că tocmai datorită durei realităţi sociale se opreşte la ceea ce este în esenţă o violentă problemă agrară şi se complace astfel să vadă numai mizeria satului. Cea a muncitorilor în foburgurile industriale sau în îndepărtatele regiuni miniere îi scapă. Ea nu a trăit-o încă. Una din rarele şi emoţionantele mărturii publicate în legătură cu mizeria citadină (în afară de studiile de sociologie care nu au o valoare decît pentru mici grupuri de specialişti) este cea a unei semianalfabete, o negresă braziliancă, Carolina Maria de Jésus care, trăind într-o periferie a oraşului São Paulo, ţinea un jurnal zilnic. Nu este vorba de o operă literară, şi mai puţin încă de un

studiu sociologic, ci de un document în stare pură (tradus în franceză, *Le Dépotoir*, 1962, Stock).

Cu aceste cîteva rare excepţii, mizeria ţărănească este cea care a invadat o întreagă literatură, o mizerie care pare ruptă de orice speranţă, oricare ar fi ea, care pare să nu invite, ca unic remediu, decît la revoltă, violenţă, revoluţie. Este neîndoielnic că de aceea, printre alte motive, Revoluţia cubaneză a lui Fidel Castro, atît de profund ţărănească, a avut şi are în întreaga Americă Latină un asemenea răsunet. Orice s-ar întîmpla, ea semnalează un moment istoric. Cel puţin necesitatea absolută, de care sînt conştienţi toţi intelectualii Americii Latine, indiferent de opiniile lor personale, a unei analize serioase a problemelor politice şi sociale şi a soluţiilor pe care le reclamă.

În faţa problemei raselor: cvasi-fraternitatea

America Latină a ştiut totuşi să rezolve sau cel puţin (şi indiferent care sînt reticenţele, rămînerile în urmă sau restricţiile mentale) este pe cale să rezolve una din cele mai grave dificultăţi ale ei: problema raselor.

Principala deosebire, dar nu singura, dintre America de Nord şi cea de Sud este fără îndoială liberalismul spontan, adesea afirmat, pe care aceasta îl manifestă, şi din ce în ce mai mult, faţă de prejudecăţile etnice. Nu totul este perfect, fără îndoială, în acest domeniu al culorilor pielii. Dar în care parte a lumii s-a procedat mai bine, sau tot atît de bine? Există deja aici un succes imens.

Cu toate acestea, istoria nu l-a pregătit, pentru că ea a plasat aici, alături, cele trei mari rase ale lumii — galbenă (indienii greşit numiţi „roşii"), neagră, albă —, toate trei viguroase şi nici una nefiind dispusă să cedeze în faţa celorlalte două.

Aceste probleme etnice nu s-ar fi pus evident dacă America precolumbiană ar fi rămas aici singură, cu civilizaţiile ei coerente: aztecă (plus maya), cu alte cuvinte, în mare, mexicană; andină, acea serie de civilizaţii strălucite ale zonelor muntoase pe care le reunise,

aproape sub autoritatea lui pseudo-„socialistă", Imperiul incaşilor, fără a vorbi de imensele zone ale culturilor primitive, cărora le aparţinea restul Lumii Noi.

De asemenea, nu s-ar fi ivit nici un fel de problemă dacă Europa ar fi fost la sfîrşitul secolului al XV-lea un ţinut suprapopulat, capabil să supună totul legii sale şi prezenţei sale reale şi nu acea mică lume care era atunci, cu circa 50 milioane de locuitori obsedaţi (şi condamnaţi) să-şi producă pîinea zilnică, o lume care nu va renunţa decît cu zgîrcenie la cîţiva oameni pentru a porni în aventura americană. În *tot* cursul secolului al XVI-lea, circa 100 000 de oameni au părăsit Sevilla pentru a pleca în Lumea Nouă. Chiar dacă au putut domina totul, ce au putut ocupa de fapt din lumea americană?

În al treilea rînd, problema nu s-ar fi pus nici dacă coastele Golfului Guineei în primul rînd şi apoi întreg litoralul Africii nu ar fi furnizat oamenii care lipseau, acei sclavi negri fără de care nu ar fi existat nici zahăr, nici cafea, nici praf de aur.

Astfel, cele trei rase se regăsesc astăzi la întîlnire: nici una nu a fost atît de puternică pentru a elimina, sau măcar a încerca să le elimine pe celelalte. Condamnate să trăiască împreună, ele au ştiut, în pofida unor ciocniri inevitabile, să se acomodeze, să se amestece, şi au atins un oarecare grad de toleranţă şi de stimă reciprocă.

• ***Spaţiile etnice: nimic mai limpede, în orice caz, decît supravieţuirile şi localizările geografice ale diferitelor rase la ora actuală. Trecutul le explică.***

Primi cuceritori albi s-au lovit de civilizaţiile indiene, pe care le-au tratat în mod sălbatic, totul putînd fi luat. La ravagiile cuceririi se vor adăuga practic catastrofele şi mai mari ale exploatării şi muncii forţate. Populaţia indigenă va scădea în proporţii uimitoare. Pretutindeni unde indianul a rămas primitiv (rătăcitor, hrănindu-se adesea cu manioc), trăind în stare tribală, va fi spulberat, aproape de la primul contact cu prezenţa europeană; nu-l vor proteja decît cîteva regiuni cu acces

foarte dificil, unde albul va pătrunde încet și tîrziu, cum este Amazonia.

Dar adevăratele civilizații indiene, civilizațiile dense au reușit toate în cele din urmă să supraviețuiască. Dezarmate, prost utilate (ele nu cunoșteau nici roata, nici fierul, nici praful de pușcă, nici animalele domestice, cu excepția lamei), atinse imediat și în plin (Mexico — atunci Tenochtitlan-Cuzco), au fost, firește, o pradă ușoară. Totuși oamenii au fost salvați de solidaritatea lor. Astăzi Mexicul se afirmă ca „pămînt indian", mîndru de aceasta, iar pe platourile andine se menține străvechea viață indigenă, mizerabilă dar intensă, puternic înrădăcinată, de neînlocuit acolo unde este.

În ce privește Negrul, el rămîne acolo unde climatul, plantațiile, nisipurile sau filoanele aurifere, luxul orașelor, hazardul l-au dus, începînd cu secolul al XVI-lea și pînă după abolirea sclaviei. Mai tîrziu, el s-a deplasat destul de des spre centrele industriale active. Îl găsim deci în mod logic pe coasta Atlanticului și acolo unde lipsea mîna de lucru indiană. El domină astfel în nordul Braziliei — inima Braziliei coloniale — și este larg reprezentat în toate marile orașe moderne braziliene. În Antile, este pretutindeni la el acasă.

Cît despre albi, luarea în stăpînire a continentului american s-a făcut cel puțin în două etape mari, și de fiecare dată cu un aport etnic diferit.

O dată cu prima cucerire, ei s-au instalat pretutindeni unde au putut supraviețui, de preferință în cadrul marilor civilizații indiene existente, unde au găsit absolut în mod firesc „supuși" și masa pusă. Este cazul spaniolilor, marile lor orașe coloniale fiind Mexico, Lima (creație a cuceritorilor) și, în Anzii superiori ai Boliviei actuale, Potosi (o altă creație), datorită minelor sale de argint (în 1600, la o altitudine de 4 000 de metri trăiau 150 000 de locuitori). Arta colonială spaniolă, mai ales barocă, mai există și astăzi, pentru a vorbi de splendorile noilor îmbogățiți ai acestor orașe coloniale. Dar nu trebuie uitat că substanța lor umană era mai ales indiană.

Dimpotrivă, portughezii nu au întîlnit în Brazilia decît o populație indiană rară, fragilă. De aici importanța decisivă a aportului negrilor. Marile orașe

braziliene ale epocii coloniale sînt de substanţă africană: Bahia, capitala, cu cele 365 de biserici (una pentru fiecare zi a anului); Recife, marele centru de prelucrare a zahărului din nord, pe care olandezii l-au lansat în cursul scurtei lor ocupaţii (1630–1653); Ouro Preto (Aurul Negru), creat în interior de febra aurului; Rio de Janeiro, care devine capitală în 1763. În schimb, São Paulo, care nu era decît un orăşel, populat de aventurieri, este în mică măsură alb şi mult indian, cu metişii săi numiţi atunci „lemn ars" — *mamelucos*, se spune în portugheză.

Toate aceste detalii ale epocii coloniale evocă reuşitele unei Americi creole, imaginile din Antile — Santo Domingo şi Jamaica, insulele zahărului, apoi ale cafelei — fiind pentru englezi şi francezi mai sugestive decît toate celelalte. Totuşi, spectacolul este pretutindeni acelaşi. Pretutindeni se observă un ciudat melanj între viaţa primitivă, medievală, sclavagistă şi capitalistă. Numai stăpînul cîmpurilor sau morilor de trestie de zahăr sau al minelor fabuloase de argint sau al nisipurilor aurifere este legat de economia monetară, nu sclavii sau servitorii săi. Toate acestea au ca rezultat stranii familii de genul celor antice (*pater familias* a avut de fapt multă vreme drept de viaţă şi de moarte asupra tuturor membrilor familiei şi servitorilor săi), marea casă a stăpînului dominînd şirurile de case ale sclavilor. Apoi, oraşele se extind cu casele bogătaşilor (*sobrados* — case supraetajate în Brazilia colonială), cu magazinele lor de mărfuri, cu cocioabele săracilor (ceea ce era denumit ieri în Brazilia *mucambos*, astăzi — *favelas*: sub un alt nume şi construite cu alte materiale — *bidonvillurile* atîtor aglomeraţii de astăzi).

Eliberată de metropolele spaniole şi portugheze — şi în acelaşi timp de negustorii din Cadix şi cei din Lisabona —, America Latină după 1822 şi 1823 va fi exploatată sistematic şi fără milă de *capitaliştii întregii Europe*, şi înainte de toate de cei din Londra. Noile state independente erau clienţi mult prea naivi pentru industriaşii sau bancherii europeni. Londra a vîndut astfel Mexicului, în 1821, materialul de război, puţin demodat, care îi permisese să învingă la Waterloo.

Dar în acelaşi timp, America de Sud se va deschide, mai mult decît în trecut, unei *imigraţii europene* (nu numai spaniole sau portugheze) puţin importantă la început — artişti, intelectuali, ingineri, oameni de afaceri —, crescînd apoi rapid cînd, începînd din 1880, pe Atlanticul de sud se stabileşte navigaţia cu aburi care a permis sosirea masivă de italieni, portughezi, spanioli, fără a mai lua în considerare mii şi mii de alţi europeni.

Nu toată America de Sud i-a primit la fel: ei au făcut averea Braziliei meridionale, la sud de paralela São Paulo (vechea Brazilie era concentrată spre nord), a Argentinei şi a statului chilian. Pe vaste spaţii, această imigraţie, acest bombardament a distrus vechile ordini sociale, nu de pe o zi pe alta, dar destul de rapid totuşi. Imigranţii au început să populeze satele. Ceea ce nu putea face „doctorul în drept", făcea imigrantul. El a făcut Brazilia modernă, Argentina modernă, Chile modern. Înainte de 1939, un călător european putea — în cursul voiajelor sale — să regăsească ici Italia, ea mai ales, laborioasă, admirabilă; dincolo — pe neaşteptate, în Rio Grande do Sul sau Santa Catalina, sau în Chile, o Germanie rămasă fidelă civilizaţiei ei, îndepărtatei sale patrii mamă, istoriei sale dramatice.

Imigranţii sînt cei care au făcut gloria zonelor de pionieri, industriilor-pionier. Tot pe ei îi găsim la periferia zonelor populate, în faţa „frontierei" chiliene la sud de Bio-Bio, în faţa Patagoniei, ieri încă nepopulată, sau în importantul stat São Paulo, cu noile *cafezaiz*, noile plantaţii de arbori de cafea: aceştia epuizînd pămîntul, a fost practic nevoie ca *fazendas* să se deplaseze în căutarea unor pămînturi noi, a unor păduri ai căror arbori îi vor arde imediat ca să cîştige terenuri pentru culturi. Toate acestea sînt foarte bine cunoscute de noi şi le-am putea relata pe larg. Dar oare acesta este esenţialul din punctul nostru de vedere?

• ***Esenţialul este fraternitatea raselor: toate au colaborat, de pe poziţiile lor diferite, la edificarea Americii Latine.***

Ele s-au ciocnit de asemenea, de multe ori, şi din motive sociale. *Linia culorii* a fost practic şi rămîne o linie *socială*: Cine se îmbogăţeşte, cine guvernează, indiferent de culoarea pielii, trece sau va trece linia. Mulatrii sau mai ales indienii, în Peru, îi califică pe cei care conduc „blancos". Aceasta pentru că bogăţia şi puterea au fost şi sînt încă, cel mai adesea, în mîinile albilor adevăraţi.

În măsura în care există totuşi albi „adevăraţi". În cea mai mare parte a timpului, iar acest lucru este important, rasele s-au amestecat în foarte mare măsură. „Toţi avem, scria glumind Gilberto Freyre, sociolog din Recife (şi se referă evident la nord-estul său brazilian, *O Nordeste*, dar acest Nordeste s-a răspîndit pe larg în întreaga Brazilie), toţi avem sîngele nostru negru". Acolo unde amestecul a fost cel mai important — în Mexic (albi şi indieni), în Brazilia de nord-est (negri şi albi), toleranţa, fraternitatea etnică sînt mai evidente decît în alte părţi.

Cu toate acestea, nici măcar în regiunile privilegiate nu a decurs totul lin. America metisă a avut multă vreme un complex de inferioritate faţă de îndepărtata Europă, care la rîndul ei nu a făcut decît să o încurajeze prea mult în acest sens. America de Nord îi dădea de asemenea exemplul prost, cunoscut. Totuşi, călătoria în Statele Unite a fost pentru mulţi intelectuali sud-americani cu pielea nu absolut deschisă, deşi albă, o lecţie pe dos, o lecţie de toleranţă necesară.

Complexul şi prejudecăţile pe care le exprimă nu au dispărut ca prin minune. Totuşi, o puternică pală de vînt va sufla după 1919, sau după 1930 şi mai mult încă, după 1945. Puteai să iubeşti (da, dar să o stimezi?) în asemenea măsură Europa după grozăviile primului război mondial, după catastrofele economice (începînd cu 1929) şi, de asemenea, după ororile celui de-al doilea război mondial? Ţări ale libertăţii, primitoare, Americile meridionale sînt cuprinse treptat de stimă pentru ele însele. Transformare lentă şi, fireşte, nu în întregime desăvîrşită, dar clar în mers. Publicarea, în Brazilia, a primelor opere ale lui Gilberto Freyre — acest sociolog care nu mai vorbeşte, conform unei viguroase

tradiţii literare, limbajul poetic al romanului sau eseului, ci limbajul percutant al tinerelor ştiinţe umaniste (1933) — a marcat o cotitură decisivă în această ţară în acelaşi timp cea mai vastă şi cea mai umană, poate cea mai umanistă din întreaga Lume Nouă. Tot aşa, revoluţia pro-indiană din Mexic, a declanşat, începînd din 1910, mai mult decît un ciclu de revoluţii politice în lanţ, sau un ciclu de revoluţii agrare. Ea a deschis porţile speranţei.

Cu toate acestea, cucerirea egalităţii şi fraternităţii raselor este mai mult sau mai puţin realizată în funcţie de locurile respective. Ea s-a ciocnit încă destul de des de obstacolul denivelărilor sociale, de trecut. Cu atît mai mult cu cît în America Latină există de asemenea ţări în întregime albe, ca Argentina (unde mai sînt numai cîteva rămăşiţe ale populaţiei indiene, departe spre nord sau spre extremul sud), spre deosebire de celelalte ţări unde, potrivit antropologilor, din amestecul raselor s-au născut deja noi tipuri etnice, uniforme, stabile: în Costa Rica şi în altă parte.

Cu toate acestea, chiar dacă uneori nu se manifestă pe deplin, sau nu e cazul să se manifeste, fraternitatea există în ansamblu, este una din trăsăturile originale ale celeilalte Americi. Şi anume trăsătura esenţială, categoric cea mai simpatică, singura care o particularizează, o face să fie recunoscută. Făcînd escală în Panama, la întoarcerea spre casă, călătorul sud-american este fericit: toată această diversitate de culori ale pielii, vocile clare, strigătele, cîntecele — nu încape nici o îndoială că se află deja acasă.

Economia, civilizaţiile puse la încercare

America Latină, în pofida nonşalanţei sale, a dragostei de viaţă, a caracterului său impetuos, a serbărilor populare zgomotoase, nu încetează să sufere profund atît în comparaţie cu lumea actuală cît şi cu cea de ieri. Ea este de asemenea „continentul tristeţii“ (Keyserling).

Ca toate ţările care încep să se industrializeze cu adevărat, ea trebuie să facă faţă unei revizuiri totale a

structurilor, a comportamentelor, iar acest şoc este deosebit de dur pentru ea.

El loveşte, practic, o lume instabilă, mişcătoare, nesigură, puţin sau prost structurată, din punct de vedere economic sau social pentru că trecutul ei nu a încetat, de secole, să o distrugă şi o să reconstruiască sumar; o lume rănită, contradictorie, sau o viaţă primitivă elementară alături — fără nici o tranziţie — de enclave de viaţă ultramodernă; pe scurt, o lume plină de vitalitate, cu atît mai greu de definit, de dirijat, de orientat.

● ***Fluctuaţiile economice sînt valuri seismice imprevizibile. America aleargă după destinul său material. Ea este constrînsă la această cursă de secole, de voie de nevoie, cel mai adesea victimă decît beneficiară.***

Fără îndoială, nu a făcut altceva decît să urmeze conjunctura internaţională. Dar cînd ai mult de alergat în lanţ ţinîndu-te de mînă, una este să fii printre primii care conduc mişcarea, şi cu totul altceva să fii primul, făcînd salturile uriaşe cunoscute. America de Sud este ultima în această cursă, cea care face salturi acrobatice, dar singura care nu poate rîde de acest lucru. Ea trebuie să se grăbească şi, dacă vrea să vîndă, trebuie să producă cu orice preţ zahăr, cafea, cauciuc, nitraţi, cacao, şi întotdeauna ieftin. Şi iat-o prinsă, de fiecare dată, în „cicluri" succesive, cu rupturile lor bruşte, inopinate.

Acest proces este atît cheia trecutului cît şi a prezentului economic al Americii de Sud. Ea s-a pliat în faţa tuturor exigenţelor cererii mondiale în ce priveşte materiile prime, într-o economie care a fost mai întîi de *tip colonialist* strict, şi care, dincolo de epoca colonială, s-a perpetuat sub forma unei *economii de dependenţă.*

Capitaliştii străini (sau mai bine marile întreprinderi internaţionale), aliaţi cu marii proprietari şi cu politicienii locali, au îndreptat producţia spre materiile prime *exportabile*, obligînd astfel regiunile producătoare să-şi

canalizeze toate eforturile, oamenii, resursele spre o singură activitate, exclusivă, în detrimentul tuturor celorlalte. Avîntul rezultat ar fi putut să dea roade pe termen lung pentru ansamblul ţării dacă schimbarea frecventă a cererii nu ar fi anihilat în mod regulat aceste investiţii. Atunci eforturile trebuiau orientate brusc spre un alt sector al producţiei şi totodată, foarte adesea, spre o altă regiune.

Varietatea climei, spaţiul excesiv, au permis Americii de Sud să suporte aceste extraordinare salturi de direcţie care, pe plan naţional au fost o risipă extraordinară de spaţiu şi de oameni: *ele au împiedicat pretutindeni stabilirea de structuri economice durabile, stabile, sănătoase şi înrădăcinarea unei clase ţărăneşti.*

Primul din aceste cicluri a fost odinioară cel al *metalelor preţioase*, care a debutat o dată cu cucerirea: ciclul de aur, care nu a depăşit mijlocul secolului al XVI-lea, ciclul de argint (mai ales minele din Mexic şi din Potosi) pînă spre anii 1630–1640. Acesta este preţul unor sacrificii dure: fără constrîngerea nemiloasă la care au fost supuşi indienii, cine ar fi acceptat, la Potosi, sarcinile minei şi turnării metalelor, epuizante la o altitudine de 4 000 de metri, într-o zonă muntoasă rece şi unde lipsesc lemnul şi produsele alimentare, adeseori şi apa? Lingourile de argint sînt transportate pînă la Pacific, apoi la Callao, portul Lima şi, în sfîrşit, la Panama, de unde cu caravanele de catîri, apoi cu bărcile pe rîul Chagres, ele ajung pe versantul mării Antilelor. De aici, flotele spaniole le vor duce în Spania.

Or, cine profită de acest vast sistem? Negustorii, „funcţionarii“ spanioli, oameni de afaceri — internaţionali deja —, precum şi negustorii genovezi, *hombres de negocios*, creditori recunoscuţi ai regelui Spaniei... Fireşte, nu America însăşi, privată constant de lingouri, de monede de argint, golită de bani şi care s-ar vinde pentru cîţiva coţi de stofă, făină de grîu, ulcioare cu ulei, tone de vin, sclavi negri...

Argintul de la Potosi se împuţinează în secolul al XVII-lea şi dintr-o dată nefericita Americă hispanică este aproape abandonată.

În 1680, America portugheză cunoaşte la rîndul ei febra aurului, adunat de data aceasta graţie muncii

sclavilor negri. Ea se mai potoleşte spre 1730, în timp ce se reanimă minele de argint din Noua Spanie (actualul Mexic). Atunci, provincia braziliană Minas Gerais (Minele Generale) se goleşte în mare parte şi se converteşte, de bine de rău, la producţia bumbacului.

Am putea urmări în acelaşi fel ciclul creşterii animalelor, cu multiplele sale variante pînă la cel de astăzi din Argentina; ciclul zahărului, început în mare în Brazilia şi alunecînd, cu sfîrşitul secolului al XVII-lea, spre Antile (Jamaica, Santo Domingo, Martinica); ciclul cafelei, deosebit de înfloritor în Brazilia, cu secolul al XIX-lea, care va înghiţi mult spaţiu, ajungînd tot mai mult spre interior. Regiunea Chaco din Argentina, ieri zonă de cultură pentru *quebraco*, arbust de tanin, a cunoscut după 1945 un puternic avînt al culturii bumbacului...

O întreagă carte nu ar epuiza acest imens subiect al „ciclurilor“ de monoproducţii sau monoculturi. Sub ochii noştri, acest sistem, pe bună dreptate denunţat drept catastrofal, îşi trăieşte probabil ultimele zile, în timp ce încep să se închege adevărate sectoare industriale şi economii naţionale. Dar toate structurile economice ale Americii de Sud au fost marcate de această dezvoltare veche, sacadată, iraţională, cu trezirile ei bruşte, cu rupturile ei bruşte, cu permanentele deplasări: de fiecare dată, o provincie, oraşe întregi erau animate, apoi se goleau, sau în cel mai bun caz erau condamnate la conversiuni redutabile, costisitoare.

• ***Crize violente au urmat schimbărilor de ciclu. Puterea lor distrugătoare putea antrena dintr-o dată reculul întregii economii a unei ţări viguroase.***

Nu vom da decît un exemplu, care are avantajul de a fi de cea mai mare actualitate: exemplul Argentinei de astăzi.

Pe la 1880, pentru Argentina începe o adevărată prosperitate. În cîţiva ani, ea devine o formidabilă exportatoare de cereale şi de carne pentru piaţa europeană, graţie unei transformări complete a vechilor structuri. Pampasul argentinian, enormă cîmpie în jurul

Buenos Airesului, nu era pînă atunci decît un deşert cu turme sălbatice, pe care *gauchos* le captura aproape numai pentru exportul de piele.

Această cîmpie, ca preerie din Statele Unite într-un fel, va deveni pămîntul grîului şi loc de creştere pentru animale selecţionate, hrănite şi îngrăşate cu grijă.

Pînă în 1930 (dacă lăsăm deoparte dificilul deceniu 1890—1900) totul creşte în Argentina cu o incredibilă rapiditate: mai întîi, populaţia, datorită unei puternice imigraţii italiene; producţia — datorită exportului regulat; urmează în curînd instalaţiile (silozuri, mori, instalaţii frigorifice). De aici, dezvoltarea normală imediată a unei industrii uşoare. Puterea de cumpărare a salariilor, beneficiile capitalului şi chiar numărul de automobile pe locuitor vor atinge atunci punctul maxim.

Începînd din 1930, criza se declanşează, imperceptibilă — atît este de mare euforia generală. Apoi războiul, favorabil tuturor vînzătorilor de materii prime, amînă scadenţa. Dar începînd din 1945, o dată cu scăderea enormă a preţurilor agricole pe piaţa mondială, întreaga economie argentiniană se deteriorează, de data aceasta rapid. Cifrele *oficiale* recunosc o diminuare a venitului naţional pe locuitor de ordinul a 0,4% *pe an* în medie din 1948, dar economiştii din Statele Unite estimează această rată a scăderii la 2% cel puţin, recul cu atît mai grav cu cît rata medie a investiţiilor pe cap de locuitor scade şi ea chiar mai rapid încă, de ordinul a 3% pe an în medie. Balanţa comercială este deficitară; salariile, nivelul de trai al maselor au scăzut puternic şi, în consecinţă, posibilitatea de a susţine o industrie naţională relativ bine dezvoltată (industrii textile, alimentare, pielărie etc.); şomajul creşte; satele se golesc spre oraşe, care se umflă puternic, chiar cînd nu au de oferit nici un loc de muncă (5% din populaţia totală a ţării, adică un milion de persoane, ocupă bidonvilurile numite în Argentina *villas miseria*); industrializarea salvatoare este stopată. Şi, mai ales, nu se întrevede nici o ieşire: bugetul de stat este el însuşi în pragul falimentului.

Pe scurt, Argentina, care înainte de ultimul război mondial era ţara cea mai bogată din America de Sud, favorizată de altfel de climă, de calitatea pămînturilor

şi a oamenilor, nu este astăzi desigur cea mai săracă — ea avea un foarte mare avans —, dar este *ţara care regresează cel mai rapid*. Încrederea euforică a făcut loc derutei. În acest climat, se explică crizele politice care se succed de cîţiva ani la Buenos Aires.

Or, economiştii argentinieni apreciază, nu fără motiv, că structurile agrare create bucăţică cu bucăţică de *boom*-ul cărnii şi grîului se dovedesc astăzi nocive. Alături de o puzderie de minuscule exploataţii „antieconomice", care reprezintă 34% din totalul pămînturilor cultivate, un pumn de mari proprietari posedă 42% din pămînturi şi 64% din animale. Acesta este, fără îndoială, principalul obstacol în calea unei refaceri naţionale care ar reclama o reorganizare agrară, capabilă să asigure o producţie raţională şi să reconstituie o piaţă naţională, fără de care industria nu poate, evident, trăi.

• ***Incoerenţa economică este un obstacol pentru industrializarea modernă: dezvoltarea Americii de Sud a dus în general la economii puţin coerente, dezechilibrate.***

Pretutindeni sare în ochi caracterul iraţional, insuficient al căilor de comunicaţii: ele nu au fost construite pentru o economie naţională, ci pentru a lega punctele de producţie de porturile de îmbarcare, lăsînd între ele enorme zone lipsite de cel mai mic drum. Aviaţia, omniprezentă, nu se dovedeşte aici decît un remediu imperfect. Călătorind în spatele indianului său, eroul nostru Alfonso Pereira nu aprecia la valoarea sa privilegiul de a nu se uda. „Ah, suspină el, dacă tatăl meu ar fi fost mai rău, i-ar fi forţat pe toţi peonii săi să construiască drumuri. Nu am fi ajuns astăzi aici!".

O altă discordanţă: se înregistrează contraste puternice între zonele nedezvoltate sau abandonate după o perioadă de dezvoltare (se cunosc încă cîteva orăşele poetice din interiorul brazilian cum este Minas Velhas, care trăiesc tot atît de primitiv ca un oraş foarte sărac din Evul Mediu, departe de orice, numai cîteva case patriciene atestînd frumoasele zile de altădată) şi zone

relativ supradezvoltate: zona „civilizată“, foarte adesea limitată la o fîşie de coastă, care, pe ţărmul mării, este legată de marile rute ale exportului.

În sfîrşit, o absenţă: nicăieri nu există acea puternică ţărănime a Europei, baza solidă, experimentată a unei culturi milenare.

Aruncată în munca forţată şi mercenară a monoculturii, cuprinsă în vaste domenii constituite în grabă de capitalul importatorilor străini şi apoi abandonate brusc în acelaşi timp cu domeniile însele, în cursul unei schimbări sau a alteia a cererii, o mare parte a populaţiei ţărăneşti este formată din muncitori agricoli itineranţi pe care absenţa muncii o duce într-o zi în oraşul apropiat pentru o angajare problematică sau pentru a emigra spre o altă provincie. De unde acest aparent paradox că, într-o ţară sau alta în care spaţiul supraabundă, în care populaţia agricolă atinge 60 pînă la 70% din locuitori, culturile alimentare lipsesc sau cel puţin sînt insuficiente. Pentru că, pe de o parte, lipseşte o rasă de ţărani *înrădăcinaţi* care să ştie cu adevărat să cultive pămîntul şi, pe de altă parte, repartiţia pămîntului este atît de defectuoasă întrucît ea singură ar împiedica înrădăcinarea lor şi o producţie normală. Prea adesea ne gîndim la Rusia marilor *barînia*.

Alături de această lume agricolă arhaică, industria se dezvoltă în regiunile — în general de coastă — pe care le-au favorizat un trecut recent şi unde o acumulare de capitaluri autohtone sau străine, de oameni avertizaţi prin contactul lor cu Europa sau Statele Unite, cîteva cadre ştiinţifice şi tehnice, ale căror rînduri au sporit datorită imigraţiei, au permis reconversiunea activităţilor sectorului de exporturi agricole în sector industrial. Rezultatul este adesea surprinzător: oraşe ultramoderne, cu numeroşi zgîrie-nori, au apărut ca ciupercile. São Paulo, în Brazilia, este în acest sens un exemplu halucinant.

Rezultatul: economia Americii de Sud este astfel dublă — un sector dezvoltat şi chiar relativ supradezvoltat al vieţii moderne, industrializate pînă la exces, restrîns, coexistă cu sectoare imense, absolut arhaice, ale vieţii agricole încă foarte primitive. *Această scindare se agravează în măsura în care orice dezvoltare nouă*

merge la sectorul deja dezvoltat.

Să luăm exemplul Braziliei, a cărei dezvoltare, contrar celei a Argentinei, începută tîrziu, dar deja clară spre 1930, se accentuează puternic după război. În aceşti 15 ani, producţia sa reală s-a dublat: chiar şi pe cap de locuitor, produsul naţional brut a crescut între 1948 şi 1958 cu aproape 3% pe an în medie. În acest timp, São Paulo, Rio de Janeiro sînt construite într-un ritm care îl depăşeşte pe cel al celor mai celebre oraşe-ciuperci din Statele Unite. Industriile textile şi uşoare mai întîi; de puţină vreme a început să fie creată şi industria grea. Aceste date vorbesc de o creştere economică excelentă.

Fără îndoială. Dar această creştere este mai ales industrială. În timpul acesta, producţia agricolă nu a crescut în acelaşi ritm cu creşterea populaţiei (circa 1,5% pe an). Pămînturile cultivate reprezintă 2% din teritoriul naţional! Aproape 70% din populaţie trăieşte — sau mai degrabă vegetează — în acest sector agricol restrîns (20 milioane de hectare folosite) care, în plus, are randamente *extrem de scăzute.* Nordeste, care reprezintă o treime din populaţie şi *care nu este decît agricol*, rămîne astfel expus foametei, în sensul strict al cuvîntului, şi tuturor bolilor provocate de carenţele alimentare.

Această situaţie nu se va schimba rapid pentru că totul va merge spre partea deja dezvoltată a ţării: investiţii particulare, ajutor de la stat, credite şi chiar veniturile în devize obţinute datorită exporturilor din Nord (cacao, zahăr, bumbac, oleaginoase).

În legătură cu Brazilia sau cu Mexicul, mai mulţi observatori au făcut constatarea că cele două sectoare (sectorul dezvoltat şi sectorul care rămîne marginal acestei dezvoltări) se găsesc, de fapt, în poziţia în care era cîndva metropola în raport cu colonia. O vastă parte a ţării nu poate astfel accede nici la producţie, nici la venit, nici la un consum care să corespundă minimului vital: ea este sacrificată pentru cealaltă.

Fără îndoială, preocupat cu problema urgentă a industrializării, guvernul brazilian a avantajat cel mai mult ceea ce părea să promită să dea cel mai rapid roade. Dar oare şi pe termenul cel mai lung?

Deja de cîţiva ani ritmul expansiunii industriale

braziliene a scăzut în intensitate, a ajuns la o subproducţie din cauza lipsei unei pieţe interne destul de mari. Şomajul, inflaţia, o creştere nesăbuită a costului vieţii care îngustează şi mai mult dimensiunile pieţei naţionale — iată tot atîtea semne că de acum înainte dezvoltarea industrială nu va putea continua fără o politică care să se întoarcă clar spre sectorul agricol şi să caute să-l amelioreze pentru a obţine acea creştere a consumului, accesul masei la un nivel de trai decent, fără de care nu va putea fi construită solid o industrie modernă.

• *Problema socială: această necesitate de revizuire se pune treptat în aceiaşi termeni în toate ţările Americii Latine pe cale de industrializare. Ea este cu atît mai presantă cu cît este dublată de o problemă socială acută.*

Nu încetează să crească distanţa între societatea care cooperează la dezvoltare şi la profit şi cea care rămîne în afara jocului. Aici există un factor exploziv.

Un alt factor exploziv: ritmul de creştere a populaţiei, cel mai ridicat din lume — circa 2,5% pe an (circa 2% în Africa, 1,3 pînă la 2% în Asia). O masă de proletari ai satului se transformă în proletari citadini, adesea şomeri, cu atît mai nefericiţi cu cît sînt în contact cu luxul unei societăţi industrializate spre care le sînt interzise aproape toate căile de acces.

Toate mărturiile sociologilor, sînt de mulţi ani unanime în a aprecia bilanţul imensului efort depus astăzi de America Latină: întreprinderile industriale nu pot fi decît minunate, ele au profitat de ultimele progrese ale tehnicii moderne. Arhitecţi, ingineri din America de Sud, autohtoni sau străini, nu au de ce să-i invidieze pe confraţii lor. Dar aspectul uman al experienţei este înspăimîntător: mizeria, haosul se află în vecinătate imediată cu ordinea, luxul.

Iată, de exemplu, uriaşele furnale din Huachipato, mult la sud de Santiago de Chile... Cei 6 000 de salariaţi care lucrează aici „sînt din punct de vedere tehnic remarcabili şi bine întreţinuţi. Ce contrast cu condiţia

unei părţi a familiilor muncitorilor, care la marginea atelierelor se înghesuie, adesea cîte zece persoane, în mici barăci ale Companiei, dezvăluind sincer (anchetatorilor) dificultăţile lor. Situaţia rămîne aici, de departe, mai bună decît în oraşul minier apropiat, Lota. Rareori am văzut spectacol mai trist decît aceşti mineri petrecînd orele a ceea ce ar putea fi numit timp liber pe pragul casei lor, învăluiţi în praful de cărbune, copiii mişunînd pretutindeni în murdăria străduţelor şi în jurul tarabelor pieţei din Lota Baja, unde carnea rău mirositoare este plină de muşte şi de praf, aşa cum mişună şi în maghernitele şi pe cheiurile sumbre învecinate cu Talcahuano... Săracii copii din Lota, dintre care, mi s-a spus la faţa locului, doar un sfert vor ajunge să evadeze din această comunitate tristă, restul de trei sferturi vor trăi şi vor muri aici" (Georges Friedmann).

Un reportaj despre minele de cărbune din San Geronimo, Rio Grande do Sul (Brazilia), sau din minele de cupru din Bolivia nu va mai fi optimist. La periferia celor mai somptuoase oraşe ale continentului, această realitate muncitorească îşi etalează mizeria, chiar în jurul lui São Paulo şi pînă în inima Buenos Airesului unde, din şase milioane de locuitori, 55% sînt muncitori, dintre care 60% foşti rurali, smulşi de la ţară. Ca şi în Europa de ieri, aceşti rurali sînt muncitori proşti, mergînd la uzină astăzi, iar mîine nemaiapărînd. Un mare număr de întreprinderi îşi innoiesc personalul în proporţie de 75% în fiecare an. Ignoranţa le agravează mizeria (pretutindeni se constată că nerespectarea celor mai elementare reguli dietetice înrăutăţeşte şi mai mult consecinţele subalimentaţiei). Puţini muncitori specializaţi în sensul pe care îl înţelegem noi, iar cei care există, plătiţi foarte mult, formează în oraşe un fel de clasă burgheză departe de lumea muncitorului obişnuit, rareori înclinată să se solidarizeze cu el.

Astfel, totul face ca această lume mizerabilă să fie lăsată în voia sorţii. Legislaţia muncitorească este adesea oficial mai liberală decît ne putem imagina, dar de la textul legii la practică — ce abis! Sindicatele există, dar ele nu au în comun cu sindicatele din ţările industrializate decît numele; ele nu formează grupuri naţionale. Pe scurt, o clasă muncitorească nefericită,

needucată, neorganizată, adesea analfabetă şi adesea în contact cu o viaţă politică emoţională, romantică (peronismul fiind un exemplu în acest sens, dacă mai era necesar), care nu dispune de nici un sprijin solid, material sau intelectual. Aceste imagini anunţă un viitor dificil, pentru multă vreme încă.

• *Fragilitatea claselor conducătoare şi a elitei.*

O elită intelectuală, scriitori, profesori admirabili, cîţiva rari oameni politici, cîţiva medici cultivaţi, avocaţi au conştientizat în mod curajos aceste probleme noi. Din nefericire, fragilitatea claselor conducătoare, responsabile pe plan politic şi economic, este încă una din slăbiciunile grave şi permanente ale Americii de Sud. Criza creşterii industriale a distrus fără milă o veche societate cultivată, rafinată, puţin capabilă, este adevărat, de a se integra în această lume nouă, dar atît de simpatică! Nenorocirea este că nu s-a oferit încă nimic în schimb pentru a o folosi cu adevărat.

Ieri, adică înainte de 1939, într-o Americă semicolonială, numai cîţiva actori ocupau îngusta scenă a vieţii politice şi a culturii, paralel cu desfăşurarea unor afaceri liniştite. Oameni încîntători, seducători, cultivaţi, proprietari a mii de hectare de pămînt, posedînd cele mai bogate biblioteci, unii adevăraţi prinţi ai renaşterii, făcuţi pentru a seduce jurnalistul, călătorul sau intelectualul din Europa. În ajunul ultimului război, aveai totuşi impresia că sînt deja din punct de vedere social condamnaţi; că aceşti oameni, adesea cu imense răspunderi — unul, aproape toate capitalurile engleze din Brazilia; altul — reprezentantul unei *Dearborn Chemical Society*, un altul — stăpînul finanţelor publice, sau guvernatorul unui stat aspirînd să devină preşedintele Republicii, un altul general de sorginte populară —, toţi guvernau de bunăvoie de la înălţimea bibliotecii lor, de la înălţimea gîndirii lor, ca într-un univers ireal. Ei credeau în virtuţile culturii, civilizaţiei, raţiunii. Oameni întrucîtva de modă liberală şi aristocratică din secolul al XIX-lea european, într-o atmosferă de despotism, sau mai bine spus de paternalism luminat.

Alături de ei, departe de cercurile lor închise cu grijă, oameni noi, imigranţi îmbogăţiţi, industriaşi, ai căror fii vor ajunge de-abia la o anumită cultură, începeau deja o ascensiune economică uluitoare.

Astăzi, evoluţia socială s-a încheiat, roata s-a întors. În general, s-a făcut trecerea de la moşieri la industriaşi şi bancheri, de la vaste şi frumoase proprietăţi familiale la somptuoase case de plăcere, în Brazilia, pe plajele din Rio sau la Petropolis, sau în Mexic la Vera Cruz, la Acapulco, în foburgurile bogate din Mexico, sau dincolo de capitală, la Cuernavaca. În acelaşi timp, oraşele au căpătat înfăţişarea unor oraşe foarte mari, cu hoteluri somptuoase, avînd restaurante, după modelul american, la etajul 30, cu zgîrie-nori impozanţi, fără a mai vorbi de o ultimă minune care le eclipsează pe toate celelalte, Brasilia, capitala artificială în inima continentului Braziliei... Acest nou univers îşi ia în mare măsură revanşa asupra celui vechi.

Ceea ce continuă să lipsească Americii de Sud sînt partide politice de substanţă, mai mult încă — elite, burghezii stabile, *medio pelo*, cum se spune în Chile pentru a desemna acest termen mediu social (în înţelesul comun, expresia se aplică animalelor încrucişate din clasa a doua). Nu sînt suficienţi deloc cîţiva intelectuali. Trebuie timp, situaţii calme, o economie mai puţin strict împărţită între foarte săraci şi foarte bogaţi pentru crearea acestei clase indispensabile echilibrului social al unei lumi care pînă acum rămîne funciarmente capitalistă.

Fragilitatea clasei mijlocii pe care s-ar putea sprijini partide politice serioase explică instabilitatea tradiţională a guvernelor sud-americane. Este vorba aici mai mult de o luptă între partide, de o luptă între oameni. Armata joacă aici un foarte mare rol, potrivit tradiţiei, în continuare vii, a acelor *libertadores*, generalii romantici care au obţinut succesul independenţei la începutul secolului trecut.

Cu toate acestea, conştientizarea rapidă pe care o conturează în rîndul maselor chiar foarte fruste fenomenul urbanizării poate forţa America să se angajeze pe calea foarte dificilă a unei revizuiri severe a tuturor structurilor sale actuale, fără de care — afirma

recent un autor mexican — ea rămîne la intrarea — fără a putea pătrunde — a unui adevărat capitalism modern, creator de bogăţie şi bunăstare şi ar fi atunci aruncată, fără să o vrea întotdeauna, în inevitabile violenţe (care nu i-ar deschide de altfel neapărat porţile unui adevărat socialism).

Un brazilian, Josua de Castro, scria pe bună dreptate (1962): Este indubitabil că Brazilia (dar ar fi putut să spună America Latină) trebuie să realizeze un mare salt în istoria sa socială. Ceea ce ne trebuie este să evităm ca saltul să se sfîrşească în abis, orientîndu-l astfel încît forţele noastre să ne permită să atingem cealaltă margine a prăpastiei".

• ***Sentimentul de insecuritate, instabilitate, incertitudine pe care îl încearcă sud-americanii este fără îndoială justificat. Mai puţin justificat este poate pesimismul lor. Această instabilitate este înainte de toate cea a unei civilizaţii pe cale de a se căuta, de a se defini, sub constrîngerile unor realităţi dificile dar atotputernice.***

Singura civilizaţie pe care a cunoscut-o multă vreme America de Sud i-a fost exterioară: nu era decît copia fidelă, prin intermediul unui grup foarte restrîns de privilegiaţi, a civilizaţiei Europei, în toate rafinamentele ei. Şi aici literatura este un test. Cîte cărţi ale unor scriitori sud-americani din secolul al XIX-lea despre care *nimic* nu ar fi lăsat de presupus că ar fi fost scrise în afara continentului european! Cultura, pentru mulţi oameni din această epocă, este o insulă în care se închid, din timp în timp, departe de viaţa care îi înconjoară şi care nu participă la jocurile superioare ale spiritului.

Această *intelectualitate* a urmărit cu atenţie gîndirea europeană, şi a găsit în aceasta satisfacţia, pasiunea. Datorită ei putem regăsi, de-a lungul Americii de Sud, un umanism revoluţionar foarte viu şi acele filiaţii ale pozitivismului lui Auguste Comte, la prima vedere atît de stranii (se ştie că formula *Ordem et Progresso* înscrisă pe drapelul brazilian, este un omagiu adus comtismului).

Aceste vremuri sînt revolute. Cuprinzînd masele unei populații care se urbanizează, civilizația sud-americană se deschide în mod obligatoriu astăzi spre o viață autohtonă puternică, ce nu va putea accepta moștenirea europeană fără să o supună unor foarte puternice transformări. America Latină este pe cale de a fabrica o civilizație originală, civilizația *sa*.

Apariția, în lumea întreagă, a unei culturi de masă răspîndite, impuse de presă, radio, televiziune și cinema, ar fi făcut, mai devreme sau mai tîrziu, inevitabilă această evoluție. Important, pentru America Latină este că intelectualii săi au devansat inevitabilul și i-au dat deja o formă. Eclipsa prestigiului Europei, pornind de la primul război mondial și mai ales de la al doilea, o anumită sfidare față de hegemonia Statelor Unite au coincis, pentru ei, cu descoperirea propriilor bogății și a adevăratelor lor sarcini. Slaba conștiință socială de care vorbeau la începutul acestui capitol a făcut restul: poporul, *caboclo*, *peonul*, indianul, negrul au luat toți deodată loc la masa comună. Au încetat să mai fie sălbaticii pentru care nu există alt interes decît acela de a li se aduce binefacerile civilizației. Se manifestă interes pentru viața lor proprie, pentru gîndirea, proverbele, religia lor; devin subiect de studiu și de simpatie pentru sociologi și în același timp parte integrantă a culturii naționale pe cale de constituire.

Iată ceea ce explică pe de o parte publicarea, de neconceput acum 50 de ani, și pe de altă parte succesul (în Brazilia s-au vîndut 120 000 de exemplare, tiraj niciodată atins decît de unele romane ale lui Jorge Amado), a jurnalului de care vorbeam mai înainte. Așa cum afirma un critic brazilian comentînd acest succes, cartea semnată de Carolina Maria de Jesus este orice vrei numai operă de artă nu. „Este un document scris de o femeie din popor, un mesaj clar de fraternitate, înțelegere și dreptate socială.“ Cartea nu numai că i-a adus autoarei o relativă avere; cartierele descrise în ea (și care pot fi văzute în filmul *Orfeu Negro*) au fost distruse în parte pentru a fi reconstruite.

În același spirit se manifestă interes față de folclorul din America de Sud, un folclor care este pretutindeni

stufos, pitoresc, cu condiţia să vrei să-l asculţi. Uneori deja puţin alterat, ca muzica încîntătoare şi zgomotoasă a *mariachis*-urilor mexicane, aceşti lăutari care cîntă în grupuri în cabaretele din Mexico şi de aiurea şi pe care atenţia turiştilor i-a alterat. Numele lor ar veni, se spune, de la ceremonialul „căsătoriei", din vremea ocupaţiei franceze. Deşi etimologia este puţin sigură, ea ne spune în treacăt — cine ar fi crezut? — că memoria populară nu păstrează amintiri prea urîte despre expediţia franceză...

Bineînţeles, trebuie să ne îndepărtăm de rutele turistice pentru a ne apropia de adevăratul folclor, pentru a asculta vechile cîntece braziliene, sentimentale sau lugubre, în care trista lună are dreptul la obişnuita ei evocare sau, pe instrumente muzicale primitive, improvizaţii cîntate şi dansate. Aşa se întîmplă într-o piaţă pierdută din interiorul bahianez unde, alături de tîrgul de vite, tarabe mizerabile oferă, la alegere, o porţie de orez aburind, un godac viu, o cuşcă de păsări costelive şi, contra cîţiva *tostoes*, orice fruct tropical, iar un cerşetor orb improvizează pe rînd rugi, mulţumiri şi chiar cîntece... Străinul bănuit a fi mai generos — şi care îi este descris — are dreptul la o improvizaţie mai amplă, în care complimentele realiste se amestecă cu binecuvîntările tradiţionale...

Practic, toate evenimentele vieţii cotidiene servesc ca teme acestor cîntăreţi populari. Ubatuba, mic port părăsit pe coasta „paulistă" a Atlanticului, nu era legat de lume, în 1947, decît printr-un vechi automobil care cobora de două ori pe săptămînă de la Serra do Mar pe un ciudat drum pentru catîri... Dar s-a hotărît construirea cel puţin a unei linii electrice, ai cărei stîlpi, unul cîte unul, înaintau, prin pădure, spre oraş. Această *chegada da luz*, această venire a luminii, iată care era într-o seară, motivul cîntecului pe care îl improviza un cîntăreţ la *violao* (instrument muzical primitiv), într-o interminabilă vorbărie cîntată, în definitiv, spre gloria civilizaţiei.

Fiecare ţară are folclorul său particular, muzica sa, poveştile sale, de tradiţie indiană, spaniolă sau neagră... Acest folclor marchează, de asemenea, puternic viaţa

religioasă, catolicismul său pronunţat (în pofida infiltrărilor mai mult spectaculoase decît importante ale unor misiuni protestante) dar primitiv, încă plin de miracole, medieval, în care legenda lui Christos se alătură miturilor indiene, unde riturile magice ale vechii Africi se îmbină cu ritualul romanic sau îl încorporează (*candombles*). Numărul redus al preoţilor sporeşte această libertate de interpretare care nu dăunează numai fervorii. Într-o zi va trebui ca America Latină să facă ordine în casa sa religioasă. Pentru Emile G. Leonard, istoric al protestantismului şi protestant el însuşi, situaţia spirituală o evocă pe cea a Reformei sau a Prereformei în Europa: ca şi cum necesităţile spirituale sînt vii pe de o parte, prost satisfăcute pe de alta. Dar semnele schimbării se înmulţesc.

Literatura modernă, întreaga viaţă, întreaga cultură ale Americii de Sud se găsesc antrenate într-o întoarcere la izvoarele naţionale.

Din acest punct de vedere, cel mai bun exemplu este Mexicul. Printr-o lungă mişcare, el alunecă spre *indianitatea sa*, spre izvoarele sale vii, unde se reconstituie. A trecut prin numeroase încercări, revoluţii, catastrofe. Dar din ele a ţîşnit această literatură populistă, mai mult încă, această artă revoluţionară al cărei profet a fost, pe bolţile catedralei din Guadalajarra Jose Orzoco, şi care a antrenat o întreagă şcoală de pictură. Sau cinematograful autohton afirmat ieri cu admirabilul film *Maria Candelaria*.

CAPITOLUL II

AMERICA PRIN EXCELENŢĂ: STATELE UNITE

Cu obstinaţie, această Americă s-a vrut ieşită din comun. Ea ar fi fost multă vreme o civilizaţie, un călător fără bagaje, în măsura în care era sigură că în faţa ei se deschide un viitor în permanenţă mai bun, nedepinzînd decît de voinţa ei să-l stăpînească. Thomas Jefferson, unul din autorii Constituţiei din 1787, afirma: *America is new in its forms and principles*, America este nouă în formele şi principiile ei. De atunci, nu a încetat niciodată să se creadă, în fiecare dimineaţă, nouă şi să creadă, ca Jefferson, că „pămîntul aparţine celor ce trăiesc". În orice caz, ea va traversa cu un pas încrezător crizele economice, sociale sau politice: niciodată rezervele, stocul său de optimism nu a părut să fie pe punctul de a se epuiza.

Astfel, pînă în vremuri relativ recente, pînă la violenţa neaşteptată a crizei din 1929 care începe pe Wall Street, cu atît mai puternic resimţită cu cît loveşte în plin o economie fericită, în puternică expansiune, ca să spunem aşa, fără să bănuiască cel puţin. America s-a aflat atunci în faţa primei sale catastrofe materiale. Pentru a se vindeca, nu i-a fost de ajuns să-şi regăsească o prosperitate mai mare ca oricînd. Pentru prima dată ea s-a întors îndelung spre trecut, de altfel mai puţin pentru a se înţelege pe ea însăşi (în mod firesc, americanul mijlociu nu crede în valoarea explicativă a istoriei), cît pentru a găsi un sprijin moral. „Dezvoltarea unei înclinaţii spre nostalgia retrospectivă

a mers mînă în mînă cu declinul lent al unei credinţe tradiţionale. În vremurile în care concurenţa şi libera iniţiativă erau în plin avînt, americanii credeau în viitor; în vremurile în care acestea erau înfloritoare, ei se gîndeau la prezent; acum, în epoca concentrării, a colosalului, a monopolurilor, care a redus cîmpul concurenţei şi şanselor, ei se întorc cu regret spre epoca aurului, rămasă în urma lor". Astfel vorbeşte un excelent observator, Richard Hofstadter (1955).

America, deşi tînără, a început să îmbătrînească. Ea ajunge la istorie, se apropie de ora adevărului: înţelege că a avut ieri, în refuzul ei de a se interesa de trecut, în individualismul ei înverşunat, sau în izolaţionalismul ei, în respingerea oricărei legături care înstrăinează libertatea individului sau a naţiunii, „O unitate de *tradiţie culturală şi politică* pe care se bizuia civilizaţia americană."

Oare nu tocmai această tradiţie implicită este condamnată de condiţiile vieţii moderne în Statele Unite? Trecutul începe să apese pe umerii lor.

UN TRECUT RECONFORTANT: BILANŢUL ŞANSELOR

Multă vreme, America a crezut că trăieşte un destin nou, fără umbra zilelor care l-au precedat, trecutul estompîndu-se imediat ca de la sine. Regula era de a fugi de ceea ce leagă sau înrădăcinează, de a miza pe neaşteptat. Cuvîntul *opportunity*, ocazia, şansa care se oferă, este cuvîntul cheie: orice om demn de acest nume trebuie să se folosească de „oportunitatea" ce apare şi să meargă pînă la limita extremă pe care aceasta i-o permite. Tocmai în această „competiţie" se afirmă, îşi va face dovada posibilităţilor sale.

Astfel, Statele Unite s-au comportat ca o colectivitate: trecutul lor este o serie de şanse oferite, aproape imediat şi pe deplin folosite, „lovituri", în general reuşite. Vom face mai întîi bilanţul acestor şanse, vechi şi recente.

Colonizarea şi independenţa

• ***Prima şansă a fost cucerirea, în definitiv tîrzie, şi ocuparea solidă a unui sector al litoralului american. A te instala înseamnă a începe să exişti.***

Cursa a fost deschisă pentru întreaga Americă de călătoria revoluţionară a lui Christofor Columb (1492). Spania (Castilia) este învingătoare. Opt ani mai tîrziu, în 1500, portughezii, conduşi de Alvarez Cabral, cuceresc

Santa Cruz, cea căreia lemnul de culoare roşie (*pao brasil*) îi va da denumirea de Brazilia. Apoi francezii, ale căror nave, negustori sau piraţi, sau ambele deodată, frecventează toate coastele atlantice ale Lumii Noi, de la Terra Nova (cunoscută de la începutul secolului) pînă la Antile, Florida, şi coastele Braziliei (atunci deţinute mai mult teoretic decît practic de portughezi), francezii fac incursiuni în Canada (1534—1535) şi în cele din urmă se instalează acolo (1603). În aceste condiţii, englezii sosesc ultimii: Walter Raleigh a poposit pe litoralul a ceea ce s-a numit imediat Virginia în ultimii ani ai secolului al XVI-lea, dar a întemeiat aici o instituţie efemeră; pelerinii de pe *May Flower* sosesc în 1620 la Capul Cod, pe coasta a ceea ce va fi Massachusetts.

La prima vedere, aici te întîmpină un aspect geografic puţin încîntător: o coastă posomorîtă, zdrenţuită de estuare, de golfuri, de adevărate mări interioare cum este golful foarte vast Chesapeake, iar deasupra o coastă mlăştinoasă, împădurită, blocată spre vest de neprimitorii munţi Allegani. Pe scurt, o regiune vastă, prost sudată în diferitele ei părţi, graţie exclusiv navigaţiei lente de coastă. În plus, a trebuit să fie eliminaţi concurenţi tîrzii — olandezi, suedezi —, în sfîrşit să supravieţuiască atacurilor indienilor. Cu toate acestea, francezii, plecaţi din Saint Laurent, au cucerit — cel puţin au explorat şi apoi au ocupat Marile Lacuri şi enorma vale a fluviului Mississippi pînă la delta lui, unde vor întemeia Noul Orleans. Ei au reuşit o vastă mişcare de încercuire. Le revine prima manşă.

Capul de pod englez este închis de acum înainte între Florida, unde spaniolii şi-au împins avanposturile, şi vastul, foarte vastul imperiu francez, cu vînătorii săi în căutare de blănuri şi cu misionarii iezuiţi activi. Spre vest, expansiunea engleză, cînd începe cu adevărat, în secolul al XVIII-lea, se loveşte de forturile garnizoanelor franceze.

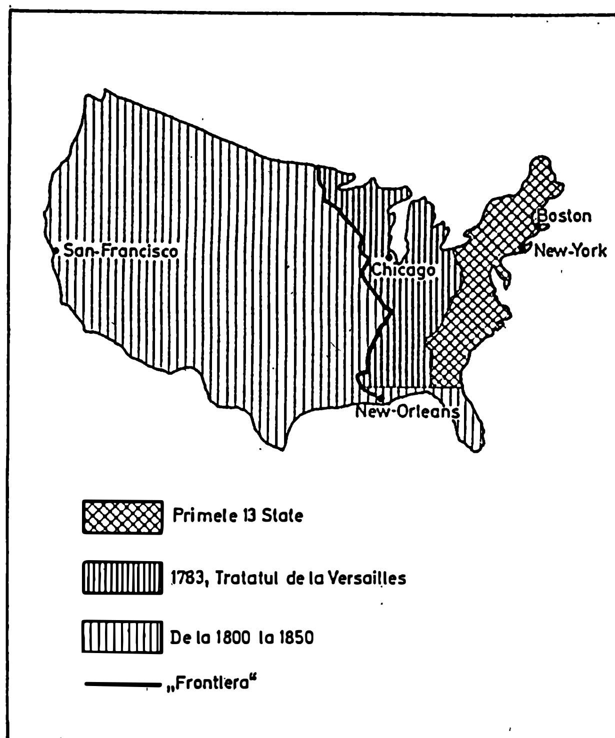
Unde este, în toate acestea, şansa „americană“? Probabil în faptul că, puţin extinse, relativ vorbind, coloniile engleze au fost solid ocupate, mai ales în nord, în special în Massachusetts, unde se dezvoltă Bostonul, şi în centru, unde se înfiripă New Yorkul (fostul New Amsterdam) şi Philadelphia, oraşul *quakerilor*.

Legate de metropolă şi de viaţa ei comercială, aceste oraşe apărute *in the wilderness*, în sălbăticie, au avantajul de a se administra ele însele, trăiesc într-o semilibertate care aminteşte de oraşele tipice din Europa Evului Mediu. Agitaţia engleză le va fi în mare măsură de folos: ea împinge de cealaltă parte a „bălţii de heringi" pe turbulenţii sectanţi protestanţi, aceşti „cavaleri" care descurajează Anglia lui Cromwell şi toţi aceşti noi veniţi sînt în număr atît de mare încît, cînd adevărata luptă se termină, în 1763, de o parte erau un milion de englezi, iar de cealaltă — 63 000 de francezi. Şansa engleză, sau „americană", este de a fi realizat, între spanioli şi francezi, această acumulare explozivă de forţe.

„Din momentul în care pe acest continent au existat un milion de englezi, contra a ceva peste 70 000 de francezi, cauza era hotărîtă, deşi, norocul armelor, la Quebec, a surîs lui Montcalm (1759). Cu mult înainte de Voltaire, colonizarea şi mai ales popularea nu erau preocuparea esenţială a puterii. Temerii faţă de depopularea Franţei, nejustificată (de altfel)... i se adăugau dificultăţile şi grijile interne. Astfel încît, ţinînd cont de importanţa respectivă a celor două ţări, din Europa au plecat aproximativ 30 de englezi la un francez. Stranie disproporţie de cauze şi efecte: dacă limba engleză şi cultura care o însoţea domină astăzi lumea, este pentru că în fiecare an cîteva nave au transportat infime contingente de persoane, pe deasupra majoritatea analfabete" (Alfred Sauvy).

A reface istoria înseamnă a sucomba în faţa unei maladii care de altfel are un nume: ucronie. Un american, prieten pasionat şi exclusiv al Franţei, se amuza într-o zi, nu fără regrete mărturisite, imaginîndu-şi ce ar fi fost continentul nordic dotat în întregime cu claritatea, cu deliciile vieţii şi gastronomiei franceze. În sfîrşit, acest vis iese în mare măsură din ceea ce a permis istoria.

• ***Primul avînt american se înscrie într-o economie mai ales agricolă. Dar reuşita sa (atît de evidentă în raport cu avîntul măsurat al Canadei) ţine, de asemenea, de o şansă suplimentară: vocaţia sa maritimă.***

20. Formarea teritorială a Statelor Unite.

De la sud la nord, apa, toate drumurile pe apă, bărcile, ambarcaţiunile de pescuit şi de transport, mai tîrziu delicatele *clippere* de curse, joacă un rol esenţial. Ele străbat mările, ajung în Europa, Mediterana, Antile, America de Sud, Pacific... Ele explică pericolul care l-au reprezentat pentru comerţ şi flotele engleze, navele de cursă ale „insurgenţilor", pînă la Canalul Mînecii, între 1776 şi 1782, şi loviturile foarte dure pe care le vor da încă, de la 1812 la 1815, la războiul lor victorios împotriva Angliei despre care marea istorie, preocupată de Napoleon, vorbeşte puţin.

Ele explică mai ales şansa unor oraşe americane începînd din secolul al XVII-lea. Fără îndoială, regle-

mentările mercantiliste engleze cereau, pe de o parte, ca aceste colonii americane să cumpere din metropolă toate produsele manufacturate de care au nevoie, chiar cele provenite din alte ţări din Europa, şi, pe de altă parte, ca ele să vîndă Angliei sau coloniilor ei aproape întreaga lor producţie agricolă (cu excepţia cîtorva produse libere pentru că intrarea lor în Anglia este interzisă: cereale, peşte). Aceasta nu împiedică faptul ca, în 1766, Pennsylvania să vîndă Marii Britanii mărfuri în valoare de 40 000 de lire sterline, în timp ce a achiziţionat de la aceasta mărfuri în valoare de 500 000 lire sterline. Paradox evident, semnalat adesea.

„Şi cum veţi acoperi diferenţa?", a fost întrebat Benjamin Franklin, convocat în faţa unui comitet al Camerei Comunelor pentru a explica această situaţie anormală. „Diferenţa, a explicat el, este plătită din produsele pe care le transportăm în Antile şi care sînt vîndute în propriile noastre insule, sau francezilor sau spaniolilor, danezilor şi olandezilor; sau cu cele pe care le-am trimis altor colonii din America de Nord, Noua Anglie, Noua Scoţie, Carolina şi Georgia; sau cu cele pe care le trimitem în diverse ţări ale Europei. ...Pretutindeni, primim fie bani, fie scrisori de schimb, fie produse alimentare care ne permit să plătim Marii Britanii. Totul adăugat la profiturile neguţătorilor şi marinarilor noştri obţinute în cursul acestor călătorii circulare şi cu prilejul transporturilor efectuate de navele lor se concentrează în cele din urmă spre Marea Britanie pentru echilibrarea balanţei."

Acestor ample legături comerciale triunghiulare li se adaugă profiturile aduse de navlu şi de comerţul de la ţară la ţară în limita traficului legal permis de Anglia, fără prejudicii din partea unei contrabande foarte active şi a unei expediţii piratereşti uneori fructuoase. Să nu uităm pescuitul: marinarii Americii nu au neglijat nici o ofertă a mării.

Spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea nu exista de altfel nici o îndoială în această privinţă: tonajul flotei Statelor Unite îl depăşeşte pe cel al tuturor celorlalte ţări, cu excepţia Angliei şi proporţional cu populaţia – ele sînt

prima ţară navigantă din lume. Iată ce le implică în economia mondială, obligîndu-le să i se supună, să-i facă jocul, dar în acelaşi timp permiţîndu-le să profite de elanurile ei. Toate şiretlicurile precoce ale unei societăţi construite ca nici una alta pe credit provin din aceea că este obligată să-şi ascundă inferiorităţile, să alerge în căutarea de metale preţioase care îi lipsesc şi de care, abia obţinute, trebuie să se despartă cît mai repede posibil.

Şansă maritimă, nu fără aventuri îndepărtate şi surprinzătoare, greutatea nefiind alta decît de a alege dintre ele: sosirea convoaielor de grîu „american" în Mediterana sau în porturile Franţei revoluţionare; succesul, în aceeaşi epocă, în comerţul „interlop" în direcţia Americii hispano-portugheze; modul în care se vor aventura în curînd în Pacific, pe la Capul Horn, apoi mult mai tîrziu pornind din portul San Francisco. Abia eliberate de Anglia (1782), vechile colonii vor căuta să ajungă în China. În definitiv, dorinţa de a avea un port de escală pentru navele sale ce merg spre China şi pentru balenierele din Pacific este cea care determină America să trimită, în 1853, „navele negre" ale amiralului Perry în Golful Tokio, eveniment care va avea consecinţe dintre cele mai mari.

Nimic mai revelator decît întîlnirile, în vremuri de odinioară, a unor nave americane pe cele şapte mări ale lumii, *Le Lion*, corabia cu trei catarge care îl transporta spre China pe lordul McCartney, ambasadorul regelui Angliei, se opreşte în februarie 1793 în insula Sf. Paul, în Atlanticul de sud, şi descoperă aici cinci vînători de foci (trei francezi şi doi englezi) care pregătesc trimiterea a 25 000 de piei de focă spre vînzare la Canton la bordul unei nave din Boston, pe jumătate franceză, pe jumătate americană, care le adusese, tot pentru China, o încărcătură de blănuri de castori canadieni. Ambasadorul va avea plăcerea, cîteva luni mai tîrziu, în faţa Cantonului, să ia imprudenta navă drept pradă de război, pentru că ea este puţin franceză, şi pentru că războiul dintre Anglia şi Franţa fusese declarat în ianuarie 1793, iar el tocmai aflase acest lucru.

Un alt mic exemplu: în timpul călătoriei sale în jurul lumii, în serviciul ţarului, Kotzebue, fiul poetului german, întîlneşte într-un port din Alaska meridională (26 aprilie 1825), o navă americană cu două catarge venită de la Boston în linie dreaptă pe la capul Horn, încărcată cu produse alimentare pe care le-a schimbat în micul port rusesc contra a 21 000 de piei de „pisică de mare", inferioare preţioaselor blănuri de lutră de mare, dar pe care cumpărătorul spera, pornind pe ruta sa prin insulele Sandwich, să le vîndă la Canton. „La sosirea navei în portul din Alaska, întregul echipaj, inclusiv căpitanul, era beat; numai o întîmplare fericită a făcut să evite stîncile şi pragurile, dar americanii sînt atît de îndemînatici încît chiar beţi morţi ştiu să se descurce în toate".

Există de asemenea şi marea perioadă de glorie a pescuitului cu baleniere, specialitatea statului New York şi Noua Anglie. Scriitorul Herman Melville (1819—1891) a descris această lume frustă în care a trăit el însuşi, existenţa ei dură şi periculoasă şi micile oraşe prospere graţie acestei activităţi unice — New Bedford sau Nantucket. Pescuitul cu baleniera va înregistra un declin după 1850, uleiurile minerale şi gazul detronînd untura de balenă ca mijloc de iluminat.

În aceeaşi perioadă, flota Statelor Unite este afectată de concurenţa, gravă, a vaporului englez *cu aburi*, din fier, *stimerul*. De pe urma acestei lovituri ea se va reface cu atît mai greu cu cît Statele Unite se întorc atunci spre interiorul continentului, plonjează în istoria lor continentală. Cucerirea acestui spaţiu, înaintarea din ce în ce mai mult spre vest, construirea de căi ferate, de linii de navigaţie de *coastă* şi *interioare* necesare acestor legături — această sarcină enormă le va îndepărta de ocean. Este noua lor şansă.

Aşa cum cere viaţa americană, o afacere încetează să mai fie esenţială, o altă afacere apare: se aleargă spre aceasta, este abandonată cealaltă. Putem spune că America schimbă oceanul — împărţit, ce-i drept mai mult de jumătate — pentru o vastă porţiune de pămînt american pe care o va stăpîni în întregime şi numai pentru ea.

• ***Nu există eveniment mai mult şi mai bine cunoscut decît independenţa coloniilor britanice ale Americii (1773—1782). Acest eveniment trebuie însă situat cu exactitate.***

Sfîrşitul imperiului francez în America (1762) a făcut, de la o zi la alta, mai puţin preţios ajutorul englez şi a sporit mult mai mult exigenţele metropolei. Cu toate acestea, nici coloniile, nici Anglia nu doresc dinainte o ruptură: ea vine de la sine, în urma neînţelegerilor, a concesiilor insuficiente, a violenţelor ineficiente. Toate decolonizările care vor urma în viitor, pînă în ziua de astăzi, vor etala o succesiune similară de evenimente greu de înţeles.

Oare Anglia nu a greşit nefăcînd concesii mai rapide şi mai mari, cerînd perceperea de taxe justificate în mare măsură de greul pasiv al războiului contra Franţei, apoi suprimîndu-le dar menţinînd ca unică taxă numai impozitul pe ceai, astfel încît lăzile de ceai de la bordul a două nave ale Companiei Indiilor fuseseră aruncate în apă în portul Boston la 16 decembrie 1773? Nici un impozit fără consimţămîntul contribuabililor — spune tradiţia politică engleză, iar englezii din America nu sînt reprezentaţi în parlamentul de la Londra. Ce greşeală în realitate!

În plus, se înşală oare istoricul englez (1933) care vede schiţîndu-se, de la mijlocul secolului al XVIII-lea, o amplă deplasare a imperiului englez, care — centrat pînă atunci pe America şi Atlantic — înclină de acum spre Oceanul Indian şi Indii? Ocuparea Bengalului datează din 1757. În plus, atunci începe avîntul „comerţului în stil chinez". Oare în antrenarea Angliei spre Extremul Orient şi în detaşarea ei de Lumea Nouă nu este vorba de goana capitalismului în căutarea unor rate exorbitante ale beneficiilor?

Toate aceste raţiuni şi altele au condus la un conflict spectaculos, în cele din urmă la o umilire evidentă a Angliei. Intervenţia Franţei şi a Spaniei a grăbit succesul insurgenţilor. Aceştia au semnat totuşi, în 1782, pacea lor secretă cu Anglia, abandonîndu-şi aliaţii... Deşi Anglia

va pierde mai puţin decît se temea prin tratatul de la Versailles (1783). Ea îşi va da de asemenea seama foarte repede că prosperitatea economică îi va compensa, şi încă bine, eşecul politic. Istoricul se va întreba totuşi, fără a putea da un răspuns, ce s-ar fi întîmplat în lipsa acestei Revoluţii industriale apropiată care va aduce Angliei elementele unei predominanţe durabile.

Totuşi, dacă ne interesează soarta Statelor Unite, nu trebuie să ne oprim la acest aspect internaţional important al aventurii, nici la La Fayette, nici la vitejiile lui Bailli de Suffren, nici la trucurile pline de cumsecădenie şi realism ale lui Benjamin Franklin, ci tocmai la această independenţă, la Declaraţia de Independenţă din 4 iulie 1776, la Constituţia din 1787, elaborată atît de încet. În aceşti ani cruciali tînăra Americă a căpătat conştiinţa propriei fiinţe.

O Americă tînără, să înţelegem o anumită Americă, prima care a căpătat formă: geografic, ea este redusă la versantul ei atlantic; economic — este înainte de toate o ţară agricolă; pe plan social — este dominată de clasa proprietarilor de pămînt, cea a *Founding Fathers*, părinţilor întemeietori, ai „democraţiei americane“, al cărei portret idealizat îl găsim în gravurile istorice.

Neînsemnînd lipsă de respect, nu este poate inutil să vedem cine au fost, de la George Washington la Thomas Jefferson, acei oameni care au avut voinţa şi convingerea de a elabora cea mai bună dintre constituţiile lumii. S-a spus acum multă vreme: *Fathers* au construit o constituţie întemeiată „pe filosofia lui Hobbes şi religia lui Calvin“. Iar pentru ei omul este „un lup pentru om“ iar „spiritul pămîntesc“ este exact opusul lui Dumnezeu. Generalul Knox îi scrie lui Washington (a doua zi după revolta de la Shays): „Americanii sînt în definitiv oameni — oameni cu pasiunile arzătoare care aparţin acestui animal“ (1787).

Declaraţia a proclamat şi dreptul la insurecţie, şi egalitatea tuturor oamenilor în faţa legii. Dar marea idee care îi frămîntă şi îi animă pe aceşti proprietari, aceşti oameni de afaceri, oameni ai legii, plantatori, speculanţi

şi manipulatori de bani — aceşti „aristocraţi" — este de a pune la adăpost proprietatea, averea, privilegiul social. America, odată născută, are deja bogaţii ei a căror avere, deşi moderată, îi desemnează pentru a-i conduce pe ceilalţi. Este suficient să-i asculţi pe *Founding Fathers* reuniţi la Convenţia de la Philadelphia pentru a elabora constituţia, sau să citeşti scrisorile lor sau pe cele ale egalilor lor pentru ca acest curent de gîndire să devină clar. Un tînăr plantator, Charles Pinckney, propune ca numai cel care posedă cel puţin 100 000 de dolari să poată fi preşedinte al Republicii; Hamilton cere stăvilirea „insolenţei democraţiei". Pentru ambii, ca şi pentru Peggy Hutchinson, fiică de guvernator, mulţimea este „mulţimea murdară şi necinstită", *the dirty mob*. Să-l ascultăm totuşi pe tînărul guvernator Morris: „Mulţimea începe să gîndească şi să judece. Sărmane reptile! Se încălzesc la soare şi o clipă mai tîrziu vor ataca... *gentry* începe să se teamă de ei". Iar Mason recunoştea: „Am fost prea democratici... Să nu mergem prea departe în cealaltă extremă". Nu există om mai convins de principiile democratice sacrosancte decît acest preot din Noua Anglie, Jeremy Belknap, care scria totuşi unuia dintre amicii săi: „Să rămînă în picioare ca un principiu faptul că guvernanţii îşi trag originea din popor, dar să obligăm poporul să înţeleagă bine că el nu este apt să se guverneze singur".

Iată ce defineşte un spirit. Ordinea impusă sub numele de *liberty* şi *equality* este deja ordinea capitalismului, oricît de modest este el încă. Bogaţilor — puterea, responsabilităţile. Pentru ceilalţi, marea concesie de a fi protejaţi prin lege împotriva bogaţilor, aşa cum sînt bogaţii împotriva lor. Puţin contează apoi că această constituţie americană este considerată revoluţionară, nouă, egalitară, echitabilă, în măsura în care tinde să aducă în stare de echilibru, unul prin altul, impulsurile animalului uman, întotdeauna egoist şi feroce.

Constituţia din 1787 este efectiv un mecanism cu contraponderi savante. Trebuie ca „puterile să fie atît de împărţite şi echilibrate între diferitele corpuri... încît nici unul să nu poată depăşi limitele legale fără să fie

eficace împiedicat de celelalte“ (Jefferson). În ce privește societatea, nu vor fi firește suprimate privilegiile, și mai ales cel al proprietății sacrosante, dar se va veghea ca drumul spre privilegii — adică spre bani — să fie deschis tuturor. Nu este oare ușor în această imensă țară încă „nouă“ care este America?

Richard Hofstadter rezumă acest ideal cu o ironie amuzată: „Părinții credeau, spune el, că un stat bine conceput va zădărnici interes prin interes, clasă prin altă clasă, facțiune prin facțiune și o ramură a guvernului printr-o alta, într-un sistem armonios de frustrare reciprocă“.

De fapt, trebuie să recunoaștem că dacă istoria americană a secolului al XIX-lea se prezintă, sub semnul „sfintei concurențe“, ca o amplă și feroce luptă de interese particulare, este pentru că aici lupta este mai „rentabilă“, mai justă decît în țările capitaliste din Europa, că beneficiile nu sînt rezervate unei clase strîns închise, că îi este permis fiecăruia să-și încerce șansa într-o societate mai deschisă, mai avantajoasă decît oriunde, și să treacă într-o zi sau alta bariera. *Self made man* este imaginea clasică a acestei Americi, poate pe cale de dispariție astăzi.

Cucerirea Vestului

• ***De la început, Statele Unite se definesc ca o țară pionier, ceea ce se poate spune de asemenea, despre toate țările care se înfruntă cu un vast spațiu pe care trebuie să-l stăpînească și să-l umanizeze, să-l reducă la dimensiunile omului, indiferent că este vorba de Rusia, Brazilia sau Argentina, de exemplu. Expansiunea geografică este prima formă (și care le determină pe celelalte) a oricărei creșteri, fie că este vorba de o economie, de o națiune, de un stat, nu mai puțin de o civilizație.***

Istoria a făcut bine lucrurile: a permis Statelor Unite, aproape fără nici o dificultate, să se întindă de la Atlantic la Pacific. Să ne imaginăm Franța instalîndu-se,

într-o cvasi-linişte, de la Atlantic la Urali! Statele Unite au cumpărat Louisiana (1803); au obţinut Floridele spaniole în 1821; au primit din partea Angliei (în detrimentul eventual al Canadei) Oregonul în 1846 şi apoi. în cursul unui război foarte uşor, au luat Mexicului Texasul, New Mexico şi California în 1846, rotunjindu-şi şi mai mult bucata lor în 1853. Dacă ne gîndim la teribilele catastrofe şi invazii pe care le-au întîmpinat instalarea Rusiei, de exemplu, sau a Europei, această istorie pionier apare sub semnul binecuvîntat al facilităţii... Dar sarcina a fost imensă. *Complet singură, tînăra Americă nu ar fi reuşit.*

De la început, ordonanţa din 1787 rezerva cu înţelepciune teritoriile încă neocupate din vest proprietăţii comune a Uniunii. Drept urmare, pe măsură ce se populau, s-au format noi state, numărul lor ridicîndu-se la 48 (al 49-lea va fi Alaska, al 50-lea — Hawaii). Începută din 1776 cel puţin, încheiată poate cu distribuirea ultimelor loturi din Oklahoma în 1907, colonizarea a căpătat mii de forme pe care le-au popularizat povestirile istorice, romanele şi filmele, de la căruţa cu prelată a primilor emigranţi şi luptele lor împotriva săgeţilor indienilor, pînă la călătoriile ultimilor coloni transportaţi pe lentele căi ferate construite de la un ocean la celălalt. Dar este oare util să revenim asupra acestor imagini prea cunoscute din Far Westul îndepărtat?

Ceea ce merită de subliniat este pînă la ce punct „frontiera", spaţiul cucerit de albi, a fost o mare aventură, *materială şi spirituală*. *Materială* — înseamnă a pune în lumină rolul motor, de la început, al creditului, pe scurt al capitalismului. *Spirituală* — înseamnă a vedea dimensiunile noi ale protestantismului şi, mai departe, ale civilizaţiei americane în cea de-a doua şi decisivă etapă a ei.

• ***Capitalismul a fost organizatorul acestei înaintări.***

Imaginaţi-vă colonistul care tocmai şi-a primit lotul — acel *home stead* de 160 acri (64 ha), care îşi ridică casa

din lemn, prefabricată, îmbinînd elementele, cultivînd mai întîi solul uşor al colinelor, extinzîndu-şi treptat munca asupra terenurilor mai joase cu sol dur, chiar pînă în văile pe care uneori trebuie să le cureţe de tufişuri şi, cîteodată să le defrişeze. În realitate acest ţăran nu are nimic dintr-un ţăran. Chiar în ajun poate, el mai practica încă o cu totul altă meserie. Singura condiţie pentru a rezista este să ştii să conduci un atelaj; cultura, în general cea a grîului, se face fără o pregătire complicată, pămîntul nu este îngrăşat... Mai ales dacă fermierul este primul venit, atunci să fiţi siguri că el nu are decît o singură idee — de a-şi revinde pămîntul. El va trăi aici cîţiva ani; mai are abia cîţiva bani, căci în acest colţ pierdut totul trebuie plătit dinainte. Trăieşte (deja) din cutii de conserve, se va încălzi cu cărbune dacă calea ferată ajunge în apropiere. Dacă două sau trei recolte bune i-au adus un capital, atunci nu ezită: îşi revinde pămîntul, profitînd de plus-valoarea care i-a dat-o în acest interval sosirea de noi emigranţi, şi pleacă mai departe. Mai departe spre Vest, bineînţeles, pentru a o lua de la capăt. Dacă s-ar întoarce spre Est, ar însemna să se recunoască învins. (După Louis Girard).

Deci nu este un ţăran cu rădăcini, legat de pămîntul său, ci un speculator. „El a dat o lovitură", cum spunea pe bună dreptate un istoric. A jucat şi nu va cîştiga întotdeauna, fireşte. Dar va continua să joace.

Un alt spectacol foarte asemănător — cel al unui oraş care se creează în Middle West, spre anii 1860. Să ni-l imaginăm redus la elementele sale esenţiale — gara rudimentară, hotelul, şi el rudimentar, magazinul de aprovizionare — *store*, biserica, şcoala, banca... Oraşul de-abia s-a născut, dar fiecare mizează deja pe creşterea lui, în consecinţă cumpără terenurile bune, recrutează noi veniţi. Bineînţeles, există lumină electrică şi tramvai. În curînd va exista şi telefon, „descoperit" în 1871. „Foarte adesea, călătorii vor remarca faptul că sînt iluminate şi că tramvaiul trece pe străzi care nu au încă nici o casă. Dar acest lucru este făcut, după cum se afirmă, tocmai pentru a se construi case, pentru ca terenurile să se vîndă mai repede". La Bismark, capitala

statului Dakota, întemeiată în 1878, unde predominanţi sînt coloniştii germani, este inaugurat, cinci ani mai tîrziu, Capitoliul. „Locuitorii din Bismark au organizat deci o ceremonie de inaugurare grandioasă. Ei l-au invitat nu numai pe James Bryce (care va scrie în 1888 *Republica americană*), care era o personalitate, ci şi pe generalul Grant, fost preşedinte al Republicii şi războinic ilustru; apoi, a fost prezent Sitting-Bull, marele şef siux care s-a remarcat în cursul unei revolte împotriva albilor şi care, venit pentru a spori strălucirea ceremoniei, a spus în limba sa cîteva cuvinte amabile. Or, ceea ce l-a uimit pe Bryce, scoţian practic, a fost faptul că viitorul Capitoliu se afla la 1500 metri de oraş. Uimirea sa i-a surprins pe locuitorii din Bismark. I s-a spus: pentru că oraşul va creşte, Capitoliul trebuie să fie foarte departe de aglomerarea actuală“ (Louis Girard).

După cum vedeţi, acest oraş, ca toate celelalte, se extinde încă din prezent. El trăieşte dinainte, conform secretului întregii vieţi economice. Nu se bazează pe banii pe care îi are, ci pe banii care vor veni, vor veni sau nu. Ceea ce este de admirat este faptul că, exceptînd accidentele, inversarea tendinţei din 1873 de exemplu, banii vor veni întotdeauna. Pariurile au fost adesea recompensate.

• ***America, aceea care a cucerit Vestul şi Far West-ul, este în esenţă protestantă. Protestantismul a fost singurul care a făcut faţă acestei situaţii umane dificile, brusc apărute, acestei dispersări de oameni pe mari întinderi.***

Iată-i fără pastor, reduşi numai la lectura *Bibliei*. Fără îndoială, aceşti imigranţi trăiesc într-un fel de Ev Mediu şi viaţa lor religioasă spontană este de obicei destul de vie, fertilizînd uneori invenţii aberante, ca secta Mormonilor, fondatorii statului Utah. Meritul protestantismului american a fost de a întreţine, de a însufleţi această flacără. Este una dintre cele mai frumoase pagini din istoria sa.

Pentru a reuşi, protestantismul trebuia să se adapteze sarcinii pe care o avea, să se simplifice, să se detaşeze, ca să zicem aşa, de sectele existente (congregaţioniştii, episcopalienii), să-şi reducă învăţămîntul teologic sau liturghia, să mizeze pe emoţie, pe şocul reuniunilor spectaculoase. Pastorii itineranţi ai *baptiştilor*, *metodiştilor*, *discipolilor lui Christos* o fac de minune. Nu ei inventează această religie a inimii, *redeşteptări* şi *revivals* protestante furnizînd dinainte modelul. Ei au ştiut cel puţin să o adapteze, să o simplifice (baptiştii debarasîndu-se de sectarismul lor, metodiştii de moştenirea anglicană), sprijinindu-se întotdeauna pe un „teologism individual", pe „suveranitatea individului", în sfîrşit, „pe acte, nu pe credinţe". Limbajul lui Christos se reduce de acum înainte la o comuniune directă, simplă.

Dincolo de scopul strict pe care îl urmăreau, aceşti evanghelizatori ai Vestului fasonează, fără să vrea, *american way of life*, „modelul" vieţii americane, stăpînul civilizaţiei sale, la care cu sau fără voia lor, începînd din anii 1860 şi 1880, noii veniţi, chiar neprotestanţi, vor fi obligaţi să se adapteze.

Aceste mişcări spontane, din partea credincioşilor ca şi din partea pastorilor, au fost opera oamenilor de rînd, „singurii creatori de Biserici". Cuceritori ce erau, ei şi-au împărţit geografic vastul domeniu al „frontierei": *Discipolii* îşi vor întemeia micile lor biserici în Vest şi Middle West, *metodiştii* mergînd în direcţia nord-vest, iar *baptiştii* spre sud-vest. Acţiunea lor se compară în mare, cu opera misionarilor spanioli care au început de fapt, din secolul al XVI-lea, să-i reconvertească pe imigranţii spanioli veniţi în Lumea Nouă, atrăgînd în acelaşi timp la religia lui Christos masa indienilor şi punînd astfel bazele a ceea ce este astăzi America Latină.

Industrializarea şi urbanizarea

• ***Cuvîntul industrializare, el singur, nu este suficient pentru a desemna toată această mutaţie a vieţii materiale a Statelor Unite din 1880 şi pînă astăzi. În cursul acestui secol, sau aproape un secol, un stat mai***

ales agricol devine un stat mai ales industrial, aşa cum arată cifrele care urmează. Mutaţia nu ar fi fost posibilă fără o enormă dezvoltare a oraşelor.

A. Valori ale produselor agricole şi industriale (în milioane de dolari)

	1880	1899	1909	1919
	—	—	—	—
Agricole	2,4	4,7	8,5	23,7
Industriale	9,3	11,4	20,6	60,4

B. Populaţia rurală (în milioane de indivizi şi în procentaj)

	1880	1899	1909	1919	1950
	—	—	—	—	—
Populaţia rurală	32,9	39,3	41,6	44,6	—
Procentaj	65	51,7	45,3	36,4	15,6

Nu se pune problema, aici, de a urmări în detaliu această formidabilă mutaţie, multiplicînd cifrele şi măsurile. Cărţile de economie şi de geografie furnizează în această problemă datele indispensabile. Din punct de vedere istoric este interesant să arătăm că, la fel ca în Anglia, primul start industrial a fost, în noua Anglie, avîntul industriei textile şi că, la fel ca în numeroase ţări europene, instalarea definitivă coincide cu *boom*-ul căilor ferate, din 1865 pînă la criza din 1873.

Important ar fi de arătat: *a*) amploarea reuşitei americane care nu încetează să afecteze geografia propriului său spaţiu (cf. recentului avînt al „Sudului Profund", *Deep South*, de-a lungul Golfului Mexic); *b*) noutatea anumitor performanţe care anunţă „viaţa viitoare"; c) adaptările unui capitalism în ruptură constantă cu el însuşi (problemă pe care o va relua capitolul următor); *d*) sosirea de mînă de lucru europeană: nu mai mult decît construcţia Vestului, cea

a industriei şi a oraşelor uriaşe nu a fost opera Americii singure; *e*) acest prodigios avans uman şi material s-a grefat de bine de rău pe această civilizaţie veche pe care un limbaj inadecvat o denumeşte *the american way of life*.

Nu vom aborda însă, pentru moment, decît ultimele două din aceste vaste probleme.

Pînă pe la 1880, Statele Unite au primit emigranţi englezi şi scoţieni — primul fond al populaţiei lor europene; a urmat apoi un aflux german şi irlandez: aceştia din urmă au dezanglicizat puţin şi chiar deprotestantizat populaţia americană. Cu toate acestea, America continuă să fie sub stricta dominaţie a culturii engleze şi a protestantismului cînd primeşte, între 1880 şi 1914, aproape 25 milioane de slavi şi mediteraneeni, cel mai adesea catolici.

Cel care îi va absorbi nu va fi atît Vestul agricol, cît Estul urban şi industrializat: acesta din urmă este transformat, nu bulversat, mai puţin bulversat de exemplu decît Argentina confruntată cu o imigraţie italiană care a năpădit totul, oraşe şi sate, începînd aproape cu acelaşi an 1880. Această diferenţă nu are nimic uimitor. Statele Unite care îi primesc pe noii veniţi au oraşe, industrii în plin avînt, o uimitoare putere de dresare şi convingere în acelaşi timp. Asimilarea a fost rapidă, uimitor de eficace.

„Să examinăm un grup de americani (1956) luaţi la întîmplare: tipurile nordice sînt departe de a domina printre ei şi a-i putea foarte bine să-i crezi veniţi de la Neapole sau Viena mai degrabă decît de la Londra sau Hamburg; şi cu toate acestea sînt americani, se comportă şi reacţionează ca americani. Din acest punct de vedere, mecanismul de asimilare a mers“ (André Siegfried).

A triumfat în acelaşi timp limba, *american way of life*, puterea enormă de atracţie a Lumii Noi asupra imigranţilor. El este singur, sau aproape singur, împotriva tuturor celorlalţi. În plus, prin legile numite *quotas* (1921—1924), prin legea MacCarran din 1952, Statele Unite şi-au închis practic poarta de intrare. De atunci, sosirea de persoane strămutate nu a mai reprezentat

nimic în acest ocean uman, în pofida reuşitelor senzaţionale în domeniul ştiinţific al unora dintre cei adoptaţi.

Astăzi nu mai au loc penetraţii notabile în Sud decît pornind din Mexic şi Porto Rico; în Nord, numai din Canada franceză, ai cărei copii pierduţi se regăsesc la Detroit, la Boston şi chiar la New York. Dar aceste emigrări sînt firicele de apă. New Yorkul este fără îndoială cel mai mare oraş portorican, dar şi Parisul este un mare oraş nord-african în acest sens, şi din motive similare: orice mare oraş are nevoie de la partenerul său de mînă de lucru necalificată, săracă. Dacă nu o poate recruta acasă, o caută în altă parte.

Noii veniţi au furnizat industriei americane mînă de lucru ieftină care i-a favorizat demarajul, apoi avîntul. Ei au furnizat de asemenea săracii şi proletariatul uriaşelor oraşe al căror prototip este New Yorkul, inegalat de altfel. Nu încetează să se instaleze o urbanizare de o amploare excepţională: de fapt, toată coasta atlantică, de la Boston pînă la nivelul Washingtonului, a devenit astăzi un singur oraş — *Megalopolis*, afirmă un geograf —, lăsînd în rarele sale intervale puţin loc pentru arbori, pentru cîteva cîmpuri cultivate, pentru periferii care se unesc şi se confundă. Universitatea din Princeton se ridică astfel în centrul uneia dintre aceste rezervaţii de iarbă şi arbori dintre aglomerarea new-yorkeză şi Philadelphia: un moment de neatenţie şi ea ar fi înghiţită de aceşti monştri vecini şi familiari.

Totuşi, în pofida acestor prodigioase transformări şi sosirilor masive de noi oameni, civilizaţia americană a rezistat. Ea a asimilat tot: maşini, ateliere, dezvoltarea prodigioasă a sectorului „terţiar", furnicarul de automobile — în această privinţă viaţa europeană fiind astăzi o imagine apropiată —, în sfîrşit, imigranţii neprotestanţi.

• ***Civilizaţia americană s-a format în trei etape: pe coasta Atlanticului; de la Atlantic la Pacific; în sfîrşit, „pe verticală", prin industrializare. Cea de-a doua etapă, Far West şi noul protestantism, este cea care a***

fixat poate elementele esenţiale ale acestui **american way of life**: *respectul pentru individ, credinţa religioasă simplificată la extrem şi puternic împinsă spre acţiuni (întrajutorare, cîntatul în comun, datoria socială...), preponderenţa englezei, în faţa căreia celelalte limbi dispar.*

Se poate spune despre o asemenea societate că este religioasă? Da, aproape 100%, repetă sondajele. Benjamin Franklin afirma deja în 1782 (deci la primele începuturi ale Americii): „În Statele Unite, ateismul este necunoscut: necredinţa — rară şi secretă". Nici astăzi nu există o exprimare oficială care să nu fie sub semnul lui Dumnezeu. Orice demers american spre exterior este văzut de preferinţă ca o „cruciadă", fie că este vorba de Woodrow Wilson, fie de generalul Eisenhower. De asemenea, nu există diferenţă socială care să nu aibă expresia ei religioasă. În partea de jos a scării, comunităţile baptiste, populare şi pînă mai ieri foarte sărace; „mai şic", bineînţeles, lumea metodiştilor; foarte distinsă, în sfîrşit, cu fastul său liturgic provenit de la Biserica anglicană, secta episcopalienilor (adică cei care au episcopi). Cum scria un istoric, există de asemenea biserica noilor bogaţi.

Într-adevăr, în propriii săi ochi, puţin importă în ce mod îşi concepe americanul credinţa! Căci societatea religioasă este *tolerantă*, *pluralistă*, divizată în secte, în „denominaţii" disparate, cu o singură biserică adevărată în sensul obişnuit al cuvîntului: cea catolică. Nimic uimitor de exemplu ca aceeaşi familie să se împartă între mai multe „secte", căci fiecare este liber să creadă ce vrea, cu condiţia să creadă: aceasta este singura obligaţie. Se poate vedea la Boston o mică „biserică" cu arhitectură ultramodernă. La intrare, o placă precizează că nici un cult anume nu este celebrat în aceste locuri consacrate rugii pentru toţi credincioşii din lume, indiferent care le este credinţa. O dală mare care evocă un altar, singura pată luminoasă în penumbră, primeşte, printr-o deschidere practicată în acoperiş, o pînză de lumină pe care o călăuzeşte pînă

la ea o mare cortină din fragmente de oglindă care te duce cu gîndul la „corpurile mobile" ale lui Calder...

Minunată toleranţă, ar gîndi un european dacă nu ar şti că în America, laicismul şi ateismul în stil occidental, şi în special laicismul guvernamental şi educaţional conform modelului francez, sînt puţin practicate sau chiar de neconceput. Dimpotrivă, o anumită formă de areligie, de raţionalism face o oarecare vogă, care şi-a croit drum şi în Europa o dată cu *Originea speciilor* a lui Darwin (1859) sau *Viaţa lui Iisus* a lui Renan (1865). Acest raţionalism se caracterizează printr-un deism din ce în ce mai vag.

Pentru coeziunea culturală a Americii important este faptul că obstacolul *a priori* dificil, cel pe care îl reprezintă catolicismul imigranţilor, cu irlandezii în frunte, urmaţi de germani, italieni, slavi, mexicani, pentru ca acest catolicism să fie în cele din urmă adaptat şi, bine adaptat, la viaţa americană, acomodat la toate cadrele sale. Rolul primei mase de catolici — irlandezii — a fost în această privinţă decisiv.

În orice caz, dacă Biserica catolică şi-a salvat unitatea mondială şi ierarhia, ea a acceptat fără reticenţe separarea de stat, spre deosebire de atitudinea ei în alte ţări unde este majoritară; ea s-a angajat, de asemenea, pe deplin în cadrele naţionalismului american; în sfîrşit, ea acceptă să pună în mod deliberat accentul pe acţiuni, urmînd prin aceasta însuşi impulsul vieţii americane. O declaraţie, între alte zece, o va spune clar (este a unui arhiepiscop american): „Un vot cinstit şi corectitudinea în relaţiile sociale vor face mai mult pentru gloria Domnului şi salvarea sufletelor decît flagelările din mijlocul nopţii sau pelerinajele la Compostella".

Ca şi sectele protestante, Biserica catolică, care numără astăzi 30 de milioane de credincioşi, a ştiut să se organizeze, să-şi aibă asociaţiile sale, şcolile, universităţile şi, deşi bisericile protestante au avut reuşite destul de reduse în evanghelizarea proletariatului urban, ea a marcat în acest domeniu succese evidente.

Poate că această relativă ineficacitate a Bisericii protestante faţă de oraşe ţine de succesul ei în mediul

rural, în secolul al XX-lea, şi de îmbogăţirea care a îmburghezit-o şi i-a potolit adesea zelul (în pofida unei reveniri în prezent). Căci America religioasă şi în general întreaga Americă culturală nu încetează să fie ameninţată de îmbogăţirea şi îmburghezirea cu regularitate a credincioşilor săi.

Acest aspect religios nu reprezintă decît una dintre explicaţiile succesului coerenţei civilizaţiei americane. Mai sînt şi altele, care ţin, fără îndoială, de puterea creşterii sale vitale, de atracţia unei societăţi în care limitele de clasă nu sînt marcate decît de bani şi unde, cel puţin pînă în vremuri foarte recente, căile îmbogăţirii păreau larg deschise. A accepta aceste reguli sociale, pentru imigrantul european înseamnă a se despărţi de vechile categorii europene, a se deschide speranţei.

Aspectul liberal al unei societăţi care, de altfel, constrînge este de asemenea natură încît nu permite nicidecum individului să scape regulilor tacite ale ceea ce numim *american way of life*. Dacă imigrantul însuşi are unele dificultăţi în a se acomoda, dacă încearcă uneori nostalgii, copiii săi, în ce-i priveşte, vor fi dornici să se topească în masa americană. Toţi sociologii au remarcat această dorinţă a copiilor imigranţilor de a face să dispară urmele originii lor.

În sfîrşit, în acest proces rolul cel mai mare l-a avut abundenţa „şanselor" americane: frontiera, apoi industrializarea, avîntul marilor oraşe — iată tot atîtea operaţiuni pentru crearea bogăţiei, iar îmbogăţirea facilitează asimilarea. Este lung drumul de la irlandezul certăreţ al primei generaţii a anilor 1830, care locuieşte în cîteva cocioabe sau „bojdeuci" pînă la irlandezul cu „perdele de dantelă" din a doua sau a treia generaţie. Astfel, fluxul crescînd al bogăţiei americane a asigurat ascendentul primei sale civilizaţii asupra acestor noi valuri de oameni care au năvălit pe continent.

Dacă această primă civilizaţie s-a diferenţiat, precoce şi cu putere, de sursele sale engleze, nu este mai puţin adevărat că a rămas încă mai mult anglo-saxonă decît cu adevărat europeană. Europa continentală a

amestecat întotdeauna tradiţiile mediteraneene şi cele nordice. „Această interpretare a două civilizaţii lipseşte în Statele Unite, atracţia anglo-saxonă absorbind totul“ (André Siegfried). Şi, fără îndoială, este regretabil în măsura în care hazardul istoriei a făcut din restul continentului american (cu excepţia Canadei engleze) o lume strict latină, mai ales hispano-portugheză, apoi puternic marcată de imigraţia italiană. Datorită acestui fapt cele două Americi se înţeleg greu una pe cealaltă, ele nu sînt făcute pentru a se înţelege. Şi aceasta este drama prezentului.

CAPITOLUL III

UMBRELE ŞI DIFICULTĂŢILE: DE IERI PÎNĂ ASTĂZI

Pînă aici am semnalat şansele, reuşitele. În realitate, nu au lipsit dificultăţile şi neşansele. Ele par să se acumuleze în prezent, chiar să se multiplice pe măsură ce depăşim aceste succesive „linii care despart apele": 1880, 1929, poate 1953. Dar iluzia riscă să fie dublă. Văzută de aproape, care realitate colectivă nu dezvăluie dificultăţi inerente propriei sale vieţi? Apoi, distincţia dintre şanse şi neşanse la dimensiunile unei civilizaţii imense nu poate fi nici clară, nici decisivă. Orice dificultate necesită efort, suscită ripostă, schimbă semnul. Neşansa este o punere în gardă, o încercare. Ea nu pecetluieşte decît arareori un destin de ansamblu. Versul foarte cunoscut al lui Heinrich Heine — *o nouă primăvară îţi va reda ceea ce ţi-a luat iarna* —, adevărat adesea în ce-i priveşte pe indivizi, se potriveşte şi mai mult încă pentru naţiuni. Statele Unite au dificultăţi, se anunţă crize pentru ele, dar sănătatea lor rămîne exuberantă, mai bună poate decît o cred ele însele.

Un vechi coşmar: problema negrilor sau o colonie de nedezrădăcinat

În cadrul şanselor Americii s-a strecurat o dificultate importantă, încă aproape de la început, imposibil de a

o elimina: prezența negrilor africani, implantați pe solul său din secolul al XVII-lea prin dezvoltarea plantațiilor din Sud (tutunul în Virginia începînd din 1615; orezul în Carolina începînd din 1695, apoi în Georgia; bumbacul, începînd din secolul al XIX-lea, în tot ținutul situat la sud-vest de Virginia).

• *De acest fapt sînt răspunzătoare istoria și geografia.*

Coasta atlantică unde au fost construite Statele Unite prezintă o succesiune de zone climatice apropiate unele de altele. New Yorkul care, în pofida latitudinii sale (cea a Neapolelui) și din cauza curentului rece din Labrador, are clima Moscovei — New Yorkul se află numai la o noapte de mers cu trenul de zonele tropicale și produsele lor exotice. În acest Sud, sclavagismul s-a instalat aproape în mod firesc, ca un fel de prelungire a economiei antileze, atît de prosperă în secolul al XVIII-lea. Spaniolii în Florida, francezii la New Orleans (din 1795 pentru trestia de zahăr) îl practicau la fel ca George Washington și Thomas Jefferson pe proprietățile lor din Virginia.

Astfel s-a introdus, în această Americă anglo-saxonă, o Africă vivace, aberantă, pe care nu o va mai stăvili nimic, nici forța, nici prejudecățile, nici concesiile. Constituția din 1787, trebuie să remarcăm, oricît de liberală ca ton, nu a abolit sclavia. Ea prevedea numai suprimarea comerțului cu negri, după o perioadă de 20 de ani, și va fi efectiv abolit în 1807.

Dar dacă de atunci negrii nu mai sînt importați, cel puțin legal (căci contrabanda va continua încă multă vreme), ei se înmulțesc mult, ca orice animal: avîntul bumbacului duce chiar la o agravare a condiției negrilor în secolul al XIX-lea. Cîndva, sclavii trăiau în casa stăpînului; iată-i reuniți în grupuri mari, ca pe domeniile Romei antice. Deasupra acestor sărmani muncitori de culoare, o societate albă, primitoare, cultivată, formează o puternică aristocrație colonială. *Coliba Unchiului Tom*, romanul scris de Harriet Beecher Stove, care

vorbeşte despre nenorocirile negrilor, va dezlănţui în Nord, în 1852, o revoluţie a sufletelor. Un alt roman, *Pe aripile vîntului* de Margaret Mitchell, vorbeşte la rîndul său de blîndeţea şi farmecul vieţii în Sud, dar aici este vorba mai ales de viaţa liberă a proprietarilor albi. Tocmai în acest cadru exterior se situează subiectele povestirilor complicate şi pline de încordare ale lui Faulkner, această viaţă din Sud, cu nostalgiile vremurilor civilizate de altă dată, partidele de vînătoare, conversaţiile stropite de alcool de porumb, *moonshine*. Dublu adevăr, negru şi alb, fără îndoială dublă minciună.

Pe scurt, în timp ce indianul, primul colonizat, a dispărut în lupta sa cu europeanul, pînă la punctul în care nu-l mai regăsim decît în acele rezervaţii unde trăieşte ca reprezentant al unei rase dispărute, negrul se dovedeşte, fără să vrea, un adversar tenace. Statele Unite au astfel pe teritoriul lor o colonie care nu s-a emancipat cu adevărat, în pofida tuturor măsurilor oficiale, o minoritate etnică ale cărei pondere şi prezenţă se menţin în pofida a orice.

• ***La mijlocul secolului al XIX-lea, problema abolirii sau menţinerii sclaviei provoacă războiul de secesiune (1861—1865), dar nu este decît unul din aspectele disputei multiple şi fratricide care separă şi opune statele din Sud celor din Nord.***

1. Nordul este industrializat, este pentru taxe vamale mari; Sudul, vînzător de bumbac, preferă să cumpere produsele manufacturate din Europa, calitatea lor fiind superioară. El revendică regimul portului deschis.

2. Aspectul politic al disputei: cele două partide, republican şi democrat, îşi dispută puterea, democraţii fiind mai ales sudişti, republicanii mai ales nordişti.

3. Această rivalitate este cu atît mai aprigă cu cît comportă o miză: noile state care se creează în vest vor înclina spre un bloc sau spre celălalt?

4. Practic, criza ridică o problemă gravă: statele

individuale integrate în Uniune pot sau nu să se opună unei măsuri sau alteia luate de guvernul central al Uniunii? Au ele dreptul de a ieşi din aceasta, de a se *separa*?

Toate aceste motive de rivalitate se cristalizează în dezacordul violent dintre cei doi adversari în legătură cu abolirea sclaviei. Sudul declanşează războiul (atacul Fortului Sumter, 12 aprilie 1861); el se va încheia prin capitularea sa, la 9 aprilie 1865, după un groaznic război civil. Amendamentul al 13-lea la constituţie, din 18 decembrie 1865, aboleşte sclavia. Măsura priveşte ceva mai puţin de 5 milioane de negri (4 800 000 în 1870, faţă de 33 de milioane de albi) sau 12,7% din populaţia totală. Această proporţie va spori ulterior: 13,1% în 1880, apoi va scădea regulat, o dată cu imigrarea europeană, pînă va atinge 10% în 1920; se pare că s-a stabilizat la acest nivel.

Mii de detalii ale vieţii cotidiene vor arăta cu uşurinţă cum avantajele politice făcute negrilor se dovedesc a fi zadarnice. Drepturile politice au fost răstălmăcite, negrul menţinut pe „locul său inferior". Cu atît mai mult cu cît el nu a părăsit Sudul (unde această inferioritate se menţine în mod spontan datorită obiceiurilor, tradiţiilor) înainte de 1914 şi nu a găsit aici decît un loc prost în industrializarea care a început spre 1880, cea de om pentru munci dure, de muncitor necalificat, posturile cele mai avantajoase fiind rezervate albilor. Numai o dată cu primul război mondial emigrarea negrilor spre Nord a devenit importantă la Harlem, cartierul negru din New York, la Chicago unde ocupă „centura neagră", la Detroit...

• ***Minoritatea neagră a urmat avîntul economic al Americii, s-a încorporat acestuia. Ea are astăzi bogaţii săi, chiar noii săi bogaţi, universităţile sale, muzicienii, poeţii, scriitorii, bisericile sale. Dar adevărata egalitate fuge înaintea ei.***

„Aşa cum se întîmplă, scria André Siegfried în 1956, o voinţă sistematică de optimism ar putea face să se

creadă că problema este de acum rezolvată şi mai mulţi vizitatori europeni s-au înşelat în această privinţă. Adevărul este că excluderile sociale tradiţionale continuă, fie în Nord, cu cîteva atenuări, fie în Sud, practic fără nici o atenuare. Vedem, categoric, din ce în ce mai mult, în Est şi în Centru-vest, negri amestecaţi efectiv în viaţa albilor; s-ar putea ca cutare distins om de culoare să fie admis, uneori, la un dineu sau la o reuniune socială; din ce în ce mai numeroşi vor fi reprezentanţii rasei persecutate ieri care vor fi admişi fără discriminare în posturi administrative eligibile. De aici pînă la a crede că bariera trebuie să cadă în curînd sau să se aplece serios este drum lung. Negrul din Statele Unite se simte american şi se vrea pur şi simplu ca atare, fără menţiunea rasei, dar pentru albi el rămîne un «negru american», ceea ce constituie o puternică nuanţă. Culoarea în speţă pare că este un obstacol insurmontabil pentru o asimilare completă".

În realitate, problema negrilor este prinsă în încetineala exasperantă cu care au loc, atunci cînd au loc, schimbările culturale. Prejudecăţile, antipatiile, luările de poziţie (a se vedea romanele lui Faulkner) sînt aici în mult mai mare măsură încă cele de ieri decît cele de azi. Segregaţia, linşajul (foarte rar), ostilităţile în stare latentă sau evidente sînt rămase în urma mişcărilor care le elimină. Dar, în sfîrşit, aceste mişcări au fost declanşate. Incidentele şcolare de la Little Rock, unde guvernul federal a avut în cele din urmă cîştig de cauză (şcolile albilor, susţinute de guvernatorul statului Arkansas, refuzau să-i scape pe negri, aşa cum îi obliga o recentă lege federală), arată care va fi viitorul, oricît de redutabilă ar fi problema şi pasiunile segregaţioniste. Totuşi, acest viitor se apropie lent şi numai uimitoarea răbdare, lealismul politic al rasei negre promit ca soluţia să rămînă paşnică.

Pentru a conchide, se poate vorbi oare despre problema negrilor ca despre o neşansă, în acelaşi timp a Americii în general şi a acestei Americi negre, simpatice şi răbdătoare? Fără îndoială nu, pentru că umanismul american se găseşte în prezenţa unei dificultăţi de

surmontat în funcţie de care va fi apreciat şi înălţat. Fără îndoială nu, pentru că această Africă a oferit Statelor Unite un aport cultural deosebit, original, care s-a încorporat în civilizaţia americană (în special în muzica sa). Pe de altă parte, această Africă este din punct de vedere material şi intelectual cea mai evoluată comunitate dintre comunităţile negre din întreaga lume, este muncitoare şi este prinsă în plasa comunităţii şi civilizaţiei americane. Timpul va lucra în favoarea sa şi dacă nu va suprima această gravă contradicţie internă a vieţii americane, sursa unui rău intelectual şi moral permanent va rămîne. Fapt pe care nimeni nu-l doreşte în adîncul sufletului său. America trebuie să inventeze şi să adopte o soluţie corespunzătoare.

Capitalismul: de la trusturi la intervenţia statului şi la oligopoluri

Şansă sau neşansă, vom ezita de asemenea să ne precizăm aprecierile punînd în cauză, de data aceasta, istoria capitalismului în Statele Unite. El a susţinut şi în aceeaşi măsură a adus deservicii civilizaţiei care îi datorează (şi reciproc) marca sa de naştere.

Banul a fost şi rămîne rege în această democraţie liberă care vrea să fie America. Imperiul afacerilor este evident, el se etalează deschis, fie şi numai în *buildingurile* uriaşe din Manhattan. Dar acest capitalism, acest joc liber, uneori prea liber al cererii şi ofertei, a însufleţit o dezvoltare materială fără seamăn în lume şi pe care fiecare ţară, indiferent de regimul ei politic, încearcă să o copieze, să o atingă la rîndul ei. În sfîrşit, idealismul american însuşi, ale cărui vigoare şi dezinteres total nu vor fi negate, este în parte un răspuns la acest materialism care invadează afacerile, o evaziune şi o ripostă. Capitalismul, aici, a avut adesea o conştiinţă morală îndoielnică.

Mai mult, nu s-a petrecut oare aici umanizarea progresivă a acestui capitalism, sub influenţa unei societăţi pragmatice, nerevoluţionare, prea bogate fără

îndoială, pentru a fi subversivă ca Europa înainte de 1914 sau de 1848?

Ţară agricolă, după cum am văzut, pînă spre 1880, a fost cuprinsă dintr-o dată în cea mai prodigioasă dintre transformări şi luată prin surprindere de această bruscă trecere la industrie, la bogăţie, la putere. Europa celor Şase, de cînd s-a constituit în Piaţă Comună, învaţă ce poate însemna o puternică creştere a vieţii materiale. Nimic nu scapă la noi unei asemenea maree în creştere. Şi tocmai în această Europă de astăzi se vede avîntul unui socialism pragmatic. Tot aşa în America, capitalismul nu şi-a urmat cariera decît adaptîndu-se, înmulţind concesiile, dacă se poate spune aşa, împărţind progresul. El a evoluat mult, de la *trusturile* secolului al XIX-lea la marile întreprinderi dominînd, cîte două sau trei, vasta piaţă interioară (*oligopoluri*).

Este evident că acest capitalism dezvoltat, frînat sau deviat, pe cale de dezvoltare, rămîne animatorul vieţii materiale şi, mai mult, al politicii şi civilizaţiei Americii. Transformîndu-se, el le-a transformat şi pe acestea. Aici se află, în parte, originea crizei actuale şi permanente a civilizaţiei americane.

• ***Pentru a înţelege această evoluţie, trebuie să revenim, un moment, la epoca trusturilor* (trust = *încredere;* trustee = *împuternicit*).**

Prin *trust* trebuie să înţelegem, juridic vorbind, o uniune de acţionari deţinători de titluri de la diferite societăţi, acţionari care deleagă unor *trustees* competenţa de a-i reprezenta. În consecinţă, un grup de trustees reuneşte, de fapt, societăţi care, conform cartei lor, nu ar avea dreptul să fuzioneze. Deci este vorba aici de un mod de a eluda legea. Unele dintre aceste *trusturi* reunesc activităţi înrudite, complementare, şi, cînd este vorba de grupări puternice, ele urmăresc în mod evident să constituie un monopol, deşi imensitatea Statelor Unite continuă să facă dificilă această operaţiune. Tocmai o

operaţiune de acest gen, şi reuşită, a dus la bun sfîrşit John Rockefeller (1839—1937), de la 1870, data creării *Standard Oil* (din Ohio) pînă la constituirea efectivă, în 1879, a *trustului* Standard: acesta depăşeşte limitele stricte ale afacerii căci înglobează o serie de întreprinderi care se ocupă atît de extracţia petrolului, de transportul său, de rafinare, cît şi de vînzări (înainte de toate în străinătate), acestea legate în curînd de uriaşul avînt al automobilului.

United States Steel Corporation, întemeiată în 1897, este un trust, categoric, dar şi mai categoric însă, o întreprindere foarte mare, retras din afaceri de la *Standard* dar nu din speculaţii, şi care, profitînd atunci de inexistenţa unui control fiscal, acumulează o enormă avere — ea va finanţa mai tîrziu imense opere de binefacere —, John Rockefeller a cumpărat zăcămintele de fier de lîngă Lacul Superior. De fapt el le-a primit drept plată de la clienţi insolvabili. Puţin după aceea, în secret, a construit o flotă de cargouri pentru a transporta minereul pe Marile Lacuri. Apoi, de voie de nevoie, se înţelege cu regele oţelului, Andrew Carnegie (1835—1919), stăpînul marilor oţelării din Pittsburgh. Intervenţia bancherului Pierpont Morgan a condus la crearea acestui uriaş *U.S. Steel Corporation*, care „monopolizează", am spune noi, 60% din producţia americană. Ultimul act: în momentul introducerii acţiunilor grupului la Bursă, Pierpont Morgan îi dublează capitalul, deci valoarea. S-a mizat, în mod întemeiat, pe creşterea vertiginoasă a afacerii.

Aceste operaţiuni, altele pe care le-am putea cita (şi pe care le citām adesea în legătură cu lupta companiilor de căi ferate) definesc o tehnică şi un climat, un capitalism feroce şi fără mustrări de cuget, ca politica în timpul lui Machiavelli. De altfel un Rockefeller, un Carnegie, un Pierpont Morgan nu sînt atît de îndepărtaţi, într-un anumit fel, de prinţii voluntari ai Renaşterii.

Această înflorire a afacerilor trebuie situată de la goana după aur din California (1849), sau mai bine din 1865 (după capitularea Sudului la Appomatox) pînă la începutul secolului al XX-lea. Aceşti prinţi, cu faţa dură

sau îngăduitoare de la caz la caz, şi-au dorit cu patimă America „lor". Ei au rupt, au răsturnat obstacolele, au plătit aproape fără să se ascundă mitele necesare. Unul dintre ei scria: „Dacă trebuie să plăteşti pentru a obţine soluţia *justă*, este pur şi simplu legal şi echitabil să o faci. Dacă un om are puterea de a face un mare rău şi nu merge drept decît după ce l-ai cumpărat, deoarece timpul cîştigat va fi astfel economisit, atunci este o datorie să mergi înainte şi să-l cumperi pe judecător". Scopul scuză mijloacele; este just ceea ce ne convine...

Este epoca marilor realizări economice, a căilor ferate, a goanei după aurul californian, a populării Vestului, a oamenilor noi, a parveniţilor care justifică mitul liniştitor, dacă nu întotdeauna exact, al acelui *self made man*... Sînt anii unui capitalism inconştient de cinic. Aceşti oameni de afaceri, în toiul luptelor şi compromisurilor lor, nu se văd, evident, cu ochii noştri. Sînt luptători care nu ezită deloc în ce priveşte mijloacele pe care le folosesc şi nu iau în considerare decît scopul pe care îl urmăresc, grandoarea, eficientizarea, chiar binele public — realizat, este adevărat, prin ridicarea şi grandoarea propriei lor persoane —, dar pentru că ei sînt „cei mai buni luptători" nu au oare dreptate în orice justiţie?

• ***Ar fi totuşi inexact să credem că aceste acţiuni sau propaganda care se va strădui, spre sfîrşitul acestei perioade, să prezinte ca* self made men *pe toţi oamenii de afaceri care au reuşit (ca, ceea ce este absolut fals, un Pierpont Morgan) au fost primite numai cu aprobare şi credulitate.***

Dimpotrivă, în rîndul publicului şi chiar al oamenilor de afaceri îşi va face apariţia o teamă puternică faţă de monopoluri sau de măsurile ce par să conducă la crearea acestora. Concentrarea, adesea spontană, „organică" a afacerilor, avîntul de lungă durată dincolo de 1900, totul a contribuit la înmulţirea *trusturilor* şi

monopolurilor. Ele răsar ca ciupercile (86 în perioada 1887—1897; 149 de la 1898 la 1900; 127 de la 1901 la 1903). Dar imediat începe lupta între ele: campania prezidenţială din 1896 se duce în parte pentru (McKinley) şi contra (Bryan) *trusturilor*. Apoi, unele dintre aceste *trusturi* prea ambiţioase eşuează singure, ca cel al marinei comerciale la care a visat Pierpont Morgan.

O dată cu crizele bruşte şi scurte din 1903 şi 1907, opinia publică s-a sensibilizat puternic. Şi, în 1904, preşedintele Roosevelt dizolvă, în aplauzele opiniei publice, un adevărat *trust* al căilor ferate. Aceste măsuri, aceste campanii au ca rezultat *legea anti-trust*, denumită legea Clayton (1914), după numele unui democrat, prieten al preşedintelui Wilson.

Mulţi observatori au apreciat că a fost vorba aici de un efort zadarnic, căci era o utopie să opreşti prin lege vasta concentrare economică în mişcare. Un şef socialist american, Daniel de Leon, recunoştea el însuşi acest lucru: „Scara pe care omenirea a urcat spre civilizaţie este progresul metodelor de lucru, instrumentul de producţie din ce în ce mai puternic. *Trustul* ocupă vîrful scării: în jurul lui face ravagii furtuna socială modernă. Clasa mijlocie caută să-l distrugă, făcînd să dea înapoi treapta civilizaţiei. Proletariatul caută să-l păstreze, să-l îmbunătăţească, şi să-l deschidă tuturor."

O asemenea atitudine este clară: să nu te atingi de ceea ce înseamnă progres tehnic, succesul şi orgoliul Americii, ci să umanizezi procesul şi, dacă este posibil, să-ţi iei partea din acest progres. Pentru o asemenea politică nu există decît un singur arbitru de talie şi puterea dorite: Statul federal, căci *trusturile*, de fapt, trec dincolo de orice stat anume din Uniune, activitatea lor ţine de mai multe state în acelaşi timp. Numai statul federal este pe măsura adevăratei dimensiuni. Şi încă a fost nevoie ca el să crească, să se fortifice, să se impună ca un interlocutor valabil; întrucît *trusturile*, sau dacă vrem, marele capitalism, consideră profitabil să nu aibă de-a face decît cu o singură autoritate al cărei sprijin să-l obţină sau a cărei opoziţie să o respecte, ale cărei decizii să le respecte de asemenea, cu plăcere

sau nu. A se vedea opoziţia în 1962 a preşedintelui Kennedy faţă de creşterea preţului la oţel.

• ***Astăzi, o dată cu oligopolurile, cu sindicatele, cu „puterea compensatoare" a statului, „este pe cale de a se constitui în America ceva de genul unui neo-capitalism, adaptabil în forma sa evoluată la condiţiile secolului al XX-lea şi deja puternic diferit de capitalismul tradiţional".***

Acest neo-capitalism este greu de înţeles; el se prezintă sub multiple aspecte, şi întreaga civilizaţie americană se exprimă prin ordinea sa, prin reţelele sale sociale. Atunci cum să enumeri toate elementele sale? Eficientizarea care, de acum, merge pînă la minunile automatizării; fabricarea în serie pentru o enormă masă omogenă, după gusturi standardizate, sub impactul unei publicităţi agresive, atotputernice; să adăugăm crearea obsedantă, în vastele întreprinderi, de *human relations* şi *public relations*, un fel de ministere de externe şi de interne pe care la întreţin respectivele întreprinderi pentru a se justifica faţă de opinia publică, faţă de consumatorii lor, şi mai ales faţă de muncitorii lor. Există o mie de detalii care au valoarea lor, important fiind jocul economic care comandă ansamblul. Se cuvine ca atare să desprindem regulile sale, limitele, succesele, mişcarea care poartă totul. În acest scop să examinăm succesiv rolul, ieri, al pieţei în economia liberală a secolului al XX-lea; oligopolurile; sindicatele; guvernul federal.

Piaţa (presupusă liberă, bineînţeles) a fost pentru economiştii liberali regulatorul, justiţiarul întregii vieţi economice. Pe calea sacrosanctă a concurenţei, ea repunea pe fiecare şi fiecare lucru la locul său. Economia ideală, potrivit tradiţiei capitaliste, era aceea în care concurenţa îşi juca pe deplin rolul (şi deci fără monopol), în care statul nu intervenea, în care echilibrul se stabilea de la sine, graţie jocului cererii şi ofertei, în care crizele, şomajul, inflaţia sînt fenomene *anormale* şi care trebuie combătute. De la şomajul, care trebuie bine

explicat, căci el nu datează din secolul al XX-lea, se va ajunge pînă la a acuza drept anormale presiunile sindicatelor.

Pentru a completa imaginea veche, să repetăm că a produce se considera *întotdeauna* o binefacere. Tot ceea ce este *bine* creat accelerează practic schimburile, potrivit *legii debuşeelor* pe care a formulat-o Jean-Baptiste Say în 1803: „produsele se schimbă contra produselor". În acest caz, a fabrica un produs înseamnă a dispune de o monedă suplimentară de schimb. Aşa au învăţat economiştii liberali de la Adam Smith la Bentham şi Ricardo, la Jean-Baptiste Say şi la marele Arthur Marshall. Pe scurt, în acest „model" concurenţial al vieţii economice totul se reglează de la sine, inclusiv tendinţa de a economisi sau a investi. De altfel, pentru a reglementa această tendinţă, în cazul în care se deregleează, este suficient să recurgi la rata dobînzii, să o majorezi sau să o diminuezi cu bună ştiinţă.

Or, pornind de la un anumit stadiu al dezvoltării capitaliste, toate aceste reguli vechi, învăţate, repetate pînă la saţietate, au fost dezminţite de fapte: monopolurile, criptomonopolurile, oligopolurile au devenit în secolul al XX-lea regula dominantă pentru vaste sectoare, cele mai progresiste de altfel; ele încalcă sacrosancta concurenţă — statul intervine (să ne gîndim la New Deal şi, în afara Statelor Unite, la atîtea planuri cincinale); în sfîrşit, crizele lungi şi-au arătat chipul începînd din 1929; şomajul şi inflaţia au avut şi ele rolul lor şi, la urma urmei, se anunţă ca fenomene regretabile, categoric, dar normale pentru viaţa economică şi socială. De aici importanţa revoluţionarei *Teorii generale* (1936) a economistului englez John Keynes (1833—1946): ea marchează ruptura cu economia liberală şi modelul său concurenţial tradiţional. America a acceptat-o ca lege, la fel şi profeţii noii economii a secolului al XX-lea, — şi adesea acţiunile ei politice — îşi vor avea baza în aceasta.

Oligopolurile. Este vorba de oligopol sau despre concurenţă imperfectă sau monopol incomplet atunci

cînd cîţiva mari vînzători „se străduiesc să satisfacă nevoile unei multitudini de cumpărători." De fapt, lupta antitrust nu a pus capăt, am spus-o, concentrării organice, biologice a întreprinderilor. Într-un număr considerabil de ramuri, şi de altfel nu numai în Statele Unite, concentrarea s-a desăvîrşit în avantajul întreprinderilor uriaşe. Astfel, înainte de 1939, în domeniul aluminiului exista o singură companie enormă, *Aluminium Company of America.* În mod obişnuit, cîteva întreprinderi uriaşe îşi împart o ramură sau alta — de exemplu, trei sau patru pentru fabricarea tutunului şi ţigărilor.

Cu toate acestea, pe lîngă uriaşi, trăiau mici întreprinderi, ducîndu-şi în umbra lor viaţa de azi pe mîine, sortite de altfel, într-o zi sau alta, să dispară. Ele nu sînt decît o supravieţuire, o moştenire a trecutului. Pe cît este de uşor să pătrunzi într-o industrie la începuturile ei, care atrage capitalurile şi pe cei care riscă (petrolul în tinereţea lui Rockefeller sau automobilul în vremurile de debut al lui Ford), pe atît de dificilă este operaţiunea într-un sector vechi, în care experienţa, dimensiunile întreprinderii, progresul tehnic şi autofinanţarea sînt chestiuni vitale; numai întreprinderile privilegiate le pot rezolva.

Anchete şi statistici subliniază de altfel acest fapt: 200 de întreprinderi de mari dimensiuni controlează aproape jumătate din fabuloasa bogăţie materială a Statelor Unite. Sînt întreprinderi adesea depersonalizate, societăţi anonime sau chiar aparţinînd personalului care este angajat aici. În aceste imperii, remuneraţia conducătorilor, ca şi cea a angajaţilor, este enormă la scara Europei, dar este vorba de salarii fixe. „Beneficiul propriu-zis, cum explica Ford, aparţine afacerii înseşi, pe care o întreţine şi a cărei creştere o permite".

Astfel s-au stabilit acest capitalism aparte şi domnia „uriaşilor", împotriva cărora legea antitrust nu mai poate face nimic (s-a văzut în 1943 în acţiunea guvernamentală împotriva fabricilor Chesterfield, Lucky Strike şi Camel). Rigurozitate, dacă ar fi existat un singur monopol, dar 200! Ar fi necesară o reformă radicală, o

revoluţie, nimeni nu se îndoieşte de acest lucru. *Oligopolurile* nu vor fi fracţionate în întreprinderi de mici dimensiuni.

Marile locuri sînt deci ocupate, şi încă bine. „În nobilimea afacerilor, demnitatea aparţine preşedintelui de la *General Motors, Standard Oil of New Jersey* pînă la *Dupont de Nemours Chemical Society* şi *United States Steel Corporation.* Conţii, baronii, cavalerii şi scutierii urmează, conform strictei proporţii a activelor diferitelor firme". Situaţii dobîndite şi care vor fi apărate: „Actuala generaţie de americani, dacă va supravieţui, îşi va cumpăra oţelul, cuprul, alama, automobilele, pneurile, săpunul, întrerupătoarele, micul dejun, slănina afumată, ţigările, whisky-ul, casele de marcat şi coşciugele de la una sau alta din cele cîteva firme care furnizează în prezent aceste obiecte" (Galbraith).

Fireşte, iar acest lucru s-a spus adesea, întreprinderile uriaşe au avantajele lor: ele promovează, organizează admirabil progresul tehnic, furnizează la preţuri joase produse de calitate... Constatarea este evidentă cînd comparăm ramurile care, modernizate, s-au concentrat dintr-o dată; aşa cum indică studiul nostru, şi cele care au rămas în afara acestei mişcări, încă pe linia secolului al XIX-lea. Căci Statele Unite sînt construite în acelaşi timp pe un capitalism vechi şi unul nou, pe o structură cel puţin dublă. Astfel, agricultura în ansamblul ei, confecţiile, minele ţin de vechiul capitalism. Cu alte cuvinte, întreprinderile sînt aici de dimensiuni foarte modeste, derizorii în ceea ce priveşte agricultura: un producător important va livra în Missouri 9 000 de baloturi de bumbac pe piaţă; această masă este enormă în sine, dar ridicolă la scara producţiei; ca să nu mai spunem că nu va avea nici o influenţă asupra preţului. Practic, preţul îl domină pe el şi pe toţi ceilalţi producători de bumbac. La fel, există o enormă diferenţă între organizarea „petropolului" companiilor americane petroliere, ale căror progrese sînt senzaţionale, şi arhaismul celor 6 000 de întreprinderi carbonifere care rămîn fidele muncii minerilor prăpădiţi şi al căror progres tehnic nu a fost posibil decît graţie recentei intervenţii a statului.

Piaţa îşi recîştigă totuşi rolul. Preţurile, evident, nu iau niciodată prin surprindere marile întreprinderi: ele le controlează dinainte şi, fidele „celei mai pure şi celei mai cinstite" dintre concurenţe, nu intervin în acest domeniu decît după ce au calculat incidenţa deciziei, de creştere sau scădere, asupra organizaţiilor rivale capabile să le răspundă cu aceeaşi monedă. Reiese că preţul este fixat la nivelul convenabil pentru a asigura securitatea şi beneficiile uriaşilor şi de aceea firme de mică amploare reuşesc să trăiască, să se strecoare, să supravieţuiască pe lîngă cei mari, graţie acestui nivel relativ al preţului la vînzare. În aceste condiţii, războiul preţurilor fiind îndepărtat, nu mai rămîne decît cel al publicităţii care, după toate dovezile, este luxul unei „economii a opulenţei". Într-o economie de penurie nu-ţi poţi imagina nici un fel de publicitate.

Cu toate acestea, cei 200 de uriaşi (care nu mai controlează, după cît se pare, puterea băncilor zdruncinată de criza din 1929) nu domnesc fără să fie contestaţi, sau, cel mai adesea, fără să împartă puterea. Mişcarea organică care a concentrat vînzările în cîteva mîini, cel puţin în anumite sectoare modernizate, *a concentrat* de asemenea achiziţiile în alte cîteva mîini.

„Puterea economică" a producătorilor se loveşte astfel de „puterea compensatoare" a cumpărătorilor şi, în acest dublu joc, beneficiul monopolurilor poate reveni unei părţi sau celeilalte: un mare vînzător în faţa mai multor cumpărători, un cumpărător important în faţa mai multor vînzători, sau, ultimul caz, destul de frecvent, un gigant de fiecare parte. Atunci trebuie să se negocieze. Să presupunem că negustorii de oţel au avut fantezia să stabilească, la Detroit, „preţuri arbitrare"; va fi dificil să le impună unei clientele atît de importante şi atît de puternice ca aceea a fabricanţilor de automobile din Detroit.

Evident, un oligopol poate juca ambele roluri, de vînzător şi cumpărător, folosind rînd pe rînd, sau deodată, puterea economică şi apoi puterea compensatoare. Dar cel mai adesea între aceste două activităţi, de obicei separate, va exista conflict şi tensiune.

Sindicatele. Piaţa muncii este cea pe care compensaţia s-a accentuat cel mai vizibil. Uriaşii industriali au văzut ridicîndu-se în faţa lor, în propriul lor sector, sindicatul uriaş. Iar sindicatul încearcă să profite şi el de monopol, de dreptul de intervenţie al întreprinderilor uriaşe pe piaţa preţurilor. Pentru că întreprinderile pot determina creşterea preţurilor, va fi suficient să se exercite presiuni asupra lor pentru a majora salariile şi a permite muncitorilor să împartă cu ele privilegiile de care se bucură. Cuvîntul privilegii nu este exagerat dacă ne gîndim că unele sindicate americane sînt în realitate societăţi bogate, cu clădiri enorme, capitaluri considerabile şi savant administrate, cu un preşedinte şi personal retribuit regeşte...

Dimpotrivă, acolo unde s-a instalat capitalismul de ultimă oră, acţiunea sindicală nu poate exercita nicidecum presiuni atît de eficace. Oare acesta să fie motivul pentru care reţeaua sindicală activă lasă în afara organizaţiilor sale aproape întreaga activitate agricolă?

În orice caz, antagonismul clasic dintre producători şi sindicate tinde să capete, în Statele Unite de astăzi, o formă foarte particulară, adesea a unei societăţi ale cărei cheluieli riscă să le suporte consumatorul. Uriaşii din industrie au făcut posibilă crearea de uriaşi sociali, iar puterea opusă a acestora acţionează ca regulator al salariilor şi preţurilor.

Cu toate acestea, întrucît acest regulator este supus în mare măsură erorilor, se poate bloca sau gripa, iar fiecare dintre fisurile sale riscă să aibă, în ţara gigantismului, consecinţe şi ele gigantice, rolul statului se afirmă din ce în ce mai mult ca regulator suprem, însărcinat să vegheze la buna funcţionare a mecanismului. Din 1929 nimeni nu mai contestă această necesitate care este negarea prin excelenţă a tradiţiei liberalismului economic.

Fără îndoială, evoluţia economică a Statelor Unite constrînge *statul federal la o intervenţie atentă, la rolul de „putere compensatoare“*. Nu se mai pune problema, în ce-l priveşte, să intervină fără discernămînt,

conform măsurilor antitrust care au urmat Legii Clayton din 1914, ci să analizeze cu atenţie elementele situaţiei economice, să-i prevadă evoluţia folosind toate posibilităţile pe care i le oferă în această privinţă ştiinţa economică modernă, şi să fie gata în orice ocazie să acţioneze asupra unui sector sau al altuia, fie că este vorba să reducă şomajul, să stimuleze producţia sau să împiedice inflaţia etc.

Este de înţeles de ce importanţa statului federal nu a încetat să crească de la New Deal încoace. În timp ce Hoover nu avea decît 37 de colaboratori, Truman dispunea de 325 de funcţionari direcţi şi 1 500 de angajaţi. Cîndva Casa Albă era suficientă pentru activitatea prezidenţială. Astăzi, vizavi de ea se află un *Executive Office Building*, unde noile birouri sînt deja înghesuite. Puţin cîte puţin, puterile se concentrează la Casa Albă şi se exercită asupra întregii ţări. O birocraţie importantă creează o armată de tehnicieni competenţi care scapă vechilor vicisitudini ale îmbătrînitului *Spoils System*, care ducea adesea, în urma rezultatelor alegerilor, la înlocuirea funcţionarilor. Această nouă stabilitate a birocraţiei este în sine o revoluţie. De acum înainte preşedintele comandă unui personal de execuţie calificat.

Întreg sistemul enorm al statului federal, organizat în funcţie de problemele decisive prin care *trebuie* sau *poate* să orienteze economia, se găseşte prin forţa împrejurărilor confruntat în acelaşi timp cu probleme sociale. Un dirigism economic, chiar limitat, poate fi oare conceput fără un anumit dirigism social?

Din momentul în care statul îşi asumă o anumită responsabilitate în organizarea economică, el devine responsabil şi de nedreptatea socială. El nu-i poate ignora pe acei americani care nu sînt organizaţi, în marginea sindicatelor sau făţiş în afara lor, ca aceşti slujitori ai culturii total fără drepturi şi care constituie un proletariat de două milioane de paria. Trebuie stabilit oare un salariu minim? Este necesară orientarea spre un sistem de securitate socială în stil european?

Ar fi introdusă astfel o politică socială orientată într-o economie de opulenţă, care ea singură a regle-

mentat multe dintre problemele vechi, dar a creat şi multe altele noi, unele foarte urgente. Totodată, ar fi vorba aici de o nouă deviere de la tradiţiile civilizaţiei americane, feroce individualistă şi care respectă, înainte de toate, capacitatea unui om de a „reuşi" prin propriile mijloace. Intervenţia statului în organizarea societăţii repugnă în mod spontan oricărui cetăţean al Statelor Unite. Dar se poate oare scăpa astăzi de această intervenţie?

Pentru a ilustra această dificultate şi necesitatea opţiunii, să citām părerile unor cetăţeni sovietici refugiaţi în Statele Unite, după cel de-al doilea război mondial, şi cărora un sociolog le-a cerut impresiile de nou veniţi. Dacă în ansamblu recunosc superioritatea noii lor vieţi materiale, ei sînt unanimi în a regreta puternic asistenţa medicală gratuită şi, mai mult încă, egalitatea tuturor în faţa bolii pe care o cunoscuseră în regimul sovietic. Chiar un francez descoperă, pe cealaltă coastă a Atlanticului, valoarea propriului sistem de securitate socială, căruia, oricît de bogată, America nu-i oferă un echivalent. Un tînăr profesor de la o mare universitate americană este brusc afectat de o boală incurabilă. El nu va mai putea să-şi exercite profesiunea. Ce se va întîmpla cu el?, veţi spune, a neglijat să se asigure. Iată-l în stradă cu soţia şi copiii...

Mulţi factori de răspundere consideră indispensabilă şi de dorit o politică socială americană. În acelaşi timp, evoluţia opiniei publice favorizează o conştientizare a problemei. În pofida a ceea ce afirmă ziarele interesate, banii prelevaţi de stat nu-i mai apar ca o pedeapsă nedreaptă, care îi loveşte pe cei puternici, pe cei abili, producători de bogăţie, în folosul incapabililor, trîntorilor. De la New Deal, guvernul federal apare ca *„esenţialmente binefăcător"*, în orice caz necesar.

Această imensă schimbare modifică din ce în ce mai mult şi reduce rolul statelor individuale, republicile autohtone de ieri. Ea riscă de asemenea să modifice profund structurile societăţii şi civilizaţiei americane. Cu atît mai mult cu cît, şi ca naţiune, Statele Unite şi-au revizuit părerea pe care o aveau în ce priveşte sarcinile lor, rolul lor, responsabilităţile lor în lume.

Statele Unite față în față cu lumea

În momentul ieșirii dintr-o lungă tradiție în mare măsură izolaționistă, Statele Unite tocmai au întîlnit lumea. Această întîlnire li se impune ca o serie de probleme noi, majoritatea neplăcute. În mod spontan, ele s-ar retrage bucuroase. Dar însăși puterea Statelor Unite le leagă inevitabil de restul pămîntului; nu mai sînt libere pe opțiunea lor într-un univers devenit prea mic și unde fiecare din gesturile lor, fie că o vor sau nu, are consecințe mondiale.

• *Nu se va spune niciodată pînă la ce punct izolaționismul a fost una din trăsăturile fundamentale ale Statelor Unite.*

El a țîșnit în parte din acest sentiment, clar din primele ore de independență, de a fi întemeiat o lume nouă, total diferită de vechea Europă și mai bună decît ea. „Revolta împotriva părinților" — sună diagnosticul psihanaliștilor. El a țîșnit, de asemenea spontan, dintr-un trecut autonom, independent, construit în imensitatea nouă a continentului și cu securitatea care a decurs de aici.

America, practic, a fost *liberă* să se ocupe numai de ceea ce se petrecea la ea, să mențină aici prosperitatea, să ridice, ca un zid chinezesc, bariere vamale protecționiste, izolante și, fără să se teamă de amenințarea unui vecin, să-și lărgească casa fără jenă, nici remușcări; cuceririle ei *teritoriale* au fost o expansiune; cuceririle *maritime* — alte teribile acțiuni coloniale. În secolul al XIX-lea, ea nu simte că are unele obligații decît față de restul continentului american: această solidaritate se va exprima în 1823 în doctrina Monroe — America americanilor. Mesajul — căci este vorba aici de un mesaj al președintelui Statelor Unite —, afirmă, de asemenea, dezinteresul acestora față de problemele europene. Aspectul negativ și aspectul pozitiv ale doctrinei Monroe vor fi adesea reluate și reafirmate ulterior.

Dar lumea celorlalţi nu poate fi uitată: există comerţul, importurile, exporturile, relaţiile diplomatice; un acces belicos îi duce, chiar, în 1898, pe americani în Porto Rico, unde mai sînt şi astăzi, în Cuba — unde nu mai sînt, în îndepărtatele Filipine de unde, de fapt nu au plecat, în pofida independenţei acordate acestui arhipelag. Lumea a venit şi ea spre ei, cu cortegiile-i de imigranţi europeni, japonezi, chinezi. Ca reacţie naturală şi primejdioasă, s-a văzut din experienţă, Statele Unite s-au închis, în mai 1921—1924, în faţa valului de străini. Poate că nu a existat eveniment mai catastrofal pentru lume şi pentru Europa exaltată şi nefericită a anilor care au urmat primului război mondial: a fost închisă o supapă de siguranţă.

În acelaşi timp, Statele Unite, care au hotărît, în 1918, soarta primului război mondial, se vor retrage din politica naţională activă după tratatul de la Versailles, al căror instigator au fost, şi nu vor adera la Societatea Naţiunilor. Ele abandonează lumea înşelătoarei şi fragilei dominaţii engleze, capodoperă veche construită pe îndelungatele legături maritime şi pe care războiul a lăsat-o neatinsă, după cum am văzut. De altfel, printre motivele intervenţiei americane în 1918 cel mai important a fost, fără îndoială, salvarea acestei supremaţii mondiale a Angliei cu care ei se acomodează şi care apăra viitorul civilizaţiei anglo-saxone, civilizaţia *lor*.

În raport cu simpaticul Woodrow Wilson care nu a dorit această retragere, cu atacul său, putem vorbi oare în schimb de un succes clar al lui Franklin Delano Roosevelt la Ialta, la Teheran, la Rabat, în cursul acelor reuniuni la vîrf care au precedat moartea sa şi sfîrşitul celui de-al doilea război mondial? Atunci, printr-o serie de angajamente, el a legat şi dezlegat o lume al cărei viitor, să o recunoaştem, era greu de bănuit. Nu a cedat el oare prea mult în faţa necesităţilor de moment şi a unor principii mai puţin valabile încă decît cele ale lui Wilson şi adesea discutabile din punct de vedere moral? A favoriza emanciparea imperiilor coloniale înseamnă a te supune regulilor tradiţiilor americane, dar şi a compromite forţa Occidentului, a pune, într-o zi sau alta

în cauză America Latină, a cărei viaţă economică reprezintă o dependenţă „colonială" de Statele Unite. Apoi să faci, în acelaşi timp, cadou sovieticilor jumătate din Europa — înseamnă să te îndepărtezi puternic de principiul sacrosanct al dreptului popoarelor de a dispune de ele însele. Dar Roosevelt crede că pacea lumii reclama suprimarea turbulenţelor popoarelor mici. Să dezarmăm toate popoarele lumii, cu excepţia celor patru mari de atunci: China, U.R.S.S., Anglia şi S.U.A. — aceasta era dorinţa lui. Poate că nu era lipsit de o nostalgie a izolaţionismului: dacă trebuie să ne ocupăm cu forţa de lume, cel puţin să o facem astfel încît să stea liniştită...

Acest mod de a-l vedea şi a-l explica pe Franklin Roosevelt îl aflăm dintr-o pană americană. Este, fireşte discutabil. Dar el exprimă o anumită optică destul de curentă printre neamericani, mai ales occidentali. Aceşti martori, din afara Lumii Noi, cred că Statele Unite au ajuns la rolul de *leadership* al lumii, fără să o fi vrut cu bunăştiinţă, fără să fie conştiente de acest lucru dinainte; că ele au considerat adesea că problema este simplă — chestiune de bun-simţ şi de bunăvoinţă — şi dificultăţile legate de prejudecăţile sau egoismul Lumii Vechi. Or, multe dintre iniţiativele lor au fost inoportune şi le-au scăpat curînd de sub control, dovedind, fără ambiguitate, că creditele şi bunele principii nu sînt suficiente pentru a conduce lumea, că dominaţia comerţului şi a banului, legitimă conform opticii tradiţionale a Statelor Unite, trezeşte astăzi tot atîta neîncredere ca vechea dominaţie colonială, cu care se aseamănă. Americanii la rîndul lor au crezut că aceste eşecuri erau dovada ingratitudinii, invidiei popoarelor pe care le-au ajutat, pe care au vrut să le ajute.

Practic, Statele Unite, ca oricine altcineva, aveau să-şi facă ucenicia, să ia măsura exactă a lumii pe care au ignorat-o atîta vreme, pe care au vrut s-o ignore, această lume pe care acum, pentru propria lor securitate, trebuia să o supravegheze, să o dirijeze dacă era posibil. Ele au luat această sarcină în serios, şi-au recunoscut singure anumite erori, căci este de asemenea

o tradiţie americană, fecundă şi agreabilă, de a crede în ceea ce faci şi de a-ţi recunoaşte de bunăvoie greşelile, fără vanitate, şi din dorinţa de eficacitate: cu cît tirul va fi rectificat mai repede, cu atît mai repede vor exista şanse de a atinge ţinta.

Preşedintele Kennedy a încercat astfel să strîngă în jurul lui pe cei mai buni intelectuali şi specialişti în economie sau politică, pentru a face un studiu serios al problemelor momentului. Un ziarist sublinia acest lucru şi adăuga (21 mai 1962): „După ce a pus la muncă 'talentele', 'creierele' pe care le-a adunat în jurul lui, din suma concluziilor acestora a desprins o sinteză care îi condamnă acţiunea. Ici şi colo există zone de umbră. Opţiuni rămîn deschise. Dar, în esenţă, linia pe care a ales-o este clară. Pentru prima dată de multă vreme se ştie pe ce se bazează intenţiile preşedintelui Statelor Unite". Nu vedem în aceasta numai rezultatul obţinut prin gîndirea personală a preşedintelui, sau pe cel la care s-a ajuns în urma unei clarificări care urmează să fie trecută la activul intelectualilor şi profesorilor de la Harvard chemaţi în ajutorul politicii. În realitate, în cursul anilor dramatici şi încordaţi care merg de la Planul Marshall pînă la războiul din Coreea şi la tensiunile actuale legate de Berlin, Cuba sau Laos, Statele Unite au căpătat, pînă în straturile cele mai profunde ale opiniei lor publice, conştiinţa rolului mondial şi a responsabilităţilor lor. Vremea izolaţionismului a trecut.

• ***Puterea obligă! Practic, ţîşnirea Statelor Unite pe primul loc din lume, unde trebuie să trăiască sub ameninţarea unei retrogradări periculoase, este consecinţa uriaşei dezvoltări a puterii lor care, pentru a se defini, mobilizează toate adjectivele: economică, politică, ştiinţifică, militară, mondială.***

Practic, această putere, evidentă după victoria din 1945, după explozia bombei de la Hiroşima, a pus imediat problema *leadershipului* european (şi mondial) în termeni de duel. În trecut, Europa fusese întotdeauna împărţită

în două tabere inamice, a căror componență varia în funcție de pericol, puterea amenințătoare venea din partea unei țări sau a alteia care deținea supremația. Lumea trăiește astăzi potrivit acestei vechi scheme *bipolare*, conform expresiei lui Raymond Aron. Nu numai ideologia este cea care separă lumea liberă de lumea socialistă, ale căror analogii, pe măsură ce trec anii, se multiplică: lumea socialistă își organizează și ea industria în unități uriașe; la rîndul ei, lumea liberă este pradă unei socializări evidente, necesare...

Leadershipul, astăzi mai mult decît ieri, pune, în ce privește puterea, o alternativă: sau Washingtonul, sau Moscova. Neutrii din Lumea a Treia, sateliții coloșilor, nu sînt decît spectatorii acestei istorii căreia i se supun; ei nu au alt rol decît al unei greutăți foarte bine măsurate pe care o pot adăuga la fiecare dintre talere. Se pune deci problema de a-i seduce, de a-i atrage, de a-i păstra, în aceeași măsură ca și de a-i domina.

În 1945, Statele Unite sînt cîștigătoare și se complac în superioritatea lor, afirmată într-un mod lugubru și categoric prin bombele de la Hiroșima și Nagasaki. La 12 iulie 1953, o dată cu exploziile care i-au dus pe sovietici la fabricarea propriei lor bombe H, echilibrul a fost restabilit. În 1957, o dată cu lansarea primului Sputnik, sovieticii marchează un punct decisiv, cu atît mai mult cu cît cucerirea spațiului înseamnă de asemenea punerea la punct a rachetelor cu rază foarte lungă de acțiune, pînă la 10 000 kilometri. De atunci, succesele alternează într-un echilibru incert. Armamentele, de o parte și de alta, sînt din ce în ce mai terifiante și războiul rece este alimentat din frica reciprocă pe care ele o provoacă, spre marea groază și profunda mînie ale celorlalte popoare ale lumii care urmăresc acest spectacol cu ochii deschiși și cu mîinile goale. Dacă jocul periculos al celor doi coloși ai lumii nu este nici mai rău nici mai bun decît cel al Europei de ieri, el are cu totul altă importanță mondială, avînd în vedere mijloacele îngrozitoare ale celor doi parteneri. Omenirea riscă să dispară.

În orice caz, este evident că această luptă obsedează Statele Unite, le schimbă nu numai politica, ci şi întreaga lor viaţă, chiar gîndirea. De aceea anul în care sovieticii au obţinut bomba H este unul din anii de cotitură ai vieţii americane, ca anul 1929, din motive diferite, dar nu mai puţin peremptorii. Această tensiune, care este alimentată cu fiecare ocazie, acţionează asupra spiritului, imaginaţiei şi sentimentelor. Ea deformează totul, face ca ţara libertăţii să trăiască în această constrîngere plină de suspiciune care, în mod obişnuit, este climatul războiului. Accesul maccarthysmului de ieri ni-l semnalează, dar febra de atunci nu a dispărut cu adevărat. Întregul univers riscă să fie antrenat în această psihoză ostilă spiritului, ca şi fericirii oamenilor. Regula de aur a unei vieţi mondiale solidare ar fi de a gîndi cu obstinaţie *împreună*, nu de a gîndi *contra*; or, Statele Unite şi U.R.S.S. gîndesc cu obstinaţie *contra*.

Această nevoie de denigrare, de apărare inutilă — ce pasiv al războiului rece şi într-o tabără şi în cealaltă!

● ***Ne vom opri, pentru a încheia, la mărturia admirabilă şi multiplă a romanului american: el oferă o concluzie valabilă pentru civilizaţia pe care o interpretează.***

Fără îndoială, pentru a avea o imagine completă, ar trebui să abordăm nu numai domeniul literar în întregul lui, de la poezie la teatru şi la cinema, ci şi arta, cu un loc special rezervat arhitecturii, şi ştiinţele, de la ştiinţele umane la cele ale naturii. Înflorirea inteligenţei americane include în aceeaşi măsură economiştii de la Harvard sau Chicago University cît şi artiştii, frumuseţea instrumentelor, a tehnicii şi formelor funcţionale ale industriei americane.

Dacă alegem — căci trebuie să alegem în acest foarte scurt rezumat — mărturia romanului, o facem pe de o parte pentru că el a avut, de circa douăzeci de ani, o mare influenţă asupra literaturii europene şi mondiale şi, pe de altă parte, pentru că evoluţia sa, de la începutul secolului, lămureşte această criză de care tocmai am vorbit.

Literatura americană a fost „descoperită“ de Europa începînd din 1920—1925, dar voga ei este deosebită mai ales de la sfîrşitul celui de-al doilea război mondial. Traducerile, foarte numeroase, prezentate şi comentate de scriitori ca Sartre, Malraux, Pavese, au fost primite pozitiv şi influenţa lor este atît de evidentă în Franţa, Anglia, Italia, Germania încît un critic, referindu-se la perioada care tocmai s-a scurs, vorbeşte de „epoca romanului american“. Ar trebui spus chiar o epocă a „americanismului“, a cărei amprentă poate fi constatată în muzica de jazz, în dans, în modul de a se îmbrăca al tinerilor şi în arta *cartoonului*, acele benzi umoristice desenate din care săptămînalul *The New Yorker* oferă cele mai savuroase exemple.

În ceea ce priveşte romanul, această epocă este în esenţă descoperirea unui „stil“, a unei tehnici narative foarte îndepărtate de tradiţia europeană a romanului psihologic. „Arta reportajului obiectiv şi nud“, s-a spus, „arta fotografică“ a cărei ambiţie este de a arăta, nu de a comenta. Pentru a introduce cititorul în universul mental al unui personaj, îl va face să încerce direct, brutal, senzaţiile, emoţiile acestui personaj, fără să încerce vreodată să le interpreteze sensul; este procedeul folosit în cinema, a cărui influenţă este manifestă aici.

Pentru european, romanul american se defineşte prin această tehnică, printr-un anumit climat de violenţă, de brutalitate. „Literatură formată de şi pentru cinema, scrie un critic francez, prin intermediul *hot news* şi a romanului poliţist..., literatură brutală, înflăcărată, febrilă şi frenetică, fără pic de rafinament, literatură făcută cu pumnul, ea place în pofida acestui fapt şi din cauza acestuia, după temperament. Este rapidă şi dură: găseşti în ea ceva sănătos, viu şi puternic, ceva ce nu poţi găsi în prezent nicăieri“. În realitate, este vorba de un anumit moment al romanului american, cel pe care americanii îl numesc „naturalist“, care s-a dezvoltat în principal între cele două războaie şi ale cărui mari nume sînt Hemingway, Faulkner, Steinbeck, Dos Passos...

Or, toţi aceştia, fie că mai sînt sau nu în viaţă, s-au născut între 1890 şi 1905. Prin vîrsta şi opera lor ei fac

parte, pentru Statele Unite de astăzi, „dintr-o altă generaţie", îndepărtîndu-se din ce în ce mai mult, de la ultimul război, de romanul „naturalist" şi revenind la o tradiţie mai veche a literaturii americane, nu mai puţin strălucită şi originală, deşi mai puţin cunoscută de publicul american — cea a secolului al XIX-lea (marile sale nume: Melville, 1819—1891; Hawthorne, 1804—1864; Henry James, 1843—1916).

În ce ne priveşte, ne interesează mişcarea generală şi tot ceea ce ne poate dezvălui civilizaţia americană. Poate ar trebui să semnalăm o constantă de la un capăt la celălalt: scriitorul nu are un loc firesc şi respectabil în societatea Statelor Unite, unde „omul de litere" în sens european nu există în realitate; scriitorul american este întotdeauna un individ, un izolat; el trăieşte la margine şi foarte adesea se pierde într-un destin tragic după un succes mai mult sau mai puţin scurt („nu există actul al doilea în vieţile americane", afirma unul dintre ei, Scott Fitzgerald, 1896—1940: aceste cuvinte i se aplică lui şi confraţilor lui, care rareori au trăit „reuşita"). Deci, prin excelenţă, scriitorul american este o fiinţă asocială, care nu se mulţumeşte să-şi exprime revolta sau nemulţumirea în faţa lumii care îl înconjoară, ci trăieşte *experienţa* acestei revolte şi o plăteşte în fiecare zi prin angoasă şi solitudine extremă. Evoluţia romanului american reflectă de asemenea puternic evoluţia tensiunilor sociale interne.

În secolul al XIX-lea, marea fantomă, în planul secund al sumbrelor opere ale lui Melville, Hawthorne, este puritanismul calvinist american. El li se impune cu obsedanta temă a luptei tragice dintre bine şi rău, chiar dacă, în acelaşi timp, ei resping povara acestei obsesii. Şi unul şi celălalt denunţă într-o anumită manieră societatea care îi înconjoară şi care le va plăti cu vîrf şi îndesat.

O dată cu începutul secolului al XX-lea, o mişcare generală se ridică împotriva intransigenţelor puritanismului. Fără îndoială, acesta din urmă se mai face simţit şi astăzi în forţa interdicţiilor sociale — care, în Statele Unite, într-un anumit fel, au căpătat forma unor

interdicţii morale, dar de la sfîrşitul secolului al XIX-lea, puritanismul a încetat să mai fie simbolul relelor societăţii. În această perioadă se situează debuturile unui roman naturalist gen Zola, cu tendinţe socializante. Ele coincid cu gigantica expansiune a puterii după 1880.

De acum înainte şi pînă la cel de-al doilea război mondial ţinta favorită a anticonformismului va fi societatea industrială şi capitalistă, viaţa „futuristă" americană; atît pentru Sinclair Lewis, al cărui celebru *Babitt* (1922) este imaginea caricaturală şi răzbunătoare a omului de afaceri american, cît şi pentru exilaţii voluntari care au trăit la Paris între cele două războaie — Hemingway, Fitzgerald, Dos Passos, Farell, Miller, Katherine Ann Porter..., „generaţia pierdută", cum i-a numit Gertrude Stein, conducătoarea lor, al cărei salon parizian a fost punctul de întîlnire a acestor *American abroad*. Şi de asemenea pentru Faulkner, Steinbeck, Caldwell, Wright, pe scurt pentru întreagă această generaţie de „intelectuali de stînga", care au fost pasionaţi şi scandalizaţi de procesul şi executarea, în 1927, a lui Sacco şi Vanzetti (Dos Passos va fi chiar închis cu acest prilej), de războiul din Spania (este cunoscută cartea lui Hemingway, *Pentru cine bat clopotele*), de agresiunile lui Mussolini, de controversele stîrnite de New Deal; pentru toţi aceşti oameni care văd în socialism o speranţă de salvare pentru societatea contemporană.

Războiul din 1940 şi urmările lui, începutul războiului rece au spulberat această speranţă. Romancierii americani au regăsit mai întîi sensul solidarităţii faţă de ţara lor, apoi au constatat inutilitatea, pentru ei, a visului marxist.

Tînăra generaţie americană s-a îndepărtat de realismul social. Preferinţele ei s-au îndreptat spre un roman în care simbolul, poezia, arta pentru artă sînt repuse în drepturi. Acest lucru este valabil în ce-l priveşte pe Henry James, pe Melville şi de asemenea şi pe Fitzgerald, acest scriitor atît de particular al „generaţiei pierdute", mort de altfel foarte tînăr. Se poate spune oare că revolta a încetat să se mai afle în centrul expresiei

literare americane? S-a putut crede un moment acest lucru, avînd în vedere puternica revenire a naţionalismului, care a urmat războiului, şi apariţia unei generaţii de scriitori universitari, deci instalaţi în securitate şi care se identifică de bunăvoie cu propria lor civilizaţie. Dar perioada de după război a fost de asemenea martora naşterii generaţiei *beatnik*, tineri intelectuali total rupţi de imperativele societăţii care îi înconjoară, la fel ca înaintaşii lor „generaţia pierdută", dar cu o cu totul altă rezonanţă. Celor din anii '25 sau '30 care au crezut în viitorul socialismului le-au urmat cei care nu au mai crezut, ca remediu împotriva angoasei, decît în refugiul în artă, alcool sau drog, tema principală fiind cea a solitudinii şi a „incomunicabilităţii", într-o lume lipsită de orice semnificaţie.

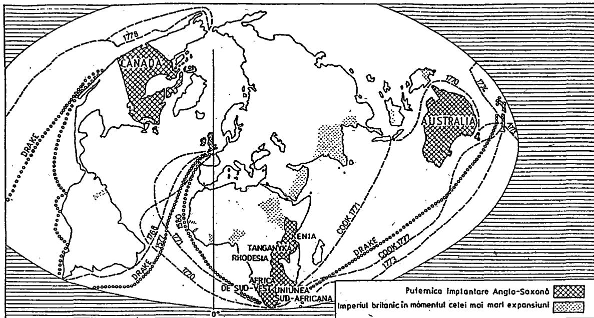
Dar este adevărat şi că America trăieşte modernitatea cu anticipaţie. Ea este ţara viitorului, ceea ce, pentru ea, reprezintă cel puţin un gaj al speranţei, o dovadă a vitalităţii ei, a numeroaselor resurse care îi vor permite probabil să-şi regăsească vechiul optimism, încrederea în ea însăşi. Claude Roy scria în *Chei pentru America*: „America este unul din locurile din lume unde — în pofida a orice — continuă să se afirme *posibilităţile* omului... La întoarcerea din Statele Unite eşti pe deplin convins că se poate naşte un om nou, mai sigur pe puterile lui, mai pătruns de o fericire pămînteană, înţeleaptă şi concretă. Poţi ironiza frigiderele şi vitaminele, şirul de maşini... Dar nu poţi desconsidera un anumit tip de american în care s-a desăvîrşit deja o artă de a trăi şi de a supune puterilor omului ceea ce el a crezut a fi ineluctabile fatalităţi".

CAPITOLUL IV

PRIN UNIVERSUL ENGLEZ

Din secolul al XVIII-lea şi pînă în 1914 cel puţin, Londra a fost centrul lumii. O vizită prin oraş, chiar în grabă, evocă astăzi aceste grandori: Buckingham Palace, St-James Palace, Down Street, Stock Exchange, vastele docuri în meandrele Tamisei — toate aceste spectacole rămîn vii. Mai mult decît orice altă regiune a Occidentului, insula engleză s-a răspîndit pînă dincolo de mările îndepărtate. Cine nu a admirat această imensă reuşită? Rudyard Kipling îşi va trăi viaţa între India, o casă în Africa australă, un ranch canadian şi Egipt... El avea dreptate să gîndească că Anglia nu poate fi înţeleasă bine decît de departe, de la marginile ei imperiale şi războinice, şi mai ales văzută din India. Acesta este motivul pentru care unul dintre prietenii săi francezi, sosind la Alger într-o zi a anului 1930, îi telegrafia: „Sosit la Alger. Am să înţeleg în sfîrşit Franţa".

Din Anglia imperială şi din Franţa imperială nu a mai rămas prea mare lucru. Dar ideea de imperiu păstrează o forţă particulară pentru englezi. Ea explică, mult mai mult decît la noi, o serie de structuri şi reflexe politice. De aici caracterul tragic al opţiunii care se va impune Marii Britanii: Commonwealth sau Piaţa Comună? A o alege pe aceasta din urmă înseamnă a se lega

21. Universul englez.

de Europa, de care întotdeauna s-a izolat „splendid"; înseamnă a renunţa la vechile şi adevăratele ei dimensiuni mondiale care au fost orgoliul ei, la una din tradiţiile ei cele mai puternice.

În Canada: Franţa şi Anglia

Anglia a pierdut „America", dar ea a păstrat Canada, chiar a extins-o de la Atlantic la Pacific (*a mari usque ad mare*).

Datele esenţiale ale acestei instalări şi dezvoltări sînt: 1759 — înfrîngerea şi moartea lui Montcalm sub zidurile Quebecului; 1782 — sosirea în Ontario şi Provinciile Maritime a englezilor şi „loialiştilor" americani, fideli regelui Angliei, după care independenţa coloniilor revoltate; între 1855 şi 1885 — prosperitatea crescîndă a Provinciilor Maritime populate de englezi, cînd navele şi marinarii lor iau locul marinarilor Statelor Unite în Atlantic; în 1867 — întemeierea, după multe avataruri, a dominionului Canada (Ontario, Quebec, Noua Scoţie, Noul Brunswick). La dominion se adaugă: în 1870 — Manitoba, în 1871 — Columbia Britanică, apoi în 1873 — Insula Prinţul Eduard (a şaptea provincie). Construit din 1882 pînă în 1886 „de-a lungul frontierei Statelor Unite", Canadian Pacific Railway va permite colonizarea preeriei, de unde vor fi eliminaţi „metişii" proveniţi din canadienii francezi şi indieni. Colonizarea, realizată plecînd de la o populaţie destul de heteroclită, se va desfăşura aici ca în Vestul american şi va mai crea încă două provincii — Alberta, Saskatchewan (1907) — pînă cînd Terra Nova, după plebiscitul din 1948, devine în sfîrşit cea de-a zecea asociată.

• ***Canada franceză reprezintă astăzi o treime din populaţia ţării, adică aproximativ 6 milioane de fiinţe. Restrînsă (dacă se poate spune aşa) la imensa provincie Quebec, ea deţine în mare ţărmurile orientale ale Canadei, estuarul, valea inferioară şi mijlocie a***

fluviului Saint-Laurent. Încercuită, nu este cu toate acestea mai puţin puternic înrădăcinată.

Aceşti francezi sînt urmaşii a 60 000 de ţărani din vestul Franţei, răspîndiţi între Saint-Laurent şi Mississippi şi abandonaţi prin tratatul de la Paris din 1763. Ei au reuşit să păstreze provincia Quebec, unde şi-au creat rădăcini puternice. Canadianul francez este ţăran, nu fermier precum compatriotul său de origine engleză. El nu s-a lăsat tentat de chemarea Vestului, a emigrat cu o relativă încetineală spre oraşe şi s-a lăsat sedus tîrziu de chemarea fabricilor din New York sau Detroit. Este o rasă vioaie, simplă, veselă.

Canada britanică, construită spre vest, *i-a oprit pe canadienii francezi* de la marile aventuri spre inima continentului şi i-a încercuit: Provinciile Maritime, Statele Unite, Ontario înconjoară privincia Quebec şi o transformă într-un fel de teritoriu insular; a rămas fidelă cu stricteţe clerului său, care de fapt, după 1763, a salvat-o, limbii sale, care în esenţă este franceza secolului al XVIII-lea. Se prezintă astăzi ca o societate şi o civilizaţie închisă în ea însăşi, în primul rînd ţărănească şi apoi conservatoare, cu un cler viguros, care a apărat şi a menţinut tradiţia, a difuzat cultura tradiţiei clasice.

Ruptura cu Franţa, în 1763, a fost resimţită ca o rană încă nevindecată, ca un abandon fără scuze. Ca urmare, Canada a pierdut contactul cu „ţara“, cu Franţa de ieri şi de astăzi. Întîlnirile nu sînt întotdeauna fericite. Căci Franţa a evoluat din secolul al XVIII-lea — ea a cunoscut Revoluţia, republica, laicitatea, ea însufleţeşte, de asemenea, ca o flacără, un catolicism social de avangardă, revoluţionar în felul său.

Canada franceză, s-a spus poate prea adesea, înţelege greu aceste noutăţi, este uimită şi se îndepărtează de ele. Şi cu toate acestea, a evoluat şi ea. *Civilizaţia ei catolică şi ţărănească* nu mai seamănă cu ea însăşi; ea se deschide spre progresul necesar, universităţile fac

în prezent un efort enorm de modernizare, de deschidere spre diversele ştiinţe umane. Iar această mişcare este categoric animată de un spirit de rezistenţă înverşunată faţă de cealaltă Canadă, engleză, de fapt faţă de „americanizare".

• *Canadienii englezi reprezintă în mare jumătate din populaţie (48%). Ei au adoptat în întregime* **the american way of life** *(care de altfel afectează şi Canada franceză). Ei sînt o altă Americă.*

La Toronto, principalul lor oraş, puternic orientat spre sud, americanizarea este evidentă, invadatoare; casele, apartamentele, mobila, bucătăria, educaţia copiilor lăsaţi de mici pe seama lor şi ale căror libertăţi, jocurile de boy-friends şi girl-friends prelungesc şi reiau moravurile Americii vecine. Mai mult încă, lumea afacerilor este organizată după modelul american, puternică, activă. Pe scurt, această Canadă anglo-saxonă nu are nici o dificultate în a aluneca spre puternicul său vecin după ce s-a separat de îndepărtata Anglie; veniţi din ţări diverse, exterioare lumii anglo-saxone, imigranţii ultimului val, pe care îi găsim mai ales dincolo de Ontario, se supun şi ei aceleiaşi atracţii. În cele din urmă, ceea ce menţine independenţa Canadei sînt antinomiile interne, înainte de toate tensiunile subiacente între canadienii anglo-saxoni şi francezi, care nu înăbuşe deloc creşterea generală a economiei şi bunăstarea pe care ea o generează.

Practic, Canada, „putere internaţională" (18 milioane locuitori, o creştere anuală de 28%, aproape 9 milioane kilometri pătraţi, adică de 16 ori cît Franţa), este o economie în plină expansiune, sprijinită pe numeroase resurse naturale şi enorme rezerve de energie hidraulică. Astfel, pretutindeni se instalează o industrie de tip american, supravieţuind totuşi vechi forme economice vii de exemplu, exploatarea forestieră, cu fluvii imense pline cu buşteni.

Să adăugăm că această ţară, Canada, este o ţară independentă: supunerea faţă de coroana britanică nu este decît o legătură teoretică, iar guvernatorul care o reprezintă, cu puteri iluzorii, este pe deasupra un canadian.

Aceste realităţi politice şi economice nu suprimă tensiunile, dorite sau nu, care izolează Canada franceză. Faptul că aceasta este exploatată de lanţurile de bănci, hoteluri şi magazine „engleze" este vizibil la Montreal, cel mai mare oraş francez din lume după Paris, dar unde engleza este limba afacerilor.

Totuşi, aceste nemulţumiri de ordin economic ale unei Canade sărace, franceze, faţă de o Canadă bogată, engleză, nu sînt esenţiale într-o opoziţie care este înainte de toate respingerea unei civilizaţii de către alta. Poţi să constaţi pe bună dreptate cu uimire că, alături de Statele Unite, exemplu prodigios de asimilare rapidă şi totală, Canada nu a reuşit să facă acest lucru, după două secole, cu cei 60 000 de francezi care — este adevărat — de atunci s-au înmulţit de 100 de ori. Poate că eliminîndu-i, fără ca totuşi să vrea acest lucru, de la cucerirea Vestului, englezii au contribuit la strîngerea într-o comunitate închisă a acestei populaţii ţărăneşti şi deci *a priori* tradiţionalistă, puţin permeabilă la influenţe din afară? În orice caz, astăzi ca şi ieri, fisura dintre cele două grupuri rămîne vizibilă şi profundă.

Poate ea oare, profitînd de o epocă ce favorizează toate revendicările „naţionale" să capete cu anii o formă politică? Este o altă problemă. Unii, fără îndoială, vorbesc de independenţă, avansează chiar date: 1964, 1967... Există o „alianţă laurentină" deschis naţionalistă, dar ea se prezintă de asemenea, şi mai ales, ca „o mişcare de educaţie naţională", iar unul dintre susţinătorii ei declara (1962): „Nu sîntem o mişcare de masă". De fapt, există o Franţă canadiană, înverşunată să trăiască şi să supravieţuiască, dar în lumea gigantică a Americii au oare 6 milioane de oameni posibilitatea de a se organiza în mod rezonabil într-o unitate politică şi economică cu adevărat independentă? În aceasta constă în esenţă toată problema.

Africa australă: olandeză, engleză şi neagră

În Africa de Sud, vechi punct de escală maritimă pe ruta Indiilor, esenţial, ieri, pentru navele cu pînze, englezii au luat în 1815 locul şi s-au impus olandezilor, stabiliţi aici de peste un secol (1652), aşa cum în 1763, ei s-au impus canadienilor francezi. De aici au rezultat tulburări, tensiuni puternice, un destin dramatic care culminează, dar nu se încheie, cu *războiul burilor* (1899—1902).

Africa albă, expusă acestor violente dispute interne şi sosirii pe coasta sa orientală a imigranţilor indieni (al căror avocat a fost înainte de 1914 Gandhi), se găseşte confruntată mai ales cu puternica intruziune a negrilor. Drama, pusă în termeni clari, violenţi, nu este din nefericire decît la începuturile ei. Furtuna de-abia va veni.

• *Dezvoltarea „frontierei", în sensul american al cuvîntului, este faptul dominant al destinului Africii de Sud. Această frontieră nu va fi înţeleasă dacă nu se face o legătură între atîtea alte frontiere în mişcare din Statele Unite, Brazilia, Argentina, Chile, Australia, Noua Zeelandă. Istoria mondială a comandat aici, şi nu atît istoria africană şi locală.*

În Africa de Sud, frontiera există încă de la primii paşi ai unei colonizări ponderate şi prudente, din momentul în care s-a stabilit contactul între albi (aproape imediat însoţiţi de sclavi de culoare) şi, fie cu triburile de boşimani, spre deşertul Kalahari, fie spre nord şi est cu triburile bantu, purtînd diverse denumiri, crescători de animale, gata să-şi schimbe animalele contra fierului, cuprului, tutunului şi a tot felul de mărfuri. Această frontieră, deplasată treptat dincolo de Cap, nu încetează să se îndepărteze de oraşul care se naşte într-un ţinut secetos şi practic nepopulat: căci niciodată cafrii nu au fost, în pofida furturilor de animale şi incursiunilor periculoase, adversari capabili să pună în pericol mica colonie albă.

Aceasta nu a făcut un salt decisiv spre Natal, Transvaal şi Orange, decît începînd cu „Grand Trek“ din 1836. Analizînd motivele, înseamnă să înţelegi aspectele şi problemele acestui prim elan.

Elementul motor a fost, mai mult decît însuşi oraşul Cap, multă vreme insignifiant, oprirea navelor fie în portul său fie mai la nord, în golful Saldanah, toate navele care cumpărau produse alimentare şi mai ales produse proaspete, debarcîndu-şi pe ţărm echipajele, lăsîndu-şi bolnavii de scorbut la spitale... Slabul interes faţă de producţia de grîu (îl găseau la un preţ mai bun în Indii, la Surate sau în Bengal), sau de vin (vinul de la Cap avea o foarte proastă reputaţie, şi pe bună dreptate) a stimulat la ţărani producţia, altminteri profitabilă, de carne. Ei au început să vîndă animale tăiate şi, în pofida interdicţiilor, animale vii, vaci sau oi... Creşterea de animale necesita mai puţine cheltuieli şi aducea profituri dintre cele mai mari. Apoi distanţele nu erau un impediment, ca în cazul grîului sau al vinului. Animalele veneau singure pînă în port.

Astfel, din secolul al XVIII-lea, crescătorii de animale au împins frontiera, au pătruns în interior, iar mişcarea continuă în secolul al XIX-lea, accelerîndu-se sau, pe rînd, atenuîndu-se, în funcţie de escalele navelor. Războaiele franco-engleze din secolul al XVIII-lea au fost o ocazie magnifică de prosperitate şi afaceri bune.

Dar această expansiune a avut şi motive politice. În 1815, Anglia a pus mîna pe Africa de Sud. În 1828, guvernul englez de la Cap, prin celebra ordonanţă nr.15, a pus pe picior de egalitate, în faţa legii, pe albi şi pe cei de culoare. Mai mult încă, în 1834, în Imperiul englez a fost abolită sclavia contra unor despăgubiri care au fost considerate insuficiente (în 1828 existau 55 000 de albi, 32 000 de sclavi şi 32 000 de negri liberi). Aceste măsuri, o invazie a cafrilor la frontiera din est, exact în acelaşi an 1834, au determinat doi ani mai tîrziu marea mişcare, *Grand Trek*, care îi va duce pe *buri* (ţăranii) sau *voortrekkers* pînă în vastele platouri cu păşuni din

Orange şi Transvaal, care se vor constitui în state independente. Acestea au fost recunoscute de Anglia în 1852 şi 1854; dimpotrivă, 10 ani mai devreme, ea anexase pur şi simplu Natalul.

Vasta expansiune ale cărei începuturi le marchează *Grand Trek* a fost evenimentul major al istoriei afrikanerilor, la fel cum a fost cucerirea Vestului în destinul Statelor Unite. Această expansiune a antrenat o imensă dispersie a populaţiei albe şi a sporit şi mai mult ocaziile de raporturi şi conflicte cu populaţiile negre şi în special cu triburile federale ale zuluşilor care, în ce-i priveşte, erau în expansiune spre sud şi nu vor fi opriţi în mişcarea lor înainte de 1879.

• ***Anglia nu a acceptat cu adevărat independenţa Republicii burilor, deşi a recunoscut-o oficial în 1884. De aici va rezulta faimosul război al burilor.***

Descoperirea minelor de aur şi de diamante în Witwatersrand a antrenat un nou conflict. Cecil Rhodes, guvernatorul Capului, reprezentînd în acelaşi timp imperialismul britanic şi interesele societăţilor miniere (el a fost fondatorul companiei De Beers), va grăbi ruptura înlăţuind cele două republici prin instalarea de societăţi cu acte în regulă în Bostwana şi în Rhodezia, provocînd incidente legate de străinii pe care îi atrăgea munca în mine, organizînd în 1895 raidul Dr.-lui Jameson, simplu act de piraterie.

Războiul deschis nu va izbucni totuşi decît în octombrie 1899, curînd dezastruos pentru forţele engleze. El nu se va întoarce în avantajul lor, tîrziu, decît graţie creării unor tabere de concentrare cu preţul unei lupte prelungite împotriva unei gherile implacabile. Opt ani după predarea şi anexarea a două provincii (31 mai 1902), guvernul englez le-a redat învinşilor libertatea şi a constituit dominionul Uniunea Sud-Africană (1910).

• *Drama apartheidului este astăzi problema esențială.*

După cel de-al doilea război mondial mai ales, Africa australă este în plin avînt industrial și urban. Dar acest avînt nu face decît să agraveze conflictele umane care o amenință.

Astăzi, colonii olandezi și ceilalți calviniști proveniți din refugiații francezi, sosiți la Cap din secolul al XVII-lea, sînt în primul rînd țărani, posesorii unor ferme foarte întinse (în medie, 750 hectare) al căror randament este în general slab din cauza condițiilor climatice și sărăciei solului. De altfel, este cultivată numai 4% din suprafața țării. Astăzi ar trebui să se treacă de la o cultură extensivă la o agricultură intensivă și, pentru a diminua ponderea unei imense forțe de muncă sezoniere înghesuite în barăci (*compounds*) similare celor de pe lîngă minele de aur sau din industrie, ar trebui o mecanizare la maximum. În plus, să se folosească îngrășăminte, să se rupă cu monocultura porumbului încă atît de puternică pe vaste suprafețe, să se introducă rotația culturilor, să se asocieze creșterea animalelor și agricultura, să se pună capăt practicării prea primitive a creșterii animalelor. Toate acestea vor necesita timp, împrumuturi, investiții și, în cele din urmă, menținerea unor mari exploatări, singurele capabile să suporte cheltuieli atît de mari.

Acești mari proprietari primitivi, adesea violenți, își aduc aminte cu nostalgie de timpurile îndepărtate, de dinainte de venirea englezilor, cînd totul se desfășura într-un „climat biblic“, înconjurați de sclavi docili, născuți pentru a sluji.

Toți sînt descendenți ai burilor, vorbesc limba *afrikaans*, derivată din olandeză, și se opun englezilor aproape tot atît de numeroși ca și ei, dar care locuiesc în orașe și au animat industrializarea de pe urma căreia obțin toate avantajele.

Pînă în 1939, englezii și afrikanerii au încercat să trăiască în termeni buni, să facă față împreună

redutabilelor probleme pe care le creau oamenii de culoare. Dar înţelegerea politică a sărit în aer o dată cu succesul doctorului Malan şi al unui naţionalism intolerant care îşi propune în acelaşi timp „afrikanerizarea" elementului englez şi o politică de segregare rasială absolută faţă de negri, *apartheidul*.

În 1961, Uniunea Sud-Africană a ieşit din Commonwealth, Anglia nedorind să se asocieze la politica sa rasială periculoasă care a stîrnit în întreaga lume o violentă reprobare. Această politică este neîndoielnic fără speranţă. Însuşi avîntul populaţiei şi economiei vine să dramatizeze şi mai mult datele problemei. Cifrele sînt următoarele: în 1962, din 15 milioane de locuitori 10 milioane sînt negri, 3 — europeni, 1,5 metişi — „bastarzii" —, 0,5 asiatici. Albii reprezintă deci 20% din ansamblul masei umane a cărei progresie respectă această proporţie cu un foarte, foarte uşor dezavantaj pentru albi.

Politica acestora din urmă faţă de negri şi faţă de galbeni (aceştia fiind prezenţi numai în Natal) a fost întotdeauna de un egoism grijuliu şi eficace. Suita de măsuri legislative luate în acest sens pare să constituie un dig reparat în permanenţă cu grijă şi ajustat la contraforţa pe care vrea să o echilibreze. Scopul? De a-i îndepărta pe negri (şi chiar pe galbeni) din anumite regiuni, de a le interzice dreptul de proprietate, de a-i menţine pe teritorii indigene (*Native Reserves*), de a-i îngrădi protejîndu-i în acelaşi timp. Or, pe de o parte, pentru negri nu este deloc posibil să trăiască pe pămînturile sărace pe care agricultura lor primitivă le degradează imediat şi unde lipseşte spaţiul; de pe altă parte, agricultura albilor are nevoie de mînă de lucru, şi, mai mult încă, industria în plină expansiune, care de altfel a fost concepută pentru o producţie de masă şi o mînă de lucru primitivă neexperimentată. Rezultatul, împotriva căruia se ridică politica înverşunată a apartheidului, este „invazia teritoriului albilor". Negrii sînt mai numeroşi decît albii la Durban sau Johannesburg, iar salariul lor este cu 17 pînă la 40% mai mic.

Pentru a îndigui valul care se revarsă din *Native Reserves*, Africa de Sud încearcă: *a)* să amelioreze randamentul agriculturii indigene, organizînd un învățămînt specializat; *b)* apoi să industrializeze aceste rezervații sau vecinătățile lor imediate, dar apare deja problema consecințelor economice pe care le-ar antrena o asemenea politică: ea va ajunge să priveze întreprinderile albilor de o mînă de lucru ieftină, organizînd împotriva ei o concurență redutabilă.

Problema *Native Reserves* este de asemenea legată de soarta protectoratelor *engleze* Ngwane, Bostwana, Lesotho. Transferul lor către Uniune, prevăzut pentru 1910, nu a fost operat niciodată. Iar pozițiile Africii de Sud și, respectiv, Angliei, nu simplifică mai mult decît ale celorlalți reglementarea litigiului.

Pe scurt, „din multe puncte de vedere, Uniunea se află la o răspîntie de drumuri: în toiul unei revoluții agrare și industriale, ea trebuie să facă față și unei alte revoluții — aceasta socială“ și rasială. În esență, ea nu a reușit să sudeze civilizațiile sale diverse, europene sau locale. Și nu se întrevede nici o soluție viabilă.

Australia și Noua Zeelandă, sau Anglia în sfîrșit singură

Anglia a reușit de trei ori să fie singură: în Statele Unite, cel puțin la începutul formării lor, și, de la un capăt la altul, în Australia și în Noua Zeelandă. Această solitudine a fost rodnică. În Australia, ca și în Noua Zeelandă, avem de-a face cu Anglii vii, omogene; aici nu este nici Canada cu cele două popoare ale sale, nici Africa australă, cu dramele ei. Aceste dominioane, „cele mai îndepărtate de patria mamă, sînt cele mai engleze dintre toate“.

Să nu uităm, în sfîrșit, că Noua Zeelandă, la fel ca și Australia, sînt creații relativ recente. Viața lor europeană și mondială de-abia s-a născut, Australia debutînd din 1788 (acum mai puțin de două secole, iar începutu-

rile ei au fost multă vreme modeste: 12 000 de europeni în 1819, 37 000 în 1821); Noua Zeelandă începînd din 1840, dacă nu luăm în seamă instituţiile misionarilor protestanţi (1814) sau catolici (1837). Acum ceva mai mult de un secol, în 1840, englezii s-au instalat în Insula din Nord, precedînd cu puţin timp instalarea balenierelor (1843). Pe atunci, Noua Zeelandă nu avea decît circa o mie de coloni.

• ***Australia şi Noua Zeelandă îşi datorează omogenitatea lor cvasidispariţiei populaţiilor indigene în faţa albilor; se poate vorbi de dispariţie în cazul Australiei, de o estompare — cu o foarte uşoară tresărire — în cazul Noii Zeelande.***

Aşa cum se deosebesc cele două geografii (de o parte masiva Australie, care este un continent, de cealaltă — insulele neozeelandeze animate de reliefuri vii, mărginite de mări furtunoase de-a lungul unei coaste dantelate), tot aşa trecuturile indigenilor sînt puternic diferite.

În Australia, foarte vechi migraţii umane — australoizii — sosite din mileniul al VI-lea înaintea erei noastre sau impresia unor populaţii aventuroase, apoi prinse într-o capcană în care solul, flora, fauna sînt de o sărăcie extremă. Aici, triburile australoasiatice au vegetat, au regresat, aflate în permanenţă în pragul foametei. Ele sînt un muzeu viu de arhaisme unde sociologii şi etnografii au strîns o amplă recoltă de informaţii despre societăţile primitive. Toate discuţiile şi interpretările asupra *totemismului* se bazează pe aceste vieţi vrednice de milă.

Este o realitate faptul că aceste populaţii, aflate încă în epoca de piatră nu au putut suporta contactul cu albii. S-a produs o prăbuşire a grupurilor lor fragile. Ultimul indigen din Tasmania a dispărut în 1876. În Australia, indigenii au fost respinşi treptat, toţi în Queensland şi în Teritoriul din Nord (în total circa 20 000 de indivizi).

În Noua Zeelandă, contactul a fost mai dramatic, dar în cele din urmă mai puţin dezastruos pentru maori,

polinezieni instalaţi mai ales în Insula din Nord. Aceştia aparţineau unei civilizaţii vivace de marinari polinezieni; ei au sosit în Noua Zeelandă fără îndoială între secolele al IX-lea şi al XIV-lea, la limita meridională a aventurilor lor, în afara regiunilor tropicale de unde proveneau, adică ţinuturile bananierului, taro-ului şi ignamei. Noua Zeelandă este departe de această lume tropicală: ea este, ceea ce îi va încînta pe colonii veniţi din Europa, un ţinut temperat (exact la antipozii Spaniei, al cărei climat nu îl are totuşi).

Maorii au trebuit deci să se adapteze de bine de rău la condiţiile de viaţă din Insula din Nord, la vînătoarea de păsări felurite, singurele vieţuitoare sălbatice; la creşterea singurului animal domestic pe care l-au adus cu ei, cîinele; la pescuit, nu în marea prea agitată, ci în lacuri şi fluvii; la culegerea de rădăcini... Ei s-au adaptat climei reci construind case din lemn, ţesînd haine din in. Obişnuiţi cu războaiele permanente dintre triburi, ei au opus o rezistenţă înverşunată europenilor.

Războaiele pe care le-au dus s-au soldat cu multe victime pentru atacanţi, dar şi pentru ei, pînă cînd au fost zdrobiţi, în 1868. În plus, îi vor decima noi boli aduse de albi. Totuşi, o dată cu începutul secolului al XX-lea, grupul de maori începe să depăşească această criză cvasimortală (1896 — 42 000; 1952 — 120 000; 1962 — 142 000). O puternică natalitate, alocaţii familiale, pătrunderea în marile oraşe, cum este Auckland, au determinat această redresare şi acest salt înainte. Din 2 230 000 de neozeelandezi, ei reprezintă ceva mai mult de 6% şi în prezent nu par să fie un pericol pentru unitatea civilizaţiei neozeelandeze.

• *Scurta istorie a Australiei şi Noii Zeelande este marcată de o serie de şanse economice, legate în mod regulat de avatarurile conjuncturii sau istoriei mondiale, şanse apărute pe neaşteptate, de care trebuia profitat imediat, ca de un tren pe care îl poţi prinde din mers sau pe care îl poţi pierde.*

Este o şansă pentru Australia faptul că Anglia, după războiul de Independenţă american, este nevoită să transfere în afara Virginiei locul de surghiunire a ocnaşilor ei, *convicts*. Prima colonie se naşte astfel în Australia ca o colonie penitenciară. Primul convoi de ocnaşi soseşte la 18 ianuarie 1788 în rada Portului Jackson, unde va lua naştere Sidney. Acest statut de colonie penitenciară nu va fi abolit decît în 1840.

Cu toate acestea, aproape de la început alături de micii proprietari (*settlers*) au apărut şi crescătorii (*squatters*) de oi cu lînă *merinos*. Muncile care nu erau prea grele ale creşterii animalelor conveneau trîndăviei ocnaşilor; în acelaşi timp, banii marilor proprietari, cererea engleză şi mondială au lansat lîna australiană şi astăzi încă regina lumii.

Ceva mai tîrziu, din 1851 pînă în 1861, a avut loc o goană după aur, doi ani după goana din California (1849). Nebunia aurului a răspîndit în întreaga colonie Noua Galie bande de nestăpînit de *diggers*. Dar această *rush* a contribuit la popularea teritoriului şi a favorizat avîntul economic. Aceşti nou veniţi trebuiau hrăniţi.

Noua Zeelandă a cunoscut şi ea salturi succesive legate de lînă, de grîu, precum şi de aur, descoperit mai întîi în Insula din Sud, în 1861. Dacă Insula din Nord este pentru moment dezorganizată şi defavorizată de această *rush* (capitala Noii Zeelande este chiar mutată, în 1865, de la Auckland la Wellington), economia neozeelandeză obţine mari profituri din acest puternic elan, căci şi aici căutătorii de aur trebuie aprovizionaţi, trebuie hrăniţi. Din 1869 pînă în 1879, insulele cunosc o mare prosperitate.

Dar nu este momentul să detaliem aici tabloul acestor prosperităţi, acestor salturi înainte, urmat adesea de stagnări şi reculuri (astfel situaţia este dificilă pentru cele două ţări din 1929 pînă în 1939). Singurul fapt important ar fi de a situa puternica industrializare a Australiei. Pînă acum, în pofida enormelor resurse

hidroelectrice, Noua Zeelandă nu a înregistrat încă aceeaşi reuşită.

Mărturia de ansamblu este clară: prosperitatea acestor Europe îndepărtate este legată de cea a lumii, cu atît mai mult cu cît ele nu au tendinţa de a o crede, induse în eroare poate de uşurinţa şi confortul vieţii lor, de o bunăstare deosebit de remarcabilă şi aceasta la o distanţă de cîteva ore cu avionul de ţările subdezvoltate ale Extremului Orient, unde domnesc mizeria şi suprapopularea. „Europe“ şi nu colonii, Australia şi Noua Zeelandă, în pofida adeziunii şi ataşamentului lor faţă de Imperiul Britanic (care este cel mai mare furnizor al lor şi un client esenţial), sînt de fapt state independente (din 1901 Australia, din 1907 — Noua Zeelandă).

• ***Politica constantă a acestor ţări australe a fost de a-şi rezerva pentru ele şansele formidabile pe care le ofereau imensele spaţii şi de a închide solid poarta imigraţiei, de a menţine, cu orice preţ, un standard de viaţă ridicat şi un socialism pragmatic, eficace, bazat pe abundenţă.***

De la începutul secolului al XX-lea, Noua Zeelandă este o adevărată democraţie (ziua de lucru de opt ore în 1856, separarea Bisericii de stat în 1877, drept de vot pentru femei în 1893, exproprierea marilor domenii în acelaşi an, concilierea obligatorie a conflictelor dintre sindicate şi patroni în 1894—1895; pensii pentru bătrîni în 1898). Aceeaşi evoluţie în Australia, unde poarta imigraţiei, închisă în 1891, nu se va deschide decît pentru această nouă şi ultimă goană a aurului care va duce, în 1893, la întemeierea oraşului Coolgardie, în Australia occidentală, în plin deşert. Regimul de tip neozeelandez s-a stabilit atunci fără dificultate şi, sub guvernarea Partidului Laburist australian, continuă să devină „paradisul muncitorilor“.

Toată această bunăstare, enormele cheltuieli pentru securitatea socială ale căror consecinţe benefice se fac

resimţite pentru salarii, nivel de trai, mortalitatea infantilă foarte redusă, prelungirea speranţei de viaţă, nu se va înregistra fără cheltuieli din finanţele publice şi din venitul naţional. Astfel, în Australia, o dată cu avîntul industriei şi al oraşelor uriaşe care se apropie de două milioane de locuitori, Sidney şi Melbourne, grevele frecvente se dovedesc teribil de costisitoare. „Potrivit *Chamber of Commerce Journal* din octombrie 1949, ele au costat Australia 20 800 000 tone de cărbune din ianuarie 1942 pînă în iunie 1949". Aceste dificultăţi şi exigenţe explică căderea laburiştilor în Australia şi Noua Zeelandă. Dar aceasta nu este însoţită de dispute prea violente, nici de mari schimbări ale politicii de ansamblu. S-au schimbat numai conducătorii jocurilor, ele rămînînd aceleaşi.

Or este oare rezonabilă această politică? Ea constă, în mare, din a rezerva bogăţiile unui semicontinent celor 10 milioane de australieni (densitatea pe kilometru 1,2) şi pe cele ale insulelor neo-zeelandeze, mai întinse decît Anglia, celor 2 300 000 de locuitori (densitate 8,7). Dar în lumea actuală iau mare amploare „proletariatele exterioare" ameninţătoare. Ultimul război mondial i-a adus pe japonezi pînă la frontierele Australiei, care nu a fost salvată decît prin victoria navală a americanilor în Marea Coralilor (mai 1942). Lecţia a fost însuşită de Australia, care a încercat, fără să reuşească prea mult, să primească imigranţi pentru a-şi spori puterea şi a-şi susţine industria. Dar ea nu a afectat îndepărtata şi indiferenta Noua Zeelandă. Totuşi, bunăstarea a avut şi aici efectele ei obişnuite: reducerea naşterilor (29 la mie), îmbătrînirea populaţiei (rata mortalităţii — 9,3 la mie). O asemenea îmbătrînire încît Noua Zeelandă, ţară recentă şi democraţie precoce, nu mai este „o ţară tînără".

Partea a treia

CEALALTĂ EUROPĂ

CEALALTĂ EUROPĂ: MOSCOVIA, RUSIA, U.R.S.S.

Cealaltă Europă, dezvoltată şi ea mai tîrziu, aproape tot atît de tîrziu ca şi America, dar chiar pe continentul european, deci sudată de Occident, este Rusia, vechea Rusie moscovită, devenită astăzi U.R.S.S. Va trebui să înţelegem: 1) originile sale şi nesfîrşitul său trecut; 2) adoptarea de către aceasta a marxismului, imediat după Revoluţia din 1917; 3) desăvîrşirea ei actuală, *entelechia* ei, ar spune filozofii.

Şi întotdeauna, bineînţeles, personajul care va acţiona va fi acelaşi. Un personaj al cărui prestigiu ţine fireşte de ceea ce este ţara marilor experienţe revoluţionare, dar, de asemenea — şi din ce în ce mai mult —, de faptul că a realizat în mod indubitabil, într-un timp record, revoluţia industrială. Abia industrializată în 1917, este în anul 1962, în lume, contraponderea puternicelor State Unite. Această reuşită spectaculoasă este speranţa ţărilor subdezvoltate de astăzi. Vor putea oare şi ele să treacă dintr-un salt această etapă? Socialismul a fost sau nu condiţia acestui succes rapid?

CAPITOLUL I

DE LA ORIGINI LA REVOLUŢIA DIN OCTOMBRIE 1917

Nu este deloc uşor să rezumi în cîteva pagini, limpede, un trecut atît de lung, întrerupt de catastrofe violente, al căror echivalent, în pofida atîtor accidente, Europa occidentală nu-l oferă deloc.

Prima dificultate: imensitatea scenei geografice unde se introduce, de unde ţîşneşte această istorie multiplă şi complicată. De dimensiuni „planetare", această scenă este foarte diversă.

A doua dificultate: popoarele slave vin tîrziu în acest spaţiu unde de altfel nu vor fi absolut singure. Leagănul slavilor, strămoşii ruşilor, este constituit de Carpaţi şi Mica Polonie actuală (Polonia este singura ţară cu populaţie slavă deosebit de pură). Astfel, actorul întîrzie să intre în scenă, apoi să o ocupe în întregime.

Rusia kieviană

• ***Acest spaţiu excesiv, multă vreme nepopulat sau aproape nepopulat, evocă imensitatea nudă a continentului american.***

Omul se pierde aici. Cîmpii vaste, fluvii uriaşe, distanţe inumane, interminabile transbordări de la un rîu la altul, ţinuturi imense: este deja nemărginirea Asiei.

În nord, pe o linie care merge de la Kiev la Perm, uriaşe păduri continuă pădurile Europei de nord şi le

unește cu interminabila *taiga* siberiană, de cealaltă parte a Uralului, acești vechi munți orientați de la nord la sud, obstacol ușor, similar cu Vosgii, dar care constituie limita convențională a Europei, limita dintre Rusia Europei și Rusia Asiei.

La sud, întinderea golașă a stepelor (cuvîntul vine din rusă): stepa neagră cu sol fertil de *cernoziom*; stepa cenușie cu ierburi înalte unde, în anotimpul secetos, aproape că nu se vede călărețul, cu cal cu tot; stepa albă, cu eflorescențele saline de la malul Mării Caspice.

Spațiul rus este acest ansamblu de ținuturi largi și joase între Marea Albă, Oceanul Arctic și Baltica pe de o parte, și Marea Caspică și Marea Neagră, de cealaltă. Baltica și Marea Neagră sînt spații esențiale, animate, atrăgătoare. Rusia are ca vocație să meargă de la una la alta, să le unească, să deschidă și spre una și spre cealaltă ferestrele și porțile care o leagă de Occident și de Mediterana, adică de civilizația europeană.

Dar tot vocațiea ei este și de a ieși spre Asia neliniștită a stepelor, Asia nomazilor despre ale căror dispute, incursiuni, pericole de invazie pînă în secolul al XVI-lea am vorbit. Dacă acești nomazi, veniți din est, escaladează victoria Iranului și se îndreaptă spre Bagdad, mai merge! Furtuna a fost abătută și spre folosul spațiului rus. Dar, întrucît nu există loc pentru toată lumea sub soarele Orientului Mijlociu, mulți dintre vizitatorii asiatici, în lipsă de altceva mai bun, s-au avîntat pînă în stepele ruse, de la Volga la Don, la Nipru, la Nistru și chiar mai departe. Aceste invazii au lovit în nenumărate rînduri Moscova.

Teritoriul rus se supune astfel destinului său, cel al unei enorme zone de frontieră între Europa, pe care o protejează, și Asia, ale cărei lovituri, întotdeauna violente, le va amortiza cu prețul plătit de el.

• ***Nu există o Rusie adevărată decît blocînd istmul în întregimea lui, de la Baltica la mările din sud, con-***

trolîndu-i legăturile. Din acest motiv și din altele Rusia nu există decît începînd de la Cnezatul kievian (secolele IX—XIII).

Slavii orientali, popoare de origine ariană (ca toţi slavii), după multiple avataruri şi-au dus triburile şi clanurile pînă în oraşele, satele şi cîmpiile Niprului. Mişcarea, începută în era noastră, s-a încheiat către secolul al VII-lea. Aceşti slavi s-au unit, spre est, cu popoarele aflate de multă vreme aici: finlandezi coborîţi din îndepărtatul Ural; diverse popoare provenite din Asia centrală ai căror supravieţuitori sînt nenumăraţi (sciţi, sarmaţi, bulgari din Kama); goţi de pe Vistula şi Niemen, aleni şi hazari (aceştia din urmă convertiţi la iudaism), proveniţi şi unii şi alţii de pe ţărmurile caspice şi ale Donului.

Această primă Rusie, melanj de popoare venite din Europa şi Asia, este cea a Malo-Ruşilor. Acest amestec, prosperitatea oraşelor, toată această pulsaţie între Marele Novgorod la nord şi Kiev la sud nu s-ar explica fără rolul decisiv al unei căi comerciale prospere de la Baltica la Marea Neagră, şi mai departe, ducînd fie pînă în Bizanţ, bogatul oraş ale cărui lumini îi încîntă pe kievieni şi le inspiră expediţii nebuneşti, fie pînă la Bagdad, ale cărui momente de glorie încep. Pe aceste căi circulă, de la nord la sud, ambră, blănuri, ceară, sclavi; de la sud la nord — stofe, mătăsuri preţioase, monezi de aur. Acestea din urmă au fost descoperite de arheologi pe tot parcursul itinerarilor respective; astfel aurul presărat semnalează retrospectiv prosperitatea, de care va depinde de fapt totul. Ea va susţine oraşele prea împovărătoare pentru satele care le înconjoară, încă „inexistente", aceste oraşe care îşi dau mîna şi, de la Novgorod la Kiev, fac schimb de mărfuri, de prinţi, se ceartă.

Rusia kieviană a trebuit să se apere în permanenţă, mai ales dinspre sud. Dar nordul scandinav i-a furnizat de bunăvoie mercenarii utili, azi servitori, mîine stăpîni,

dar întotdeauna bătăioşi. Aceşti „normanzi“ sau, mai bine, aceşti „varegi“, proveniţi dintr-o Suedie ţărănească şi încă primitivă, uneori din Danemarca, se lasă atraşi cu plăcere de ruta Niprului care leagă oraşele ruseşti şi duce „spre greci“, de întreg acest ţinut strălucitor căruia i-au dat denumirea caracteristică de *Gardarikki*, „regatul oraşelor“. O familie de asemenea soldaţi aventurieri întemeiază dinastia Rurik, ale cărei începuturi nu sînt cunoscute, dar care se impune în secolul al X-lea la Kiev şi pe tot spaţiul urban. Se va vorbi, după preferinţa autorului, de principat, de Rusia kieviană, de dinastia Rurikizilor (*Rurikovici*).

Splendoarea acestei prime Rusii se explică în contextul istoriei generale. Mediterana occidentală a fost multă vreme închisă de cucerirea islamică din secolele al VII-lea şi al VIII-lea; drumul continental de la Novgorod la Kiev a fost atunci un drum de schimb între ţinutul din Nord şi ţinuturile bogate din Sud. În momentul în care Mediterana occidentală se va redeschide, în secolele al XI-lea şi al XII-lea şi o dată cu sfîrşitul supremaţiei musulmane pe mare, interesul faţă de acest drum nesfîrşit de căi fluviale şi transbordări va scădea. El dispare definitiv o dată cu ocupaţia Constantinopolului, în 1204, de către latini; calea maritimă a ucis drumul continental.

De acum înainte, prinţilor Kievului le va fi din ce în ce mai greu să-şi apere frontierele, să unească Balcanii şi Marea Neagră. Un vechi dicton spune: „Cînd este vorba de mîncat şi de băut, se îmbulzesc la Kiev, dar cînd este vorba de apărat Kievul, nu mai e nimeni“. Nimic mai adevărat. Eterna presiune a nomazilor din sud îşi aruncă fără răgaz călăreţii împotriva pămînturilor şi oraşelor cnezatului: după pecenegi, apar torcii, mai tîrziu cumanii, pe care cronicile ruseşti îi numesc polovţieni.

Din secolul al XI-lea, o parte din populaţiile kieviene s-au deplasat, s-ar putea spune chiar că au fugit, spre nord-est, colonizînd luminişurile pe care ţăranii le deschid în imensele păduri în direcţia Rostovului (mai

exact, Rostov-Iaroslavski, mic oraş din Nord, care nu trebuie confundat astăzi cu Rostov pe Don). Aici începe o nouă Rusie şi un nou melanj între slavi şi finlandezi, aceştia de rasă mongoloidă, formînd primul fond al populaţiei: aceasta este originea grupului denumit *Veliko-Ruşi*. Această nouă Rusie, barbară dar robustă, se instalează înainte de a se stinge luminile kieviene. De fapt, formidabila presiune mongolă care a biruit Kievul la 6 decembrie 1241 a răsturnat un stat de multă vreme în pierdere de viteză. Cinci ani mai tîrziu, un călător nu va mai găsi pe locul unde se afla oraşul decît vreo 200 de case prăpădite.

• ***Oraşele ruseşti, oraşe ale Occidentului. Rusia kieviană, timp de secole, a fost importantă prin reuşita ei materială, prin strălucirea oraşelor ei; pe atunci nu exista nici un fel de rămînere în urmă, nici de decalaj între Estul şi Vestul Europei.***

Specialiştii în istorie comparată notează totuşi că aceste mari oraşe kieviene nu seamănă, în totul, cu oraşele care apăreau atunci în Occident. Ele nu au, ca acestea din urmă, aureola de orăşele asociate, adesea pe jumătate oraş, pe jumătate sat, dar care participă la sarcinile metropolei vecine. Aceste prime oraşe ruseşti nu sînt ca în Occident, separate clar de restul ţinutului. Stăpînii satelor vecine cu Marele Novgorod participă astfel la adunarea oraşului, *vecea*, ale cărei decizii sînt suverane în interiorul oraşului şi în vastul *hinterland* pe care îl domină. Ei sînt stăpînii acestuia alături de Consiliul (*soviet*) aristocraţiei negustoreşti. La Kiev, primul loc nu revine astfel şi seniorilor care formează suita prinţului — *boierii* din *drujina* sa?

Este vorba deci de oraşe „deschise“ ca cele din antichitate, ca Atena deschisă eupatrizilor Aticii, şi nu de unităţi închise în ele, cu privilegiile cetăţenilor lor, ca în Occidentul medieval.

• ***Prin convertirea la creştinismul ortodox, Rusia kieviană a angajat viitorul rus pentru secole.***

Pe rutele kieviene nu au circulat de fapt numai mărfuri, ci şi cuvintele evanghelizatorilor.

Generalizarea creştinismului în principat se datorează politicii prinţului Vladimir cel Sfînt, sau cum s-a mai numit — Vladimir Frumosul Soare. El a vrut, la un moment dat, să se convertească, împreună cu supuşii săi, la iudaism, apoi a fost orbit de frumuseţea ritualurilor bizantine. În jurul anului 988 va proceda la convertirea oficială a tuturor supuşilor săi (populaţia din Kiev a fost botezată în bloc în apele Niprului). Dar trecuse deja mai mult de un secol de cînd noua religie se răspîndise, în special în Sud şi chiar la Kiev, în avantajul mişcării generale care a urmat misiunii decisive a Sfîntului Vasile în Hazaria, în 861, convertirii moravilor în 862, a bulgarilor în 864, a sîrbilor în 879... Convertirea ruşilor nu este deci decît un eveniment printre altele, o dovadă în plus a acestei iradieri excepţionale a vechii biserici din Bizanţ, imediat după îndelungata criză iconoclastă (cea a distrugătorilor de imagini), potolită în sfîrşit o dată cu Conciliul de la Niceea (787), semn al revenirii la sănătate a vechii biserici a cărei propagandă se va repercuta atunci pînă în inima îndepărtatei Asii.

Va fi necesar totuşi un anumit timp ca Mica Rusie, apoi Marea Rusie să fie cuprinse de creştinism. Succesele zdrobitoare întîrzie însă: catedrala Sfînta Sofia din Kiev va fi construită între 1025 şi 1037; Sfînta Sofia din Novgorod — între 1045—1052; una din primele mînăstiri, cea a Criptelor, va fi fondată la Kiev în 1051.

Această datorită faptului că oraşele şi satele Rusiei erau ataşate cultelor lor păgîne, care au fost, mai mult sau mai puţin repede, mai mult sau mai puţin bine, dezrădăcinate. Credinţele şi mentalităţile precreştine au

supravieţuit nu numai o dată pînă astăzi, în special în ce priveşte căsătoria, moartea, vracii. Ele vor da culoare pentru totdeauna creştinismului rus, al cărui aport particular în liturghia ortodoxă, în cultul icoanelor şi importanţa specială acordată sărbătorilor pascale a fost adesea subliniat.

• ***Faptul că civilizaţia şi lumea rusească, în ansamblul lor, au fost prinse, începînd din secolul al X-lea, în orbita Bizanţului, a contribuit la distincţia dintre o Europă de Est şi o Europă de Vest.***

Deosebirile dintre catolici şi ortodocşi, explicate adesea într-un sens sau altul, ridică o mare problemă, mai ales cînd este vorba mai degrabă de a o formula (dacă este posibil) decît de a o rezolva. Pentru noi, acestea sînt mai ales diferenţe născute de istorie.

Creştinismul occidental a fost supus unor încercări deosebite. El este moştenirea unui anumit Imperiu Roman. Creştinismul a cucerit acest imperiu, dar victoria sa va coincide cu „un imperialism al creştinismului", iar acesta îşi va arăta roadele în ziua în care, în Occident, imediat după dispariţia imperiului, în secolul al V-lea, creştinismul îşi va asuma sarcinile acestuia, ocupîndu-se de „structurile mondiale". Biserica Occidentului, ecumenică, depăşeşte societăţile, statele; ea foloseşte limba sa, latina, comună ansamblului, ca un instrument de unitate. În sfîrşit, va păstra de la Imperiu ierarhiile acestuia, centralizarea lui, vechea şi prestigioasa lui capitală, Roma. Mai mult încă, biserica Occidentului se va implica în toate problemele politice, sociale, atît de numeroase în cursul primei nopţi a civilizaţiei Occidentului. Ea va fi marea comunitate capabilă să răspundă tuturor nevoilor lui, — ale sufletului, ale trupului, evanghelizării, învăţămîntului, chiar defrişării de noi pămînturi...

• *În secolul al X-lea, biserica Bizanțului se situează în limitele unui Imperiu solid care a supraviețuit și care nu-i lasă nici treburile, nici pericolele unei expansiuni seculare. El o domină, o supune, o limitează numai la sarcinile ei spirituale. Biserica ortodoxă care se înrădăcinează în Rusia, mai puțin distanțată de populația de credincioși decît biserica din Occident, este pe jumătate indiferentă cînd este vorba de politică.*

Ea este gata să accepte cadrele naționale care i se oferă, destul de puțin preocupată să organizeze, să ierarhizeze, dornică numai să implanteze tradiția spirituală așa cum i-a fost transmisă de gîndirea greacă din secolul al X-lea.

În ce privește limba liturgică, biserica greacă și-o păstrează pe a ei cu înverșunare pentru sine, „considerînd-o ca una dintre limbile de elită de care nu sînt demni barbarii". Astfel, în ținutul slav limba liturgică va fi slavona, adică limba în care Sfîntul Chiril și Sfîntul Metodiu (între 858 și 862) vor traduce cărțile sfinte, spre folosul diferitelor popoare slave pe care începuseră să le evanghelizeze. Ei au fost nevoiți să transcrie slava vorbită în împrejurimile Thessalonikului și pentru aceasta au inventat chiar un alfabet. De aici importanța slavonei liturgice, această primă limbă scrisă în istoria culturală a popoarelor slave.

Diferențele de tradiție spirituală dintre cele două biserici sînt marcate în mai multe feluri. Astfel, cuvîntul „*adevăr*" în greacă și mai clar încă în slavonă, desemnează „ceea ce este etern, constant, care există cu adevărat, în afara lumii create", așa cum o înțelege rațiunea noastră. Cuvîntul *pravda* înseamnă deci în același timp *adevăr și dreptate*, prin opoziție cu *istina*, *adevărul terestru*. „Forma indo-europeană *var* a dat în limbile slave cuvîntul *vera*, credință", nu adevăr. Pentru latină, dimpotrivă, *adevăr*, în sensul său juridic, filozofic sau științific, desemnează întotdeauna „o certitudine, o realitate pentru rațiunea noastră". La fel

cuvîntul *sacrament*, în Occident pune în cauză ierarhia religioasă, singura capabilă să-i confere caracterul sacru; în Orient el este, înainte de toate, „mister", „ceea ce ne depăşeşte simţurile şi vine de sus", direct de la Dumnezeu.

Anumite detalii liturgice pun de asemenea în lumină deosebiri profunde. Săptămîna Sfîntă care precede Paştile este în Occident sub semnul doliului, patimilor, suferinţelor, morţii lui Christos *omul*. În Orient, ea se află sub semnul veseliei, al cîntecelor care glorifică învierea lui Christos *Dumnezeul*. Crucifixele ruseşti reprezintă un Christos liniştit în moartea sa, nu Salvatorul suferind al Occidentului.

Poate că în Occident creştinismul a fost confruntat, de la originile sale, cu probleme umane, colective, ale comunităţii, chiar juridice, în timp ce în Est gîndirea religioasă a rămas mai circumscrisă, mai individuală, uşor mistică, pur spirituală. Unii văd aici originea deosebirii, esenţiale pe planul civilizaţiilor, pe care Alexis Homiakov o recunoştea între „ortodocşii mistici şi occidentalii raţionalişti". Creştinismul occidental ar fi, oare, în parte responsabil pentru acest spirit raţionalist, atît de exclusiv european, care a ridicat rapid împotriva lui gîndirea liberă, contra căruia s-a apărat, dar la care pare să se fi adaptat în cele din urmă?

Ortodoxia rusă, dimpotrivă, nu a avut de înfruntat lupte atît de periculoase, pînă în vremurile recente. Ea a avut totuşi de ales în secolul al XVII-lea între o religie oficială, epurată (debarasată astfel de obiceiul contrar celui al bisericii greceşti, de a face semnul crucii cu două degete ale mîinii drepte), şi o religie populară, formalistă, moralizantă, în curînd mocnit revoluţionară. Reformatorii populari au fost excomunicaţi şi s-a ajuns la schismă, *Raskol*. De atunci lupta împotriva raskolnicilor a fost permanentă. Aici era vorba încă de lupte interne. Luptele externe împotriva gîndirii libere nu vor începe decît o dată cu ultimul secol al ţarismului. Imediat după Revoluţia din 1917, Biserica ortodoxă va

lupta într-adevăr pentru însăşi existenţa ei, pentru supravieţuire, prin acţiuni subterane şi acceptarea de compromisuri. Dar ea nu pare să fi obţinut din această luptă dură vreo posibilitate de înnoire, şi nici dorinţa de a se angaja pe noile căi, surori ale socialismului, pe care — de circa 50 de ani — catolicismul secolului al XX-lea le-a ales deliberat.

Rusia Mare

• ***A doua Rusie, cea a pădurilor, nu se întregeşte decît în momentul în care, la rîndul ei, închide istmul rus, cînd Ivan cel Groaznic (sau mai curînd Groznîi — Temutul, 1530—1584) reuşeşte să cucerească Kazanul (1551), apoi Astrahanul (1566) controlînd de acum înainte uriaşa Volgă, de la izvoare la Caspica.***

Acest dublu succes a fost obţinut cu tunurile şi arhebuzele. Invadatorul asiatic, care cu caii săi, „a pătruns în flancul Occidentului“, va da în cele din urmă înapoi în faţa prafului de puşcă. Marea Caspică, la care Ivan cel Groaznic a ajuns prin sud neputînd folosi Marea Neagră, se afla pe ruta dintre Persia şi Indii. În ce priveşte Marea Neagră, ea a devenit din secolul al XV-lea domeniul turcilor. Nu se putea atinge încă această mare, puternic şi cu grijă apărată.

Se afirma, triumfa astfel o nouă Rusie, lent formată la o altă latitudine şi în condiţii dificile, cu mult diferite de cele care au dus la naşterea, în definitiv fericită, a Rusiei Kieviene. Soarta sa iniţială a fost sărăcia, servitudinea, fărîmiţarea feudală.

Întregul sud al spaţiului rus — stepele — fusese ocupat dinainte de căderea Kievului, în 1241, de mongoli — tătari, cum îi numesc ruşii. S-a format apoi un mare stat mongol independent, care a adăugat la aceste vaste ţinuturi de stepă statele şi oraşele ruseşti din nord, care îi vor recunoaşte suzeranitatea: acest stat, Hanatul Hoarda de Aur, a avut capitala la Sarai, pe Volga inferioară.

Sfîntul Imperiu
Păduri
Naşterea Imperiului rus
1300
1462
1500
1689
OCEANUL ATLANTIC
Londra
Bruges
Paris
Köln
Bremen
Mainz
Regensburg
Praga
Pavia
Veneţia
Roma
CAVALERII TEUTONI
Cracovia
Marele Novgorod
RUSI
Moscova
Kiev
Bulgar
MAREA MEDITERANĂ
Constantinopol
MAREA NEAGRĂ
MONGOLI
ARMENIA
MAREA CASPICĂ
ARAL
Urgandi
KHAREZM
Taşkent
Samarkand
KHORASSAN
Merv
Cairo
Damasc
Jerusalim
Bagdad

22. Formarea teritorială a Rusiei. (Vezi nota de la pag. 241).

O prosperitate destul de îndelungată va facilita crearea sa atîta vreme cît va rămîne deschisă şi sigură lunga *rută mongolă* pe care o vor folosi, pentru a ajunge în India şi China, negustorii italieni, mai ales genovezi şi veneţieni, pînă spre 1340. Apoi, drumul se rupe, iar Hoarda de Aur, deşi a supravieţuit în sud, îşi pierde treptat controlul asupra nordului împădurit.

Aici s-a format, în condiţiile unei fărîmiţări feudale foarte mari şi a unor lupte confuze, principatul Moscovei, întemeiat în secolul al XIII-lea şi care treptat va „aduna" teritoriul rus (aşa cum au făcut regii capeţieni cu pămîntul francez începînd din Ile-de-France), apoi se va elibera de sub tutela tătară (1480). La capătul acestei emancipări, „ţarul" Moscovei va lua locul hanului Hoardei de Aur. Rămăşiţele acesteia, în primul rînd tătarii din Crimeea, dintre Volga şi Marea Neagră, vor supravieţui pînă în secolul al XVIII-lea, graţie sprijinului turcilor osmanlîi, ai căror vasali au fost.

Au fost necesare totuşi trei secole pentru ca situaţia să se schimbe şi în tot acest timp, între tătari şi ruşi au existat — mai mult decît lupte şi opoziţii, care nu au lipsit totuşi — schimburi, raporturi paşnice uneori de servicii reciproce. Suveranii Hoardei de Aur au sprijinit şi favorizat în general dezvoltarea Moscovei. Convertiţi tîrziu şi cu greu la Islam, ei erau în mare toleranţi, lăsînd popoarelor subjugate statutul şi credinţele lor. La Sarai există o biserică ortodoxă.

La începutul secolului al XI-lea, Kievul, pe Nipru, domină sudul actualei Rusii (60 de principate). Prinţii săi se convertesc la ortodoxie. Kievul este un punct important pentru comerţul ţărilor slave şi al Bizanţului, al Occidentului şi Extremului-Orient. La sfîrşitul secolului al XII-lea, Kievul îşi pierde importanţa, fiind cotropit apoi de mongoli. *În secolul al XIV-lea, Moscova* scapă un timp de invazie datorită pădurilor care o adăpostesc. Daniel, unul dintre fiii lui Alexandru Nevski (care era prinţ al Marelui Novgorod) îndrumă primii paşi ai statului moscovit. *Ivan cel Mare* (1462—1505) este cel care a întregit pămîntul rusesc. Cu el, soldaţii moscoviţi trec Uralii şi ocupă Serbia. *Petru cel Mare* (1672—1725) este fondatorul legendar al puterii ruseşti, învingătorul suedezilor, al turcilor, mare reformator şi fondator, în 1703, al oraşului Sankt Patersburg. Oraşele Bulgar şi Itil au fost distruse de mongoli în secolul al XIII-lea.

Între stăpîni şi tributari au avut loc de altfel numeroase căsătorii pînă la punctul în care s-a putut vorbi, în Moscovia, de o aristocraţie „semi-orientală". În orice caz, în secolul al XV-lea, cînd refluxul forţei tătare era incontestabil, numeroşi musulmani vin în cnezatele ruseşti, se convertesc la creştinism şi intră în serviciul cnezilor, spre marea invidie a supuşilor autohtoni. Astfel, marile familii — Godunov. Saburov — sînt de origine tătară.

Multă vreme mongolii şi-au impus prestigiul prinţilor moscoviţi. Ei reprezentau o civilizaţie mai rafinată decît a acestora din urmă, un stat mai bine organizat şi care le va servi de model, o economie monetară fără echivalent spre Nord. Limba rusă de astăzi mai păstrează încă o serie de cuvinte de origine mongolă, caracteristice: *kazna* — fisc; *tamojnia* — vamă; *iam* — staţie de poştă; *denghi* — bani; *kaznacei* — trezorier... Această civilizaţie superioară a instalat o anumită Asie în moravurile şi obiceiurile Moscoviei. De fapt, ea s-a comportat ca o lume barbară luminată şi subjugată de o civilizaţie superioară. Această coabitare evocă destul de bine, cu ciocniri mai puţin tumultuoase, raporturile dintre Spania creştină şi strălucitoarea Spanie musulmană. Ţarul Moscovei începe să cîştige în faţa hanului musulman spre 1480, exact în momentul în care Reconquista spaniolă se apropie de ultimul ei act, cucerirea Grenadei (1492).

Victoria Moscovei este pregătită în cursul nenumăratelor şi confuzelor lupte cu principatele vecine. Ea nu se conturează cu adevărat decît o dată cu domnia lui Ivan al III-lea (1462—1505), pe care unii istorici ruşi o comparau ieri, şi chiar o preferau, celei a lui Petru cel Mare. Puţin după suirea sa pe tron s-a căsătorit, în 1469, cu Sofia, moştenitoarea Paleologilor, ultimii împăraţi greci ai Constantinopolului. Astfel, după căderea Constantinopolului (Ţarigrad), cucerit de turci în 1453, ar fi putut deveni cea de-a Treia Romă, „ar fi putut domina şi salva lumea". Dar acest succes de prestigiu pe termen lung (titlul de ţar, deformare poate de la denumirea de Cezar, nu a fost adoptat de prinţul

moştenitor al Moscovei decît în 1492) conta mai puţin decît victoriile cucerite asupra lituanienilor, asupra Hoardei de Aur (vasalitatea încetează în 1480) şi asupra marelui oraş comercial Novgorod.

Această ultimă luptă a fost dificilă, lungă, dramatică. În 1475 — război rece şi intrarea paşnică în oraş; 1477—1478, Ivan a sechestrat clopotul vecei; în 1480, el exilează circa 100 de familii nobile; în 1487, sînt obligaţi să părăsească Novgorodul 7 000 de locuitori ai acestuia. A fost sfîrşitul oraşului denumit *Gospodin-Velikii Novgorod: Domnul Novgorod cel Mare.*

Pe acelaşi plan cu ideea celei de a Treia Rome sau cu noul titlu de ţar, semnul avîntului Moscovei, se află şi sosirea în capitală a unor artişti italieni — bolognezul Ridolfo Fioravanti, zis Aristot; Marco Ruffio, Pietro Solario, constructori de palate şi biserici: „Kremlinul capătă atunci linia sa actuală". Cel care a turnat tunurile dotînd armata lui Ivan al treilea cu o artilerie puternică este de asemenea un italian, Paolo Debossis. Astfel, cu aproape un secol înainte de Ivan al IV-lea cel Groaznic, şi victoriile decisive de la Cazan şi Astrahan, sînt marcaţi în forţă primii paşi ai puterii moscovite, iar aceşti primi paşi sînt însoţiţi fără îndoială de o reluare a contactului cu Occidentul.

Toate aceste succese, toate aceste novaţii reclamă un efort care depăşeşte statul. Un ideolog din timpul lui Ivan al IV-lea cel Groaznic, Ivan Peresvetov, elaborează teoria politică a terorii. Se ştie astfel că *opricina*, sistem poliţienesc pe care l-a instaurat Ivan cel Groaznic, i-a permis „să zdrobească opoziţia prinţilor şi moşierilor şi să întărească centralizarea statului rus".

● ***Rusia se întoarce tot mai mult spre Europa; în timpul secolelor modernităţii sale şi pînă în 1917, şi chiar ulterior, acesta este faptul crucial al istoriei sale.***

În acest joc voit, urmărit cu tenacitate, Rusia achiziţionează tehnici moderne pe cale de perfecţionare

rapidă. Epoca industrială îi va oferi curînd revanşa faţă de Asia care a ameninţat-o timp de secole — şi chiar, mai tîrziu, faţă de Europa însăşi.

Asia a avut oare o responsabilitate în acest avînt? Fraţii Kulischer, istorici, au susţinut acest lucru: pentru ei, popoarele din Asia centrală cunosc, timp de secole, ample oscilări care le-au împins cînd spre Europa şi Mediterana, cînd spre Extremul Orient şi, în special, spre China. În aceste condiţii, destinul Rusiei ar fi fost determinat în parte de această amplă mişcare care îi respinge pe nomazi spre Asia şi China începînd din secolul al XV-lea. A urmat atunci în Rusia meridională o atenuare a presiunii asiatice. Islamul tătarilor s-ar fi golit de o parte a forţelor sale spre folosul aventurii către Extremul Orient, iar cînd situaţia s-a schimbat din nou, o dată cu secolul al XVIII-lea, contra Europei de data aceasta, este prea tîrziu: înaintările nomazilor kirghizi, bakşiri, determinate de presiunea chineză din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, se lovesc de un baraj solid construit. Nici măcar revolta pe jumătate asiatică a lui Pugaciov (1773—1774) nu îl va distruge.

Această explicaţie, fără îndoială foarte simplă, necesită corective. Este evident că dacă presiunea Asiei se atenuează, superioritatea tehnică împrumutată de la Occident, şi care începe să aibă repercusiuni poartă şi ea o răspundere. Avîntul economiei ruse se datorează fie şi numai contactului cu un comerţ european din ce în ce mai activ la porţile Balticii. Nimic mai caracteristic, în orice caz, decît ocuparea temporară de către ruşi a Narvei, la Baltica, în secolul al XVI-lea: poarta deschisă a fost aproape imediat închisă, dar Rusia îşi va lua în curînd revanşa.

Dialogul dintre Moscovia şi Occident, început, după cum am văzut, cel puţin din vremea lui Ivan al III-lea, va continua şi se va intensifica. Un călător german, baronul Herbestein, este considerat a fi „descoperit“ Moscovia (1517), aşa cum a descoperit Christofor Columb —

America. În orice caz, negustori, aventurieri de tot felul, vînzători de sfaturi sau de proiecte, arhitecţi, pictori, ajung în număr tot mai mare în această altă Lume Nouă, cu mult înainte ca Petru cel Mare, copil, să fi avut prilejul să lege prietenie la Moscova, în cartierul Sloboda, cu străinii dintre care își va alege consilierii. Din 1571, ducele de Alba, guvernatorul pe atunci al Ţărilor de Jos spaniole, va semnala Reichstagului german pericolele reprezentate pentru întreaga creştinătate de o contrabandă activă cu arme în direcţia Moscovei, eventualul său inamic. Cu circa 20 de ani mai devreme, în 1553, britanicul Chancellor ajunsese cu una din navele sale (singura care a supravieţuit călătoriei) la sfîntul Nicolae de Arhangelsk, de unde *Moscovie Companie*, întemeiată de negustori din Londra, își vor desfăşura timp de cîţiva ani comerţul de-a lungul imensei Moscovii pînă în Persia.

Apropierea, conturată de multă vreme, se precipită şi, ca într-un prim plan de film, *se preconizează o dată cu temeraritatea şi graba brutală ale lui Petru cel Mare (1689—1725)*, cu momentele de glorie pe plan extern din vremea domniei Caterinei a II-a, Caterina cea Mare (1762—1796). În consecinţă, ample modificări afectează atunci frontierele şi forma exterioară a Rusiei moderne în raport cu Europa. Practic, în secolul al XVIII-lea, Rusia a stăpînit şi a extins în permanenţă propriul spaţiu şi s-a întins şi asupra celui al altuia. Marea legătură se organizează începînd de la Sankt Petersburg, noua capitală construită din temelii pe Neva, din 1703, şi al cărei comerţ cu navele engleze şi olandeze nu va înceta să crească. Rusia devine din ce în ce mai mult Europa. La această transformare colaborează toţi, dar mai ales balticii şi germanii. Vecinii se află în lojele principale.

Cucerirea definitivă a Sudului (conturată, apoi ratată de Petru cel Mare) şi instalarea în Crimeea în 1792 au loc într-un vid relativ. Sînt cunoscute satele, simple

decoruri demontabile, pe care Potemkin le mută tot timpul în fața Caterinei a II-a, în cursul celebrei ei călătorii. Aici, adevărata legătură cu Marea Neagră va mai întîrzia; ea nu este stabilită înainte de începutul secolului al XIX-lea şi de lansarea Odesei de către ducele de Richelieu. Grîul din Ucraina ajunge pentru prima dată în porturile Mediteranei occidentale în 1803, trezind temerile proprietarilor funciari din Italia şi, mai tîrziu, din Franța.

În esență, în detaliu şi în ansamblul multiplelor sale acțiuni, *istoria rusă a secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea este cea a unei „aculturații" uriaşe, cu iluziile, greşelile, nostimadele, snobismele şi, de asemenea, rezultatele sale pozitive.* „Scuturați-l bine pe rus şi-l veți descoperi pe moscovit" — acest proverb, venit poate din Rusia, a avut în orice caz succes în Occident. Şi pentru ce moscovitul să nu rămînă moscovit, cu gusturile lui, cu originalitatea, cu reticențele lui? În apropiere de Moscova poate fi vizitată astăzi, conservată şi întreținută ca muzeu, reşedința pe care prințul Şeremetiev a construit-o în secolul al XVIII-lea la Ostankino, cu meşterii lui iobagi, în cel mai pur stil clasic. Vizitatorului uimit de prospețimea picturilor interioare, de strălucirea, decorația, plafoanele aparente, adesea abia retuşate, i se dezvăluie că întreaga construcție, ai cărei pereți groşi par din zidărie, este făcută din lemn, material refractar la umiditate: prințul afirma, şi nu fără dreptate, că nimic nu egalează plăcerea, pe care o cunoscuse dintotdeauna a caselor din lemn ruseşti. El a păstrat lemnul, dar l-a îmbrăcat franțuzeşte.

Istoria acestui întreg secol al XVIII-lea rus a făcut apel la nenumărați occidentali pentru a construi totul, inclusiv industria rusă — pe măsura vremurilor, bineînțeles. O sumedenie de ingineri, arhitecți, pictori, meşteri, muzicieni, maeştri ai cîntecului, guvernante se aruncă asupra unei țări avide de învățătură, hotărîtă să tolereze totul pentru a ajunge la ea. Numărul mare al con-

structiilor într-un oraş ca Sankt Petersburg — unde, mic detaliu simbolic, biblioteca lui Voltaire, bine conservată este astăzi intactă —, volumul extraordinar al corespondenţei şi documentelor în franceză îngrămădite în arhivele publice atestă despre acest efort imens pe care l-a făcut *intelighenţia* rusă, cu destulă plăcere de altfel.

În această cultură rusă în mişcare un loc privilegiat revine Franţei, la care constatăm de altfel, ca o repercusiune indirectă, un „miraj rus". Autocrata Caterina trece drept liberală pentru că a acceptat să se joace în Rusia *Nunta lui Figaro* înainte ca această piesă să fie autorizată de Ludovic al XVI-lea. Totuşi, acest miraj nu trebuie să ne mai tulbure astăzi. Practic, guvernarea Caterinei a II-a a fost retrogradă din punct *de vedere social* — ea a consolidat puterea nobilimii şi a accentuat iobăgia.

Numai o cultură aristocratică priveşte cu plăcere spre Versailles şi Paris. Curînd revoluţionară într-o parte restrînsă a sa, se va extinde la intelectuali şi studenţi. Atunci cum să nu urmărească ei cu invidie evenimentele chemate să răstoarne sau cel puţin să zdruncine întreaga Europă veche? Dar tocmai în faţa colosului rus va eşua Revoluţia franceză (cel puţin Imperiul napoleonian care o prelungeşte). Adevăr care nu trebuie pierdut din vedere.

• ***Într-un plan de fond, în profunzime, dar avînd şi urmări imediate, Revoluţia străbate întreaga istorie a epocii moderne ruse, din secolul al XIV-lea pînă la explozia din 1917.***

După gloria Rusiei kieviene, din care răzbat totuşi atîtea dificultăţi şi incertitudini sociale, imensa ţară rusă a cunoscut un Ev Mediu cu întîrziere. Feudalitatea prinde aici rădăcini în momentul în care în Occident dispare. *Europenizarea, începînd din secolul al XV-lea pînă în secolul al XX-lea, se intensifică*, fireşte, dar nu va

cuprinde decît o parte redusă a populației, cîțiva foarte mari seniori, proprietari, intelectuali, politicieni. Mai mult, dezvoltarea comerțului cu Occidentul în Rusia ca și în Europa centrală, i-a transformat pe nobili în producători de grîu și în negustori. De la Elba pînă la Volga, consecința evidentă este „a doua iobăgie". Libertățile țăranilor se golesc de conținut. Iobagii, care pînă atunci aveau dreptul, cu excepția cazului în care aveau datorii, să-și schimbe stăpînul în fiecare an la Sfîntul Gheorghe, pierd acest drept. Un ucaz al lui Ivan al IV-lea (1581) le interzice orice nouă mutare. În același timp povara corvezilor și a dijmelor devine și mai mare.

Fără îndoială, le rămîne posibilitatea, pe care o folosesc, *de a fugi spre Siberia sau spre marile fluvii din Sud*, chiar de a se alătura la frontiere celor scoși în afara legii, cazacii. Regiunea Moscovei se golește pe jumătate de țăranii, care au prins gustul aventurii și libertății. Dar de îndată ce guvernul își stabilește în aceste regiuni îndepărtate controlul direct sau printr-un intermediar, libertatea dobîndită de fapt este contestată de drept. Este eterna istorie a libertăților ruse permanent cucerite, permanent din nou pierdute. Nu are oare dreptul stăpînul de a-l prinde pe fugar? Codul din 1649 a abolit, în această privință, orice prescripție:

Fără îndoială au avut loc ample, imense, redutabile revolte: astfel în 1669, 200 000 de rebeli — cazaci, țărani, indigeni din Asia — cuceresc Astrahanul, Saratov, Samara; ei devin stăpînii Volgăi inferioare, îi ucid pe proprietari și burghezi. Stenka Razin, care i-a condus, nu a fost prins decît în 1671, torturat, rupt în patru în Piața Roșie din Moscova. Un secol mai tîrziu, și în aceleași regiuni, revolta lui Pugaciov cunoaște un succes inițial tot atît de uriaș: cazacii de pe Don și din Urali, bașchiri, kirghizi, iobagi de pe domeniile moșierești, muncitori iobagi de la marile topitorii de fier și cupru din masivul Uralilor s-au alăturat revoltei, *pugaciovina*. Aceasta ajunge pînă la Nijni-Novgorod; pe unde a trecut i-a

spînzurat pe proprietari şi a promis tuturor pămînt şi libertate. Cazanul este cucerit, rebelul nu porneşte imediat asupra Moscovei. Va fi prins şi decapitat în 1755. Totul pare să reintre în ordine.

Aceste fapte sînt arhicunoscute. Itsoriografia sovietică s-a străduit să le pună într-o lumină vie şi nu fără motiv. Pe măsură ce trece vremea, situaţia ţăranilor din Rusia se înrăutăţeşte tot mai mult. Paralel cu cea de-a doua iobăgie se instalează o a doua aristocraţie. *Boierul* vremurilor lui Ivan cel Groaznic nu mai este boierul Rusiei kieviene, asemănător seniorului din Occident, stăpîn al pămînturilor sale. Ivan a ştiut să-i distrugă sistematic pe nobilii independenţi, i-a executat cu miile, le-a confiscat pămînturile şi le-a dat unor oameni ai lui, *opriciniki*: aceştia sînt nobili de serviciu, care nu sînt stăpîni asupra pămînturilor, „beneficiilor", decît, am spune noi, cu titlu viager. În aceste condiţii, foarte importanta reformă *retrogradă* a lui Petru cel Mare este Legea majoratului din 1714, care recunoaşte nobililor de serviciu posesia, pură şi simplă pentru ei şi moştenitorii lor, a beneficiilor pe care le deţin. Iată a doua aristocraţie confirmată, înrădăcinată în avantajele sale, cu ranguri stabilite odată pentru toţi prin etichetă. Astfel, Menşicov, favoritul lui Petru cel Mare, primeşte 100 000 de iobagi... Cele două chipuri ale Rusiei se clarifică în puternica lor contradicţie: modernitate faţă de Europa, Ev Mediu retrograd faţă de ea însăşi.

Din acel moment un fel de pact efectiv leagă ţarismul de nobilimea care îl înconjoară şi îl slujeşte, întotdeauna temătoare şi supusă în faţa capriciilor stăpînului. Situaţia ţăranilor se înrăutăţeşte: ei întîmpină dificultăţi de nesoluţionat. Nici măcar eliberările masive de iobagi din 1858, 1861 şi 1864 nu reuşesc să înlăture aceste dificultăţi. Constrîngerile colective impuse *mir*, satului, continuă să se menţină pe jumătate. Pămînturile luate de la stăpîni pot fi *răscumpărate*. Mai mult încă, stăpînii îşi vor păstra o parte din domenii. Problema nu va fi rezolvată, pentru scurt timp, decît în 1917, de către marea explozie agrară pe care a cunoscut-o istoria rusă, cauză profundă şi eficace a Revoluţiei.

Pentru scurt timp însă, pentru că a început imediat colectivizarea. Ţăranul nu a cunoscut multă vreme în Rusia statutul de proprietar deplin.

Această situaţie rurală a creat, de-a lungul întregii vieţi ruse, o tensiune revoluţionară. Ea explică răsunetul imens şi imediat pe care l-a avut Revoluţia din 1789, comentată zi de zi în toate ziarele, la Sankt Petersburg, la Moscova, dar şi la Tobolsk în Siberia; urmărită cu pasiune de la începuturile ei în cercurile nobilimii liberale, dar şi ale burgheziei negustoreşti sau ale intelectualilor şi publiciştilor, adesea de origine plebee. Poate fi citită, în această problemă, lucrarea lui Michel Strange, *Revoluţia franceză şi societatea rusă*, apărută în traducere franceză la Moscova în 1960. Declaraţia drepturilor omului, veştile despre revoltele franceze, Marea Teamă „au afectat în mod imediat problemele cele mai arzătoare ale regimului autocraţiei şi iobăgiei“; ele au conştientizat aceste sentimente ce puteau fi citite în Rusia „pe fruntea fiecărui ţăran“ — potrivit expresiei unui contemporan.

Alte tensiuni se adaugă acestei probleme esenţiale a ţăranilor o dată cu industrializarea care se conturează o dată cu mijlocul secolului al XIX-lea. Este momentul în care, o dată cu domnia lui Nicolae (1825—1855) (căruia nu-i revine, fireşte, meritul pentru acest lucru), se afirmă marea literatură rusă cu Puşkin (1799—1837), Lermontov (1814—1841), Gogol (1809—1852), Turgheniev (1818—1883), Dostoievski (1821—1881), Tolstoi (1828—1910)... De fapt, este vorba de o imensă trezire a Rusiei, de căpătarea conştiinţei de sine.

În curînd încep şi proliferează noi forme de revoluţie, de agitaţie revoluţionară, de la mişcarea restrînsă a „decembriştilor“ în 1825, pînă la luptele din faţa Palatului de iarnă din 1905; de la nihiliştii din anii '60 la formarea, în 1898, a Partidului Social-Democrat rus la Minsk, primul partid marxist; de la slavofili (uneori revoluţionari şovini) la occidentali furioşi. Intelectualii, tineretul, studenţii, ei mai ales, şi exilaţii sînt purtătorii torţei revoluţiei ce va veni. Spre această torţă a dus întreaga istorie rusă.

CAPITOLUL II

U.R.S.S. DIN 1917 PÎNĂ ÎN ZILELE NOASTRE

Revoluţia din 1917 fiind deja examinată în cursul primei părţi a acestei cărţi, atît în ce priveşte premisele cît şi urmările (politice, economice, sociale), în acest capitol ne vom ocupa numai de problemele vaste referitoare la istoria civilizaţiei sovietice:

1) Cum a întîlnit marxismul şi a condus apoi Revoluţia rusă?

2) Cum se perpetuează el în actualitatea sovietică sub aspect umanist, în afara planurilor şi cifrelor, care, evident au importanţa lor enormă?

3) Cum pot fi înţelese prezentul şi viitorul unei civilizaţii sovietice, sub aceste şocuri şi constrîngeri?

De la Karl Marx la Lenin

Gîndirea lui Marx a cucerit destul de repede sensibilele cercuri intelectuale şi revoluţionare ruse, favorabile Occidentului şi cu atît mai opuse tradiţionaliştilor slavofili. La universitatea din Sankt Petersburg marxismul nu găseşte oare foarte repede adepţi printre economişti şi istorici, în măsura în care, după cum se spune, această universitate este opusă celei, conservatoare, din Moscova?

• *Marxismul este rodul unei colaborări, în esenţă opera lui Marx (1818—1883) şi, în al doilea rînd, opera lui*

Friedrich Engels (1820—1895), care a lucrat timp de 40 de ani alături de el și i-a supraviețuit doisprezece ani.

Această doctrină imensă marchează o cotitură esențială în gîndirea, acțiunea și explicația revoluționare ale secolelor al XIX-lea și XX-lea în măsura în care leagă revoluția de societatea capitalistă modernă, ndustrializată, al cărei rezultat natural, inevitabil este, în măsura în care ea oferă o concepție de ansamblu a lumii, care îmbină strîns explicația socială cu explicația economică.

Dialectica lui Marx (prin dialectică trebuie înțeles căutarea unui adevăr prin intermediul contradicțiilor) se inspiră din Hegel, opunîndu-se în același timp filozofiei acestuia. La Hegel, spiritul domină lumea materială, omul este mai ales conștiință. La Marx, dimpotrivă, lumea materială predomină asupra spiritului. „S stemul hegelian — exclama el — stătea în cap; l-am pus în picioare." Aceasta nu împiedică dialectica lui Marx să reia *timpii*, experiențele succesive ale dialecticii lui Hegel: 1) afirmația; 2) negația; 3) negarea negației, adică afirmarea unui adevăr în devenire care ține seama de primii doi timpi în același timp și îi reconciliază.

Acest mod de a raționa se află întotdeauna pe fundalul argumentației la Marx. Cum va spune revoluționarul rus Herzen, „dialectica este algebra revoluției". În orice caz, limbajul lui Marx este arta de a degaja, de a preciza contradicțiile după ce au fost recunoscute *științific* ca atare, apoi de a le depăși. Marxismul a fost definit drept o *dialectică materialistă*: formula nu este inexactă, deși Marx nu a folosit-o și, după cum a remarcat Lenin, a insistat mult mai mult pe dialectică decît pe materialism. După Lenin s-ar face aceeași remarcă în legătură cu *materialismul istoric*, formulă mai degrabă nefericită aparținînd lui Engels: Marx a insistat asupra istoriei mult mai mult decît asupra materialismului. Fapt este că el și-a extras argumentele dialectice ale doctrinei sale revoluționare dintr-o analiză istorică a societății, ceea ce constituie una d n marile noutăți ale operei sale.

Societatea occidentală de la mijlocul secolului al XIX-lea i se pare că suferă de o contradicție majoră, a

cărei analiză dialectică reprezintă baza însăşi a marxismului. Să prezentăm pe scurt această analiză. Pentru om, este un mijloc de a se elibera de natură, de a i se impune. Muncind el devine conştient de esenţa lui, care constă în faptul că, muncitor printre atîţia alţii, face parte dintr-o societate. În societate, care înseamnă muncă şi eliberare, există în acelaşi timp „naturalismul omului" şi „umanismul naturii". „Societatea înseamnă consubstanţialitatea omului cu natura." Aceasta este afirmaţia despre valoarea şi sensul muncii umane.

Urmează negaţia: în societatea pe care o priveşte Marx, printr-un paradox extravagant munca nu eliberează omul, ci-l aserveşte. Omul este exclus de la proprietatea asupra mijloacelor de producţie (pămînt sau uzină) şi de la beneficiile acestei producţii. El este obligat să-şi *vîndă* munca, să o *înstrăineze* în profitul altcuiva. Societatea modernă a făcut din muncă un mijloc de aservire.

Atunci care este negarea negaţiei, poarta de ieşire din această contradicţie? Societatea capitalistă care creează *înstrăinarea* duce, cînd ajunge în stadiul industrializării, la munca şi producţia de masă, deci la formarea unei clase tot mai extinse de aserviţi, conştienţi de aservirea lor, *proletariatul*. Acesta agravează automat lupta de clasă, războiul între clase şi introduce astfel revoluţia pe termen scurt.

Capitalismul industrial fiind ultimul stadiu al unui amplu proces istoric care a făcut societatea umană să treacă succesiv de la *sclavagism* la *feudalism*, apoi la *capitalism* (comercial, apoi industrial), lumea secolului al XIX-lea a ajuns atît în stadiul industrializării cît şi în cel al revoluţiei, al abolirii proprietăţii private; iar mîine, al comunismului.

Comunismul nu va înlocui totuşi de la o zi la alta societatea capitalistă (se ştie că Marx, care cunoaşte cel puţin din 1846 cuvîntul capitalist, nu foloseşte încă cuvîntul comod *capitalism*). După cum explică el (1875), va exista „o fază inferioară a comunismului", cînd societatea nouă se va degaja, de bine de rău, de cea veche. Terminologia îl desemnează şi astăzi sub numele de *socialism*, „fiecăruia după munca sa". Numai faza superioară a acestei evoluţii se intitulează *comu-*

nism. Ea este întrucîtva pămîntul făgăduinţei. Societatea va putea (atunci) să înscrie pe drapelele sale: „de la fiecare după capacităţi (la stadiul producţiei), fiecăruia după nevoie (la stadiul consumului)". După cum se vede, dialectica lui Marx este optimistă, „ascendentă", cum scrie Georges Gurvitch.

• ***Totuşi, mesajul lui Marx nu le poate părea oare decepţionant revoluţionarilor ruşi în măsura în care, la urma urmelor, Marx constată imposibilitatea teoretică, pentru moment, a unei acţiuni revoluţionare în Rusia, indiferent de ezitările pe care putea să le aibă în acest sens la 1880 faţă de ştirile despre frămîntările revoluţionare din Rusia?***

În Rusia, proletariatul industrial este de fapt prea modest, procesul care îl creează mai trebuie să continue ani la rînd pentru ca noile condiţii izvorîte din forţele productive ale capitalismului să-şi dezvolte din plin efectele. Atunci se va anunţa „o epocă de revoluţie socială". Condiţiile nu sînt încă întrunite însă.

Aceasta se datorează faptului că Marx şi Engels au gîndit, au discutat, şi acţionat plecînd de la exemplul Angliei, care, atunci cînd apărea primul volum al *Capitalului* (1867), ajunsese deja în miezul Revoluţiei sale industriale, sau mai exact de la dificultăţile pe care aceasta le-a antrenat, fără să fi oferit încă mijlocul de a le surmonta. Ei s-au bazat şi pe exemplele Franţei şi Germaniei, aceasta aflată doar cu puţin în urma celei dintîi. Pe scurt, ei au plecat de la situaţii foarte îndepărtate de cele în care se află Rusia ţarilor.

Atunci, cum s-ar putea imagina o revoluţie socială în numele aceloraşi principii în această Rusie de la sfîrşitul secolului al XIX-lea, abia industrializată, în care ţăranii reprezintă 80% din populaţie, faţă de 5% muncitorii?

Lenin va fi remarcat foarte clar această contradicţie, încă din momentul cînd apărea (1899) *Dezvoltarea capitalismului în Rusia*, şi mai mult încă în ajunul şi după Revoluţia din 1905. Desigur, Lenin, discipol al lui Marx, este prizonierul unei gîndiri pe care o admiră, în interiorul căreia se mişcă cu uşurinţă. Nu găseşti la el

nici o idee care, de regulă, să nu fi fost enunţată deja de Marx. Deşi geniul său este evident mai ales în domeniul doctrinei acţiunii revoluţionare, originalitatea lui, în chiar planul teoriei, este mult mai mare decît se afirmă de obicei.

Lenin, care aparţine micii nobilimi ruse şi vorbeşte cu accent caracteristic aristocraţilor din ţara lui, este fără doar şi poate un „reprezentant al poporului rus", al simplităţii lui, al „inteligenţei lui practice", este un spirit devorat doar de acţiune. De fapt el a multiplicat analizele concrete, originale, criticile percutante care i-au adus „onoarea de a fi curăţat grajdurile augiene ale Internaţionalei a II-a". Angajat în acţiune, el a conceput-o dinainte, cu pasiune şi luciditate. Drept urmare, opoziţiile sale faţă de Marx se produc acolo unde trebuiau să se producă *a priori*, pe planul unei proceduri revoluţionare pe care el o concepe evident în cadrul Rusiei şi care, în mod concret, se defineşte prin raporturile dintre „proletariat" şi „partidul revoluţionar".

Să spunem, pe scurt, că Lenin a acordat sistematic prioritate politicului în faţa socialului sau economicului, *„partidului" în faţa masei proletare*. Forţînd nota, putem spune că el este în favoarea principiului „politicul mai întîi".

Pentru Marx revoluţia este rezultatul unor explozii sociale cvasinaturale, ce au loc cînd le-a sosit ceasul, sub presiunea industrializării şi luptei de clasă. Proletariatul, pe care industrializarea îl înghesuie în oraşe, este revoluţionar, exploziv prin natură. Alături de el, o anumită burghezie, care a constituit chiar mediul în care s-au format ideologiile noi, se află deja la capătul vocaţiei sale revoluţionare. Poate, mai este încă timp de a profita, în anumite ocazii, de jocul şi sprijinul acestei burghezii democratice şi liberale. Dar Marx şi Engels au avut multe ezitări faţă de această strategie. După 1848 ei s-au temut — şi nu fără temei — de posibilităţile reacţionare ale ţărănimii franceze, de acest fals proletariat legat de parcela lui de pămînt.

Dezbaterea asupra formelor acţiunii revoluţionare rămîne deschisă mult după dispariţia lui Marx (1883). Nemţoaica Rosa Luxemburg (1870—1919) continuă lecţia lui Marx: pentru ea proletariatul muncitor este

singurul demn de încredere; el trebuie să fie motorul unic al revoluţiei; toate celelalte clase sînt duşmane, în consecinţă „partidul" trebuie să fie treaba sa; el va fi supravegheat îndeaproape, dinăuntru, şi controlat la bază; este singurul mijloc de a preîntîmpina birocratizarea lui.

Direcţia lui Lenin este diferită: în acord cu unii reformişti, el pune la îndoială („în epoca imperialismului") caracterul natural, spontan revoluţionar al proletariatului (de altfel el are oroare de „spontaneitate"). El crede că a sosit ora de a pune accentul pe partidele şi alianţele care pot fi aduse proletariatului de alte pături sociale oprimate, indiferent care ar fi ele. În 1902, în *Ce să facem?*, el susţine că fără acţiunea unui partid *centralizat* de revoluţionari de profesie proletariatul se va orienta nu spre revoluţie, ci spre reformism şi un anumit trade-unionism, că se va lăsa amăgit chiar de utopia unei aristocraţii muncitoreşti. Şi nu este adevărat oare că în Anglia de atunci Partidul Laburist nou apărut se va opune conservatorismului reticent al Trade Unions, la fel după cum în Franţa, mai mult decît se recunoaşte de obicei, sindicalismul obstrucţionează socialismul în marş? Împotriva Rosei Luxemburg şi a altor cîtorva, Lenin afirmă, în plus, că era războaielor naţionale nu s-a terminat, că se impun alianţe cu burgheziile liberale. Mai mult încă, şi mereu împotriva Rosei Luxemburg şi a „luxemburgismului", el se raliază unui program de reforme agrare, în orice caz refuză să considere ţărănimea drept un element reacţionar. Asupra acestui punct decisiv el este influenţat cu siguranţă de socialiştii revoluţionari ruşi; el vede ca şi ei în ţărănimea aservită motorul esenţial al revoluţiei şi înţelege să nu lase nefolosită această imensă forţă explozivă. Se ştie că ea va asigura succesul în 1917: în ceea ce priveşte Rusia, în orice caz, Lenin avea dreptate.

Nu vom putea intra aici în detaliile acestor dezbateri şi poziţii ideologice, dintre care unele vor juca un rol în evoluţia U.R.S.S. după 1917. Este suficient să arătăm că s-a operat un transfer cultural, de la marxismul iniţial la leninism. Acesta din urmă este un marxism regîndit, „reinterpretat" ar spune antropologii, adaptat acestei ţări încă subindustrializată, predominant agricolă care este

Rusia ţarilor în acest început — atît de apropiat şi atît de îndepărtat — al secolului al XX-lea. „Proletariatul avea aici o importanţă numerică prea slabă, prin urmare o importanţă economică, socială şi politică insuficientă pentru a provoca doar prin forţele sale revoluţia care l-ar fi opus de îndată ansamblului societăţii" (Lucien Goldmann).

• ***Partidul social-democrat din Rusia, mai tîrziu Partidul comunist, a fost creat (1898) de a doua generaţie de marxişti ruşi (Lenin, Martov, Dan), cu acordul primei generaţii (Gheorghi Plehanov, Pavel Axelrode, Vera Ţasulici, Lev Deutsch) care formase în străinătate Grupul de Eliberare a Muncii (Gruppa Osvobojdenia Truda).***

Or, în cursul celui de-al doilea congres al Partidului social-democrat, la Londra (1903), se produce o sciziune: de o parte bolşevicii (adică, în rusă, „majoritarii", de altfel majoritari cu un singur vot în plus); de cealaltă menşevicii („minoritarii"), între care Plehanov însuşi. (De fapt „minoritarii" vor redeveni „majoritari" în Partidul social-democrat rus.) Motivul acestei sciziuni? Articolul întîi din statut, în care Lenin introdusese dispoziţiile cunoscute sub numele de „centralism democratic". Ele prevedeau: 1) rolul preponderent al „revoluţionarilor de profesie" (într-un cuvînt, tehnicieni); 2) o disciplină strictă (de fier) a partidului; 3) puterile largi şi dictatoriale ale *Comitetului central* asupra ansamblului partidului, în special asupra organizaţiilor de bază; 4) în caz de necesitate, transferul tuturor puterilor Comitetului către un birou restrîns. Este clar? Partidul devine o maşină de război autonomă, împotriva căreia minoritarii protestează considerînd-o o dictatură, care abandonează principiile democratice. (Troţki prevede atunci că concepţia leninistă va duce la dictatura unui singur om, şeful Comitetului central.)

Totuşi, există numeroase dovezi că această atitudine tactică a fost impusă de condiţiile particulare ale Rusiei, din punctul de vedere al dezvoltării ei sociale şi industriale. În 1905 Lenin combate astfel categoric teza unor

socialişti, puţin numeroşi de altfel, care considerau posibilă „revoluţia socialistă (adică făcută de proletariat), ca şi cînd forţele de producţie ale acestei ţări ar fi fost deja suficient de dezvoltate pentru o asemenea revoluţie“. Mai lămuritoare încă este polemica *in extremis*, în 1917, în ajunul luării puterii de către revoluţionari, dintre Lenin şi fondatorul şcolii marxiste ruse, Gheorghi Plehanov. Lenin nega că doreşte să preia puterea; dacă o lua nu o făcea decît în speranţa de a fi ajutat de o revoluţie socialistă pe cale să explodeze în ţările capitalismului avansat (vis — trebuie remarcat — la care Revoluţia rusă, condamnată încă de la început, sau aproape, să se realizeze singură, va trebui să renunţe iute). Plehanov, revenind la argumentele marxiste de bază — slăbiciunea proletariatului muncitor, a capitalismului, majoritatea zdrobitoare a populaţiei ţărăneşti — îl avertiza pe Lenin că dacă va lua puterea, fie că vrea fie că nu, va fi obligat să recurgă la dictatură, la metodele teroriste de guvernare. Lenin a replicat că a vorbi astfel înseamnă a-l jigni. Şi totuşi va lua puterea şi va dezlănţui revoluţia agrară, la fel cum va face Mao Zedong treizeci de ani mai tîrziu...

Aceste probleme vor continua să-l preocupe. Cînd în 1921, prin N.E.P., dă pentru un moment înapoi, declaraţiile sale se referă, într-o manieră caracteristică, la această linie de gîndire şi la discuţiile vechi: „Ne-am înşelat, declara el în substanţă. Am acţionat ca şi cînd socialismul se putea construi într-o ţară în care capitalismul aproape nu exista. Înainte de a dori să realizăm societatea socialistă, trebuie reconstruit capitalismul.“ N.E.P. nu-i va supravieţui un ceas lui Lenin. Începînd din 1928—1929 Stalin a optat pentru industrializare, care a fost de atunci întreprinsă cu mijloacele la îndemînă, cu dificultăţile şi, în cele din urmă, cu succesele grandioase pe care le cunoaştem.

Dar să ne întoarcem în 1883 (chiar anul morţii lui Marx), pentru a ilustra aceste explicaţii. Plehanov, imaginînd cazul în care revoluţionarii ar pune mîna pe putere „prin accident“ sau „prin complot“, scria că „ei nu vor putea crea atunci decît un socialism al Imperiului Incas“, adică un socialism autoritar. Plehanov relua astfel o expresie folosită chiar de Marx, care, referindu-se la o

eventualitate de acelaşi gen, vorbise despre „socialism de mînăstire“ sau „socialism de cazarmă“.

Nu intenţionăm ca folosind aceste cuvinte şi discuţii să revenim — aşa cum adesea s-a făcut — asupra evenimentelor din octombrie 1917 şi urmărilor lor pentru a *condamna* desfăşurarea lor în numele unui „marxism pur“ pe care atunci istoria îl va fi depăşit, sau ridiculizat. Ce dorim să subliniem este că, prin accident, revoluţia socialistă a început în cea mai mare ţară cel mai puţin industrializată din Europa de atunci. Era deci *imposibil* ca revoluţia să se desfăşoare conform schemei marxiste a luării puterii de către *proletariat.* Puterea a fost acaparată de *Partidul comunist* (numele pe care îl ia Partidul social-democrat), adică de o minoritate infimă la scara vastei Rusii, poate 100 000 de persoane. Această minoritate admirabil organizată a profitat de îngrozitoarea debandadă provocată de zece-douăsprezece milioane de ţărani care, fugind din rîndurile armatei şi ucigîndu-se între ei la nevoie, s-au întors în satele lor şi au început să ocupe pămînturile aristocraţilor, burghezilor bogaţi, Bisericii, mînăstirilor, Coroanei şi statului...

Lui Lenin i se atribuie această butadă: „Dacă ţarismul s-a putut menţine timp de secole graţie a 130 000 de aristocraţi, proprietari feudali care exercitau atribute de poliţie, fiecare în regiunea lui, de ce nu m-aş putea menţine eu cîţiva zeci de ani, cu un partid de 130 000 militanţi devotaţi?“. I se atribuie şi această butadă napoleoniană: „Atacăm şi apoi om vedea.“

„Să se menţină cîţiva zeci de ani“, pînă cînd de fapt Rusia va atinge gradul de dezvoltare şi industrializare de la care ar fi trebuit să pornească o revoluţie „rezonabilă“ — aceasta va fi de acum înainte problema crucială a Rusiei. Cît şi motivul unei dictaturi implacabile care nu a fost „dictatura proletariatului“, ci dictatura şefilor comunişti în numele unui proletariat pe cale de a se crea. „Sub Stalin dictatura şefilor a devenit chiar cea a unui singur om.“ Exemplul pe care îl evocă aceşti ani sumbri şi dramatici ai vieţii ruse este cel al comitetului de Salvare Publică din 1793—1794, dar care să nu fi eşuat. Motivul acestei deosebiri fiind fără îndoială organizarea de fier a partidului unic, care a interzis orice

„fracţiune“ durabilă, adică invers decît ce s-a petrecut la Paris în 1794.

Marxismul şi civilizaţia sovietică astăzi

Au trecut patruzeci şi cinci de ani, o jumătate de veac aproape de cînd U.R.S.S. trăieşte sub regimul unei dictaturi politice, fără libertatea presei, a cuvîntului, de opinie, de asociere, de grevă, cu un partid unic, disciplinat, „monolitic“, în care conflictele subiacente apar doar sub forma opoziţiilor dramatice între persoane. Au trecut numai cîţiva ani de la moartea lui Stalin, în 1953, şi o liberalizare — să spunem mai degrabă o umanizare, căci liberalizare rămîne un termen peiorativ pentru comunişti — deci o umanizare se face simţită — lentă, moderată, dar se pare ireversibilă. Raţiunea a ceea ce s-a numit „destalinizare“ nu ar consta oare în faptul că momentele dramatice ale urgenţei, vremurile comitetului de Salvare Publică sînt revolute? Fără îndoială, U.R.S.S. nu a ieşit din toate dificultăţile ei interne, dar de acum înainte a intrat în familia ţărilor industrializate foarte mari, a popoarelor privilegiate: ea şi-a cîştigat locul cu sudoarea frunţii, dar îl ocupă. În acelaşi timp, fie că a vrut sau nu, a construit noile structuri necesare unei civilizaţii de masă. Acum poate că, pentru prima oară, este liberă să-şi aleagă revoluţia *sa*, sau calea *sa*, pe plan intern cel puţin, căci importanţa ei excepţională în politica mondială, rolul ei de *lider* al naţiunilor socialiste îi impun de acum înainte constrîngeri de alt ordin, externe.

• ***Marxismul a evoluat. Cincizeci de ani de eforturi şi război pe toate fronturile reprezintă un lung interval de timp. Este deci de mirare că în toţi aceşti ani marxism-leninismul, doctrină de stat, a evoluat mult, chiar dacă şi-a păstrat temele de bază şi explicaţiile obişnuite? De mirare ar fi contrariul.***

Dacă discursurile oficiale repetă formulele sacrosancte cu privire la lupta de clasă, praxis, sclavagism, feudalism, capitalism, pauperizare relativă, sau dialectica mate-

rialistă, sau baza materială, sau apariţia unei societăţi fără clase şi foarte fericite, aceasta nu înseamnă nici o clipă că vasta ideologie nu a fost antrenată, la fel ca toate ideologiile şi toate religiile care au triumfat, într-o evoluţie care este *viaţa însăşi*. Nu este de altfel o opinie împărtăşită deja de întreaga intelectualitate rusă de la începutul acestui secol şi reluată de revoluţionari, aceea că o idee nu are valoare decît dacă se concretizează în viaţa practică, în *praxis*? Sistem de idei strîns legate unele de altele, marxismul nu a avut valoare decît aruncat în experienţa trăită de milioane de oameni. El se „actualizează" în aceste realizări, dar suferă şi consecinţele. De altfel, potrivit adepţilor săi, „marxismul este concepţia despre lume care se autodepăşeşte". Este ceea ce afirmă şi observatori binevoitori: „comunismul secolului al XX-lea a cunoscut transformări analoage celor ale creştinismului din secolul întîi pînă în secolul al IV-lea."

Ar trebui poate să fi cazuist pentru a număra *aceste schimbări, infidelităţile, ereziile* de care marxismul viu s-a făcut vinovat în propria-i privinţă. Nu ar fi lipsit de interes să facem o listă, cu condiţia de a nu izola vreodată un detaliu sau altul, oricît de semnificativ ar putea fi el. O asemenea listă nu are sens decît în raport cu o experienţă globală care s-o explice şi pe care s-o explice. Să spunem aici că nu acesta este testul cel mai important sau cel mai clar pe care-l oferă experienţa sovietică.

În realitate, dacă cincizeci de ani înseamnă mult pentru oamenii care i-au trăit, cînd este vorba despre o succesiune de revoluţii şi încercări, spaţiul cronologic rămîne foarte insuficient pentru ca *evoluţia ideologică, socială şi culturală* în urma unei rupturi atît de brutale de structuri să se degaje în întreaga ei anvergură. Ar trebui să poţi distinge ceea ce în experienţă este aberant, îndeosebi în timpul anilor de tranziţie (cel puţin pînă în 1930 şi chiar şi după aceea) şi ceea ce a fost şi va rămîne eficace, pentru a stabili raporturile definitive între o ideologie impusă cu violenţă şi o societate prinsă într-o experienţă pe care nu a dorit s-o trăiască şi de care nu este întotdeauna pe deplin conştientă.

Astfel, în ce măsură *restabilirea unui evantai foarte*

larg de salarii, preconizat deja de Lenin, a fost un accident, rezultatul voinței atotputernice a lui Stalin, sau o necesitate socială, sau chiar un proces economic inevitabil? Pe această cale s-a stabilit o ierarhie socială, cu privilegiile ei evidente. Un universitar sovietic declara rîzînd: „Sîntem burghezia sovietică..." Dar această ierarhie nu poate restabili clasele sociale decît dacă privilegiile ei, care nu depind decît de funcții, se transmit, adică dacă copiii acestor privilegiați obțin la rîndul lor avantaje (de educație, bani, funcții) din poziția socială a părinților lor. Această tendință este firească în orice societate în care se menține viața de familie, iar comunismul nu a distrus-o deloc în U.R.S.S., Stalin a consolidat-o chiar.

O altă problemă de bază: tentativele sovietice de a reorganiza producția agricolă în mod colectiv, și care sînt sortite eșecului, par să întîmpine rezistența unei țărănimi pe care ieri regimul stalinist a maltratat-o. Dar această rezistență țărănească, reflectată ca un ecou îndepărtat de romanele ruse, nu este oare reacția normală, cvasiinevitabilă a unei culturi „tradiționale" scoase brusc din cadrele seculare de acțiunea economică a unei modernizări rapide? Se pare că problema se pune în toate țările care și-au accelerat industrializarea, și indiferent de soluțiile adoptate.

Pe de altă parte, a fost oare spus ultimul cuvînt — dacă există un ultim cuvînt! — în dialogul mai mult sau mai puțin încordat dintre ideologia sovietică și Biserica ortodoxă? Față de „alienarea religioasă" regimul a favorizat un materialism militant, un raționalism de șoc — nu negarea lui Dumnezeu, ci afirmarea vehementă a omului. Nu a revalorizat războiul credința ordodoxă? El a dus la un compromis între Biserică și Stalin. Nu a restabilit acesta Patriarhatul de la Moscova pe care-l suprimase Petru cel Mare? La 7 noiembrie 1951 el îl amintea într-un discurs pe Alexandr Nevski, prinț și sfînt al Bisericii. Desigur, credincioșii care merg și se roagă, fiecare în felul său, sînt în majoritate bătrîni. Dar față de botez, căsătorii, morți — care sînt în realitate atitudinile majoritare? Decorul pe care statul încearcă să-l or-

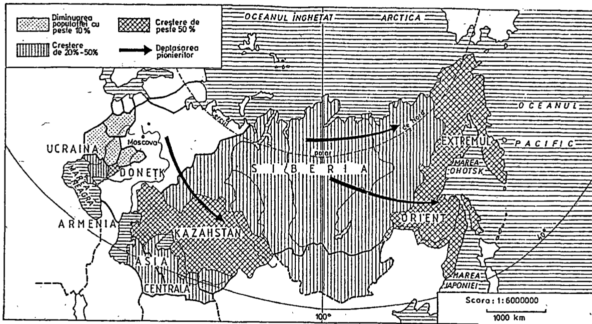
ganizeze în jurul ceremoniilor civile ale căsătoriei dovedeşte poate că trebuie luptat, că trebuie umplut un gol.

În sfîrşit, o dată cu generaţiile noi, nu se face oare simţită o uitare progresivă a unui trecut dramatic, ca o retragere în profunzime a învăţămîntului marxist-leninist însuşi, întrucîtva la fel cum cartezianismul occidental mereu valabil se estompează totuşi în cunoştinţele din Occident? Ceea ce nu presupune renunţarea la un ideal comunist. Sînt adevăruri de la sine, despre care nu mai simţi nevoia să discuţi în fiecare clipă. Din 220 milioane de sovietici, 9 milioane sînt membri de partid. Marxism-leninismul este apanajul lor, cuvîntul lor de ordine, limbajul lor cotidian. Dar ceilalţi?

• ***Ceea ce transformă cel mai profund viaţa sovietică este totuşi puternica industrializare căreia îi este supusă şi perspectiva apropiată de a o termina victorios, adică de a dezvolta succesele, de a depăşi dificultăţile, de a repara eşecurile.***

Nu încape îndoială că a fost plătită foarte scump, din punct de vedere uman vorbind. În 1917 Rusia negăsind baze gata făcute, „oferite dinainte de capitalism", a trebuit să le construiască şi de aceea dictatura stalinistă a luat această alură singulară. Ea şi-a asumat sarcina primordială, „istorică, îndeplinită în alte părţi de capitalismul epocii de fier". *Durităţile regimului stalinist* nu se explică, în întregime, nici prin capriciile unui om îmbătat de putere, nici prin necesităţile *socialismului*, nici prin cele ale *comunismului*. Ele sînt în egală măsură *o dramă a subdezvoltării*, formula statală necruţătoare inventată pentru *a parcurge rapid, prin investiţii umane, etapele industrializării într-o ţară agrară înapoiată*. Şi, în momentul în care U.R.S.S. scapă de ea, această dramă reîncepe sub ochii noştri în China.

Specialiştii vor mai discuta încă multă vreme dacă obiectivul economic a fost atins. Cu atît mai mult cu cît cifrele oferă un teren admirabil pentru controversă. Limbajul lor este internaţional. Popoarele se compară

23. Fronturile de pionierat în U.R.S.S.

între ele ca şi copiii care îşi măsoară înălţimea. Mai trebuie însă ca şi etalonul să fie acelaşi. Producţia industrială a sporit în medie în fiecare an cu 7,7% în Franţa între 1953 şi 1959 (în 1959 indicele este de 156 în raport cu 1953=100); cu 8,3% în Germania federală (1959=169, 1953=100), cu 11,3% în U.R.S.S. (1959=190, 1953=100). Acesta este limbajul cifrelor *oficiale*. Totuşi aceste cifre nu sînt direct comparabile. Occidentalii calculează indicii în valoare *netă*, sovieticii în valoare *brută*. Economistul sovietic Strulinin a demonstrat că creşterea oficială a producţiei industriale, calculată în valoare brută, dă pentru 1956 o valoare de 22,9 ori mai mare decît în 1928, dar cu 14,7 ori mai mare dacă se calculează în valoare netă. În aceste condiţii se poate imagina cît au putut discuta adversarii U.R.S.S. asupra acestor cifre.

Dar este clar că obiectivul economic nu a fost atins în întregime. Însă progresul este enorm, cu reuşite magnifice şi prodigioase în Siberia şi în alte părţi.

• ***Au fost înfăptuite imense mutaţii sociale. Toate societăţile sovietice au fost bulversate de progresul vertiginos al industrializării; la rîndul lor, ele au bulversat viaţa sovietică în întregul său. Structuri noi sînt pe cale a se construi.***

a) Şi mai întîi *afluxul ţăranilor spre oraşe*. U.R.S.S. a impus un ritm de dezvoltare american (american din perioada *boom*-ului) unui popor prin tradiţie nepăsător, esenţialmente ţărănesc încă în 1917. Pretutindeni răzbate contradicţia dintre această nepăsare, care-şi reia adesea drepturile, şi ritmul căruia nimic nu-i scapă. În republicile federale din Asia centrală acest amestec de *americanism* şi orientalism este şi mai extraordinar.

Cifrele atestă importanţa schimbării. În 1917 ţăranii ruşi reprezentau 80% din masă, muncitorii din industrie 5%; în 1962 ţăranii sînt ceva mai mult de jumătate (52%) faţă de 35% pentru muncitori şi cadrele lor. În aceeaşi perioadă de timp, birocraţii au sporit de zece ori,

iar intelectualii de o sută de ori pe puţin. Rezultă un imens aflux spre oraşe, acestea fiind populate în detrimentul satelor.

Mişcarea s-a desăvîrşit. Cu excepţia Leningradului, fosta capitală care şi-a păstrat aerul citadin dintotdeauna, oraşele noi şi vechi, inclusiv Moscova (devenită un fel de Chicago enorm), au căpătat aspecte ţărăneşti. Viaţa lor s-a ruralizat. Intelectualii, studenţii nu fac excepţie de la regulă. „O nouă rasă s-a creat în Rusia", care a invadat tot, de la funcţiile cele mai modeste la cele din cercetarea ştiinţifică (vîrful scării sociale în Rusia). În acelaşi moment în care Stalin industrializa U.R.S.S.-ul într-un ritm necunoscut pînă atunci, el supunea ţărănimea unei colectivizări integrale, eliberînd dintr-o lovitură un număr considerabil de ţărani, pe care i-a aruncat fără voia lor spre cucerirea oraşelor. Şi totul în numai cîţiva ani.

În 1947, ţăranii se puteau recunoaşte încă în oraşele invadate şi cucerite după îmbrăcămintea lor primitivă, după maniera lor de a se mişca cu încetineală, şi a se arunca apoi strigînd asupra tramvaielor şi autobuzelor. În 1956 o schimbare în ţinută s-a operat deja. Ţăranul este urbanizat iar, concomitent cu ameliorarea nivelului de trai, ţinuta lui este mai bună. În 1958 nu mai întîlneşti femei şi copii în picioarele goale, la teatru şi în cinematografe ţinuta a devenit exemplară, stîngăcia rurală nu mai este vizibilă. Totuşi originile ţărăneşti atît de imediate ies la iveală într-o sumedenie de detalii. Prin contrast, la Leningrad totul pare mai rafinat, femeile mai elegante, limba vorbită mai pură. Facilitată de cadrul admirabil restaurat după 1945, impresia este a unui vechi oraş european, amabil şi fin, de mare alură, trăind în continuare, prin portul său activ, spre lumea largă. Satul nu l-a înghiţit. Dar, în pofida periferiei sale industriale, el rămîne poate oarecum deoparte de acest amestec extraordinar care pare a fi imaginea Rusiei de mîine. Această mişcare este cea care dă incontestabil Moscovei alura ei de capitală.

b) Cuceriri ţărăneşti: uzina, şcoala. Afluxul de mînă de lucru i-a copleşit pe muncitorii calificaţi de odinioară. Ţăranul a ocupat uzinele, cu ignoranţa lui, cu stîngăcia lui faţă de maşini, suspecte în ochii oricărui ţăran din lume. Muncitor de la o zi la alta, acest rural neîndemînatic nu a atins la început decît un randament slab. Atunci, pentru a remedia deficienţele producţiei, a fost sporită mîna de lucru.

Acelaşi aflux de ţărani, cel puţin de copii ai lor, spre şcoală, iar apoi spre universităţi. În vreme ce în 1917 Rusia număra cel puţin 75% de analfabeţi, dacă nu mai mulţi, astăzi analfabetismul a dispărut total. Ceea ce explică înmulţirea bibliotecilor, a sălilor de lectură, a ediţiilor populare de clasici ruşi (cu unele excepţii, cum ar fi Dostoievski şi Esenin pînă în 1955) sau străini, cu tiraje fantastice (10 milioane de exemplare uneori). Preţul cărţilor — cu hîrtie proastă, ce-i drept — este derizoriu. Ar trebui găsite alte motive care să justifice acest succes al clasicilor? Cum ar fi mediocritatea autorilor contemporani, absenţa unei prese distractive şi uşoare? În orice caz efortul de educare a fost enorm şi în domeniul radioului, televiziunii, discurilor.

„Această revoluţie culturală“ (O. Rosenfeld) a antrenat singură o adevărată revoluţie socială, o dorinţă imensă de emancipare, de instruire, de ascensiune cît mai rapidă a treptelor scării sociale. „Arivism înverşunat“, stabilesc judecători severi. Aviditate pentru cultură, am spune noi mai curînd, care înseamnă prestigiu şi în acelaşi timp bani. În orice caz, studenţii din universităţi, şcoli tehnice, de la învăţămîntul prin corespondenţă sau cursurile serale sînt tot mai numeroşi. Copiii de ţărani ocupă adesea primele locuri. U.R.S.S. fabrică astfel intelectualii de care are nevoie, ingineri, cercetători, ofiţeri, profesori, plecînd de la acest inepuizabil rezervor de oameni. Ceea ce s-a petrecut de fapt în Franţa cu reformele şcolare ale lui Julles Ferry, apoi cu gratuitatea învăţămîntului secundar şi universitar, dar lent, pe scară mică, se organizează în Rusia sovietică la scară mare, cu o viteză nemaipomenită, adesea dintr-un salt, evident însă şi cu unele dificultăţi. Aflăm astfel cu uimire că din 1947 pînă în 1956 în U.R.S.S. învăţămîntul secundar nu era gratuit.

c) Totuşi, nivelul învăţămîntului a scăzut în general. Dar odată formulată, această afirmaţie este imediat regretată. Fără îndoială, rusa care se vorbeşte nu mai este rusa rafinată de ieri. Învăţămîntul în forţă este utilitar, el fabrică un lanţ de intelectuali de care are nevoie viaţa modernă, o serie de specialişti de la învăţător pînă la inginer şi chiar la profesorul universitar. Semiintelectuali, afirmă un observator de regulă indulgent.

Dar este oare pe de-a-ntregul adevărat? Această semicultură a majorităţii este doar realitatea unei ţări noi, cum ni se sugerează, sau numai cea a unei civilizaţii de masă care se elaborează? În toate ţările puternic industrializate din lume, în Europa sau în America, învăţămîntul are tendinţa, generalizîndu-se, să se specializeze şi să scadă nivelul pe planul culturii generale. Asta nu înseamnă că numărul reprezentanţilor adevăratei elite intelectuale ar fi diminuat. În cel mai rău caz este staţionar. În locul elitei intelectuale restrînse şi a marii mase de analfabeţi ai civilizaţiilor tradiţionale, civilizaţiile moderne propun, alături de aceeaşi elită şi de un număr redus de analfabeţi, o masă de oameni pentru care instrucţia nu este interesantă decît ca instrument de lucru, nu ca mijloc de formare intelectuală superioară.

În orice caz, cînd se ajunge la acest nivel superior, intelectualii, savanţii sau profesorii sovietici se prezintă, după părerea noastră, şi ţinînd seama de deosebirile ideologice, ca egali cu cei din Europa sau Statele Unite. De asemenea, ca moştenitori ai aceleiaşi culturi. Dacă, de exemplu, un intelectual parizian trece de la universităţile franceze la Academia de Ştiinţe din Moscova, el se regăseşte la el acasă, orice discuţie pe care o are sau glumă pe care o face este imediat înţeleasă, iar el înţelege imediat răspunsul. Rămîne cu impresia pe moment că izolarea totală a Rusiei timp de patruzeci de ani, această izolare fizică care a rupt toate legăturile dintre sovietici şi Europa, nu a contat în acest plan. Impresie destul de uimitoare la prima vedere; dar la a doua? La începutul secolului al XX-lea, Europa şi Rusia se aflau în aceeaşi civilizaţie. Atunci cît valorează patruzeci de ani pentru realităţile civilizaţiei? În pofida

fantasticei zdruncinări a numeroase structuri sociale, U.R.S.S. din anul 1962 aparţine în mare măsură aceleiaşi civilizaţii ca Rusia anului 1917, adică celei a noastre.

d) La drept vorbind, literatura şi artele par să contrazică această afirmaţie. Pentru că dacă ar trebui să căutăm în ele, aşa cum este regula, cea mai bună mărturie despre societatea care le-a produs, în cazul de faţă cea sovietică, impresia este cu siguranţă slabă. Dar tocmai aceste opere edificatoare, care frapează în primul rînd printr-o irealitate mergînd pînă la absurd, pot constitui oare o mărturie despre scriitorii şi artiştii sovietici, chiar despre societatea, despre viaţa cotidiană? Ele sînt rodul unor circumstanţe excepţionale.

Acest limbaj particular al artei şi literaturii sovietice, absent în operele lui Marx, Engels şi chiar Lenin, nu apare decît o dată cu începuturile puterii lui Stalin, pe la 1930. Este vorba de condamnarea intelectualilor care nu se supun disciplinei de fier pretinsă de Stalin, mobilizării „frontului literar şi artistic" pentru înfăptuirea planului cincinal. Prima victimă a fost Asociaţia scriitorilor proletari (R.A.P.P.), dizolvată în acelaşi timp cu organizaţiile similare din domeniul artelor plastice şi muzicii (1932). În locul lor a apărut o organizaţie unică, controlată direct de partid.

În acelaşi timp, artiştii şi scriitorii erau invitaţi să devină „inginerii sufletelor omeneşti". În 1934 Jdanov, secretar al partidului, le-a definit dogma, „metoda realismului socialist". Este vorba de a descrie cu „realism" „caracterul istoric concret" al realităţii socialiste, condiţiile de producţie îndeosebi, şi a contribui astfel la „transformarea ideologică şi la educarea muncitorilor în spiritul socialismului". Datoria este de a scrie „în tendinţă", potrivit propriilor cuvinte ale lui Jdanov, de a scrie lucrări „edificatoare" în care personajele apar împărţite clar în „eroi pozitivi", adevăraţii comunişti, şi „negativi", toţi ceilalţi. Mişcările de avangardă, care înfloriseră în toate domeniile la începutul Revoluţiei şi care sînt numite în continuare în Rusia „artă de stînga" vor fi condamnate acum, prigonite ca „formaliste". Numeroşi scriitori sau directori de teatru sînt arestaţi şi dispar misterios. Majo-

ritatea scriitorilor de valoare se refugiază în tăcere sau semităcere. Şolohov, autorul cărţii *Pe Donul liniştit* (primele trei volume au fost publicate între 1925 şi 1933, iar al patrulea în 1940) nu va mai scrie nimic pînă la moartea lui Stalin.

După război, pentru a reacţiona împotriva influenţelor „Occidentului putred“, „jdanovismul“ îşi înteţeşte presiunea. Literatura, teatrul, cinematografia sînt strict supravegheate, cea mai mică deviere este denunţată, pedepsită. În 1948 marii compozitori Prokofiev, Şostakovici, Haceaturian sînt atacaţi violent pentru ermetismul lor şi abuzul de disonanţe...

Pe scurt, de-a lungul întregii dictaturi a lui Stalin artiştii au fost aduşi la ordine ca şi restul populaţiei sovietice. Conformismul şi mediocritatea marchează întreaga producţie a acestei epoci.

A schimbat moartea lui Stalin totul? Da şi nu. Fără îndoială, reacţia a fost imediată, destinderea brutală, dar această explozie liberală a părut periculoasă. Recent ea a fost frînată.

Sfîrşitul anului 1953, anul 1954 au fost marcaţi de o abundenţă de piese satirice despre tarele societăţii sovietice; un tînăr critic publică în revista *Novîi Mir* un articol despre „sinceritatea în literatură“ în care ridiculizează împărţirea tradiţională în personaje pozitive şi negative. În ciuda sancţiunilor primite de autori pentru îndrăzneala lor, critica cultului personalităţii, destalinizarea au provocat alte libertăţi de limbaj. Revenirea a sute de mii de deportaţi, certitudinea că sancţiunile violente erau de acum înainte abolite au antrenat o efervescenţă intelectuală atît de vie, o asemenea schimbare pe echipe (acum scriitorilor care se distinseseră sub Stalin le venise rîndul să tacă şi fostelor victime, dacă mai erau în viaţă, să se afirme) încît conducătorii au intrat în panică. În 1957 oamenii de litere şi artiştii au fost admonestaţi şi li s-a cerut să se abţină de la orice „revizionism“, să nu mai defăimeze sistematic realitatea sovietică sub pretextul de a refuza s-o „înfrumuseţeze şi poleiască“. Această poziţie reprezintă expresia însăşi a politicii lui Hruşciov.

Condamnarea metodelor lui Stalin este sigură; nici chiar adversarii politici învinşi nu mai sînt executaţi şi nu

mai formează obiectul violenţelor fizice; în raporturile culturale şi în relaţiile cu străinătatea a intervenit o anumită liberalizare. Dar a deschide porţile unei violente campanii de critică, în chiar momentul cînd dezvăluirea crimelor lui Stalin a tulburat profund un tineret care-l admirase cu orbire, însemna a pune în pericol regimul şi prin aceasta poziţia U.R.S.S. de lider al ţărilor socialiste în lume, a pune poate în joc o parte din puterea sa internaţională. Deci guvernul a reacţionat, fără slăbiciune.

Urmăreşte publicul această luptă? Gustul largului auditoriu popular se îndreaptă spre piesele clasice ale repertoriului rus sau străin, spre folclorul „pur, stilizat sau adaptat“, spre opera clasică pe care aceşti ţărani de ieri tocmai au descoperit-o. De unde succesul operelor, de la *Faust* la *Traviata* sau *Carmen*, care fac concurenţă dansurilor Armatei sovietice, sau baletului lui Ceaikovski *Lacul Lebedelor*. Să ne ferim totuşi să credem că în aceste domenii există două „niveluri“, marele public şi elita intelectuală. Libertatea de expresie pe care o reclamă şi o doresc scriitorii şi artiştii constituie problema crucială a prezentului şi viitorului sovietic.

e) Gloria matematicilor şi ştiinţelor. Aceste probleme nu se pun în ce priveşte ştiinţele exacte. Adesea ele frizează magnificul.

Şi dintr-o mie de motive. Ştiinţele au fost un sector intelectual de obicei puţin controlat. Adesea omul de ştiinţă nu are nimic de-a face cu discuţiile politice sau ideologice, el le poate evita. Pe de altă parte, ruşii au fost întotdeauna matematicieni de excepţie. În plus, guvernul nu a menajat nici creditele nici subvenţiile, şi este o sarcină minunată de a crea o lume, de a imagina chiar unele noi, inedite. În fine, se poate spune că pe planul cercetării autoritarismul are ceva bun. În ţările capitalismului cercetarea are tendinţa de a se dispensa potrivit diferitelor ramuri ale industriei, ea este atrasă de exigenţele acestei industrii. În U.R.S.S. ea s-a concentrat pe opţiunile guvernamentale. Industria a pierdut din aceasta, şi de asemenea, confortul vieţii sovietice, destul de dispreţuit pînă deunăzi. Dar cercetarea a profitat neîndoios, la fel ca şi organizarea echipelor ştiinţifice. Or astăzi cercetarea nu presupune cel mai bun savant, ci cea

mai bună echipă. Trebuie aduse mulţumiri Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S.?

Care este concluzia? Că U.R.S.S. iese din dificultăţi nemaipomenite, că se află în pragul unor succese fantastice în domeniul material. Aceste succese s-au realizat deja. Dar instalarea noilor sale structuri nu s-a terminat încă. Ea este stînjenită de amintiri tragice şi de ecoul experienţei sovietice în lume. În momentul în care ar fi aproape liberă să-şi aleagă destinul intern, va trebui să ţină seama de impactul actelor sale pe scena internaţională.

Plăteşte aceasta cu o anumită limitare a libertăţii sale, limitare care subzistă dincolo de destabilizare. O plăteşte de asemenea în „suprastructurile" artei, literelor (domeniu al acelei evadări fără de care nici o civilizaţie nu se poate nici desăvîrşi, nici exprima total). Să sperăm că aceste suprastructuri vor înflori brusc, deodată, ca merii din piaţa Bolşoi din Moscova la primele raze ale soarelui de primăvară.

Congresul din octombrie 1961

Dramaticul congres al XXII-lea al Partidului comunist, în octombrie 1961, aruncă asupra situaţiei actuale din U.R.S.S. o lumină fantastică. Desigur, nu este vorba acum de a surprinde în culori sumbre jocul dramatic al persoanelor, de a face lista condamnărilor, excomunicărilor, a „morţilor vii" sau a „viilor morţi", sau de a analiza pe îndelete o agitaţie care te duce atît de des cu gîndul la un roman al lui Dostoievski, la personajele zbuciumate şi chinuitoare din *Fraţii Karamazov*.

Ceea ce importă este civilizaţia sovietică însăşi, confruntată cu opţiuni şi sarcini dificile pe plan intern şi extern. De succesul lor îi va depinde viitorul. Sarcinile dificile: *prima* priveşte naţionalităţile alogene, rasele şi civilizaţiile neruse destul de numeroase în ansamblul republicilor federate; *a doua* — viitorul material (dar numai material?) al civilizaţiei sovietice în ansamblu; *a treia* — destinul comunismului internaţional care şi el îşi pierde monolitismul de ieri pentru a deveni „policentric" şi a ceda locul „comunismelor naţionale".

• ***În ceea ce privește prima problemă, miza este următoarea: U.R.S.S., după cum indică și numele ei, este, dorește să fie federație de republici, de state în principiu independente dar legate împreună. Această coexistență se poate ameliora și poate duce la o puternică civilizație unită?***

Această uniune realizată de Imperiul țarilor a cunoscut, încă înainte de 1917, numeroase avataruri. Ruptă, refăcută, consolidată, repusă în cauză – ea rămîne o problemă dificilă, fără soluție perfectă. Dacă autonomia lor este mai mult decît evidentă, nici una dintre republici nu este cu adevărat independentă, pentru că apărarea fiecăreia, poliția, comunicațiile țin de puterea centrală, reprezentată de delegații reuniți în Comitetul central al fiecărei republici. Există naționalisme, „șovinisme" locale, și ele sînt denunțate. S-au produs ciocniri. Gruzia a fost astfel readusă în Uniune în 1921; astăzi destalinizarea se confruntă cu fidelitatea ei față de cel mai ilustru dintre gruzini. Statele baltice, eliberate în 1918, anexate în 1940, reocupate în 1945, avuseseră sub țari un statut privilegiat: nu se mai pune problema să li se acorde din nou. În Kirghizia în 1949–1951 a avut loc o criză în legătură cu epopeea națională *Ma as*, interzisă de autorități. În 1958, în Azerbaidjan, Sovietul Suprem afișează hotărîrea de a recunoaște ca singură limbă a republicii *azera*.

Interese locale, culturi, limbi originale, amintiri istorice, fidelitate sau nu față de comunism, imixtiune, imigrarea în toate republicile a rușilor sau a ucrainienilor: tot atîtea probleme și eventual tensiuni de tip colonial. În urma punerii în valoare a pămînturilor virgine, rușii au devenit mai numeroși decît kazahii în Kazahstan.

O singură politică sovietică este posibilă și se ghicește dinainte: menținerea, salvarea coeziunii, a vieții comune, a „armoniei" ansamblului, făcînd statelor naționale concesii rezonabile, ba chiar foarte generoase, cu atît mai mult cu cît ele, toate, reprezintă o parte foarte mică a puterii U.R.S.S. Este politica care s-a conturat la Congresul al XX-lea (1956). Au rezultat concesii, autonomii sporite, o revenire clară la politica leninistă a naționalităților. Pentru un occidental, ele evocă

problemele clasice ale fluxurilor şi refluxurilor între colonizare şi decolonizare. Cu aspectul dramatic suplimentar că, în cazul U.R.S.S., colonii şi metropole se ating geografic, fizic vorbind. La ordinea de zi a Congresului al XXI-lea figurează *asimilarea*, cuvînt evocator în sine. Este oare posibilă, şi atunci U.R.S.S. va reuşi acolo unde Occidentul a ratat?

Secretarul Partidului comunist din Kazahstan afirma în 1959 că „teza leninistă a fuziunii naţiunilor datorită avîntului lor şi înmulţirii practicilor comune este confirmată încă de pe acum de experienţă". Este foarte posibil: există în trecut, după cum am văzut, exemple de asimilări reuşite, iar politica comună, concesiile reciproce, necesitatea de a trăi împreună sînt argumente cu greutate cărora li se adaugă formarea, prin practica comunismului acceptată în acelaşi timp vreme de patruzeci de ani, de structuri noi şi comune ambelor părţi. Totuşi civilizaţiile sînt tenace. Chiar şi numai problema limbilor naţionale apărate cu încăpăţînare şi succes o dovedeşte: republicile din U.R.S.S. nu au renunţat la civilizaţiile lor locale. Discuţia rămîne deci deschisă. Ne putem chiar întreba dacă lupta împotriva analfabetismului şi dezvoltarea învăţămîntului general în U.R.S.S. nu au dezvoltat conştiinţa naţională a populaţiilor din Asia centrală.

• ***Prosperitate sau civilizaţie „burgheză": anunţarea unui plan pe douăzeci de ani care va conduce U.R.S.S.-ul la binefacerile societăţii comuniste nu este un proiect iluzoriu.***

În anumite condiţii, afirmă experţii niciodată de acord între ei, U.R.S.S. are mijloacele de a realiza acest salt înainte spre bunăstare. În măsura în care opinia generală este domnică atît de pace (cu pasiune) cît şi de progres material şi crede acum că acest progres este posibil, iar noi generaţii intră cu entuziasm în cadrele vieţii active a ţării. O mutaţie imensă se pregăteşte, se va produce, indiferent de forma pe care o va lua sau de eticheta care i se va da apoi.

În 1962 viaţa sovietică este dominată de înaintarea

rapidă spre ultimele etape ale Revoluţiei industriale. Revoluţia hruşciovistă a deschis porţile acestui viitor apropiat de cînd planul pe şapte ani din 1958 a pus accentul pe industriile noi care impun un anume tip de consum „sofisticat": elecronică, electromecanică, energie nucleară, materii plastice, chimie de sinteză — toate industrii care, aşteptînd să se formeze o nouă pătură de consumători, pretind şi formează „un nou tip de clasă muncitoare": tehnicieni în cămăşi albe, tehnologi, cercetători în birouri de studii, savanţi de laborator... *Presiunea acestor forţe sociale noi este cea care face ireversibilă democratizarea U.R.S.S.* într-o perspectivă mai apropiată sau mai îndepărtată, conchide sociologul de la care am luat aceste detalii.

Mai trebuie ca această presiune să-şi facă drum printre forţele vii şi inerţiile societăţii şi partidului comunist. Şi este logic ca acesta din urmă să caute să menţină pe linia meritelor sale ajungerea la confort şi bunăstare, după atîtea încercări, să caute să facă din această reuşită reuşita *sa.*

El nu va reuşi în realitate decît dacă U.R.S.S. dovedeşte că în patruzeci de ani de socialism a devenit alta şi că, dacă în 1917 Rusia trăia în cadrul civilizaţiei occidentale, în 1962 U.R.S.S. nu va concepe *ajungerea la bunăstare* după normele adoptate de Occidentul „burghez". Pe scurt, dacă dovedeşte că prosperitatea nu va fi pentru ea, ca pentru Occident şi America, cel mai bun mijloc de a-şi „împărţi" revoluţia.

În această privinţă este imposibil de prevăzut ceva. Jocurile nu sînt făcute. Este totuşi probabil că U.R.S.S. va inventa o soluţie proprie care nu va fi nici americană, nici europeană.

• ***Comunismul internaţional. Nici pe acest plan jocurile nu sînt făcute, nici conturate cu claritate.***

Comentatorii occidentali ai Congresului din octombrie 1961 doresc să vadă în el sfîrşitul monolitismului partidului comunist internaţional, ca şi cînd U.R.S.S. ar abandona conştient conducerea exclusivă şi sacrificiile pe care ea le implică pentru a se consacra doar saltului ei

înainte, pregătindu-se să fie singura care se angajează, grație prosperității materiale, în perfecțiunea comunismului. Pe scurt, U.R.S.S. ar accepta de acum înainte bicentrismul (China, U.R.S.S.), sau chiar policentrismul, „comunismul național“, fiecare fiind abandonat propriei soarte, problemelor sale particulare.

Ar fi însă necugetat să fim atît de categorici: politica, chiar în interiorul marii familii comuniste, se supune regulilor ei obișnuite — supărări, certuri, amenințări chiar, apoi împăcări, resemnări cu compromisuri pe care anglo-saxonii nu sînt singurii care le preconizează. Neîncrederea U.R.S.S. față de China nu datează de azi: ea este înrădăcinată în secole de istorie și de asemenea în conflicte care, în secolul al XIX-lea, au adus Rusia în rîndul marilor puteri care și-au împărțit prada și bogățiile Chinei. Dar neîncrederea față de Statele Unite nu este mai puțin mare iar realitățile războiului rece sînt actuale. Fie că vrea sau nu, și pentru motivele care au obligat Statele Unite să renunțe la izolaționism, U.R.S.S. nu se poate refugia în noua ei prosperitate. Ea este constrînsă să-și conceapă politica internă în funcție de realitățile externe ale lumii.

Totuși se conturează o clasificare în lumea partidelor comuniste care înconjoară U.R.S.S. ca un sistem planetar gravitînd în jurul soarelui, planetele fiind adesea deosebite unele de altele.

Departe, *partidele comuniste naționale*, unele prinse în ostilitatea țărilor occidentale prospere (Italia, Franța) cînd nu sînt suprimate eficace (țările anglo-saxone, Germania de vest); altele instalate în clandestinitatea țărilor occidentale politic ostile, dar slabe din punct de vedere economic (este cazul Spaniei, Portugaliei, Americii Latine); iar altele acționînd în arena țărilor subdezvoltate, unde toate speranțele sînt licite și pe care experiența sovietică sau chineză le fascinează.

Apropiate și îndepărtate, *o aureolă de țări comuniste*. Cele din „zona-tampon“ din fața Occidentului, protejînd de la ultimul război masa continentală a U.R.S.S.: *Germania de est, Polonia, Ungaria, Cehoslovacia, România, Bulgaria*, unde sînt în curs imense transformări economice și sociale. Toate, mai puțin Bulgaria, sînt țări aflate într-un proces rapid de industrializare,

Germania de est şi Cehoslovacia moştenind de altfel o industrie puternică, organizată deja înaintea intrării lor în comunism. La marginea zonei-tampon — cazul aberant al comunismului albanez şi al socialismului foarte progresist din Iugoslavia.

Poziţia acestor ţări este complexă: pe de o parte, ele nu au posibilitatea să se îndepărteze de U.R.S.S.; pe de alta, unele dintre reformele de structură, garanţia viitorului lor (reforme agrare, dispariţia enormelor domenii poloneze sau ungare, industrializare) nu ar fi fost, fără îndoială, posibile sau atît de uşoare fără intervenţia brutală a comunismului. De fapt în fiecare ţară, potrivit economiilor şi civilizaţiilor existente, relaţiile cu U.R.S.S. şi comunismul însuşi sînt mai mult sau mai puţin deschise, mai mult sau mai puţin libere, mai mult sau mai puţin rodnice.

În sfîrşit, foarte departe, covîrşită sub povara greutăţilor şi răvăşită de orgoliu, *China comunistă*, cea mai mare ţară subdezvoltată din lumea actuală. Cea mai puţin docilă, cu siguranţă, şi cel mai periculos dintre partenerii comunişti ai U.R.S.S.

Această hartă schiţată în pripă nu corespunde doar poziţiilor politice; ea este şi cea a poziţiilor economice. Acestea nu conduc jocul, dar îl împing înainte. U.R.S.S., pe care efortul depus de atîta vreme a plasat-o în frunte, riscă pentru moment să cunoască singurătatea învingătorilor.

LISTA HĂRŢILOR

Volumul I

Volumul II

CUPRINS

Tipărit la
Editura şi Atelierele Tipografice
METROPOL

Redactor: DOINA MARIAN
Tehnoredactor: ELENA DINULESCU
Bun de tipar: martie 1994 Apărut: 1994
Coli de tipar 11,66

Biblioteca de artă

556

Arte. Civilizații. Mentalități

gramatica civilizațiilor

Istoria nouă este o îmbinare necesară a diverselor științe umaniste. Aceste științe diverse cercetează, explică lumea actuală, făcând confuzia inteligibilă. [...] Cine va nega rolul violent al istoriei? Firește, ea nu trebuie să se piardă în fabricarea unui naționalism întotdeauna criticabil, nici să se afunde numai într-un umanism care se bucură de preferințele mele. Marea problemă este că istoria este ingredientul fără de care nici o conștiință națională nu este viabilă. Și fără această conștiință nu poate exista o cultura originală, o civilizație adevărată.

FERNAND BRAUDEL